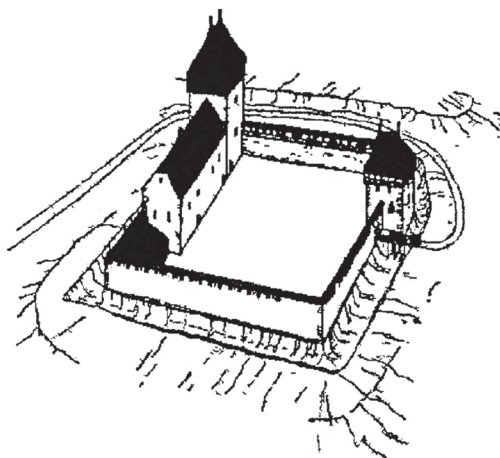

Castrum

2016/1-2

A Castrum Bene Egyesület folyóirata

A tartalomból

ZSOLDOS ATTILA

Egervár és Dobra

A Geregyék nyugat-dunántúli várai a 13–14. század fordulóján

KOPECZNY ZSUZSANNA

Temes megye középkori műemlékei

SZÖRÉNYI GÁBOR ANDRÁS

**Késő középkori fa- és földstruktúrájú erődítésépítészet
nyomai a Sajó völgyében**

CASTRUM

A CASTRUM BENE EGYESÜLET FOLYÓIRATA

19. szám

CASTRUM

A CASTRUM BENE EGYESÜLET FOLYÓIRATA

19. szám

Budapest, 2016

E számunk munkatársai

BELJAK, JAN régész, Régészeti Intézet, Szlovák Tudományos Akadémia, Nyitra, zólyomi bázis; GÁL VIKTOR régész, Herman Ottó Múzeum, Miskolc; HATHÁZI GÁBOR régész, EEMI ; KOVÁCS BIANKA GINA régész, Kuny Domokos Múzeum, Tata; KOVÁCS GYÖNGYI régész, igazgatói megbízott, MTA BTK Régészeti Intézet; KOPECZNY ZSUZSA régész, Bánsági Múzeum, Temesvár; LÁSZLÓ JÁNOS régész, Kuny Domokos Múzeum, Tata; LÖVEI PÁL művészettörténész, MTA BTK Művészettörténeti Intézet; MISKOLCZI MELINDA régész, Herman Ottó Múzeum, Miskolc; PAŽINOVÁ BELJAK, NOÉMI régész, tanszékvezető, Régészeti Tanszék, Konstantin Filozófus Egyetem, Nyitra; SCHMIDTMAYER RICHÁRD régész, igazgatóhelyettes, Kuny Domokos Múzeum, Tata; SZÖRÉNYI GÁBOR ANDRÁS régész, igazgatóhelyettes, Herman Ottó Múzeum, Miskolc; SZVITEK RÓBERT JÓZSEF történész, Magyar Nemzeti Múzeum; TOLNAI GERGELY régész, Magyar Nemzeti Múzeum Esztergomi Vármúzeuma; VÁNDOR LÁSZLÓ régész, ny. múzeumigazgató, Zalaegerszeg; ZSOLDOS ATTILA történész, akadémikus MTA BTK Történettudományi Intézet

Szerkesztette

Feld István

A szerkesztő munkatársa

Nagy Szabolcs Balázs

Technikai szerkesztő

Iceteam Design Kft.

Koordinátor

Terei György

ISSN 1787-1093

Kiadja

Castrum Bene Egyesület

www.castrumbene.hu

A SZERKESZTŐ ELŐSZAVA

Az immár 19. számát megérő, néhány éve címlapján is – reményeim szerint nem ok nélkül – folyóiratnak nevezett kiadványunk szerkesztőjeként ebben a minőségben eddig csak ritkán vettem igénybe a Tisztelt Olvasó türelmét. Utoljára erre 2008-ban volt példa, amikor épp az idén január 30-án körünkől eltávozott tiszteleti tagunkat, Koppány Tibort köszönhettem 80. születésnapján.

Most több indokot is felsorolhatok arra, hogy miért olvashatják e sorokat egyesületi közleményünk első oldalán. Az egyik ezek közül, hogy már a 2015. évi, a szécsényi Kubinyi Ferenc Múzeumban tartott vándorgyűlésünk alkalmával jeleztem azon szándékomat, hogy az ún. palánkerőditésekről elhangzott előadások szövegéből egy tematikus folyóiratszámot kívánunk összeállítani. Akkor még úgy tűnt, hogy a bemutatott nagyszámú esettanulmányból biztosan összegyűlik annyi, amely megtölti az utóbbi években anyagi lehetőségeink miatt kiadott összevont számok 130-140 oldalas terjedelmét – természetesen beleértve a szokásos kutatási jelentéseket és az éves vándorgyűlés tanulmányútjainak vezetőjét. Időközben azonban kiderült, hogy optimizmusom a felkért szerzők elfoglaltsága és/vagy habitusa miatt nem volt kellőképp megalapozott.

Ez természetesen nem jelenti azt, hogy a határidőre beérkezett három tanulmány nem lenne kiváló – sőt, biztos vagyok benne, hogy úgy Szörényi Gábor András egységes nevezék-rendszert kialakítani kívánó munkája, Vándor László kutatási beszámolója vagy Szvitek Róbert az írásos forrásanyag felhasználásának lehetőségeit látványosan bemutató tanulmánya a téma jövőbeni kutatása során megkerülhetetlen lesz. Ugyanakkor mindez igencsak megnehezítette az egyfajta összefoglalásra felkért Tolnai Gergely feladatát – nem titok, hogy a konferencia bizonyos mértékben az ő, „*Palánkvárak Magyarországon*” címmel 2011-ben megjelent könyvére reagált –, hiszen nem tudhatta, kinek az írása lesz olvasható a kötetben, s kinek előadását kell majd ő magának összefoglalnia! Remélem természetesen, hogy kiadványunk következő számaiban olvashatunk majd a további palánk-kutatásokról.

Emiatt végül szerkesztőként nem csak hogy nem utasíthattam vissza Zsoldos Attila ajánlatát, aki két dunántúli erősség Árpád-kori története írott forrásainak a tőle megszkott alapos feldolgozásával tisztelte meg kiadványunkat, de kifejezetten örültem is annak, hiszen ha e várak régészeti forrásait még/már nem is ismerjük, legalább az okleveles anyag értékelése lett így teljes. Emellett kifejezetten az én kérésemre dolgozta át Kopeczny Zsuzsa a szűkebb pátriája, a mai Temes megye középkori erősségeiről és egyházi emlékeiről írott korábbi munkáját – az itt olvasható régészeti adatok talán még Szabó Tibor/Karczag Ákos (faj)súlyos könyve után is nyújtanak új ismereteket a hazai kutatásnak.

Jelen számunkban is olvashatók hosszabb-rövidebb jelentések az elmúlt év(ek) régészeti kutatásairól, melyek jelentősége abban is áll, hogy sajnos továbbra is tetszhalott állapotban létezik a „*Régészeti kutatások Magyarországon*” című periodika. Itt kell felhasználnom az alkalmat, hogy külön köszönetet mondjak „házi szerzőinknek”, különösen Gál Viktornak és Noémi Pažinová-Beljáknak rendszeres jelentkezésükért! De természetesen köszönettel tartozok a tatai Kuny Domokos Múzeum munkatársainak a környék legjelentősebb emlékeiről készített, az aktuális ismereteket bemutató összefoglalóikért is!

A jelen előszó azonban valószínűleg nem született volna meg, ha nem kellene végül, de mindenki előtt köszönetet mondanom – talán nem túlzok, ha azt írom: az egész Castrum

Bene Egyesület nevében! – Domokos György barátomnak, az egyesület vezetőségi tagjának is. Ő 2005-től végezte – természetesen minden anyagi ellenszolgáltatás nélkül – az eddigi 18 folyóiratszám technikai szerkesztését, azaz tördelését, képszerkesztését, korrigálását – úgy, hogy azok több mint tíz éven át kivétel nélkül időben megjelenhettek az aktuális rendezvényre, függetlenül attól, hogy épp Budapesten vagy Bécsben dolgozott. Nélküle még a legkiemelkedőbb szerzők és a legzseniálisabb szerkesztő mellett sem születhetett volna meg, s nem létezhetett volna mindeddig a *Castrum* – s talán nem kell különösebben indokolnom, hogy miért sajnálom, hogy legalább a 20. számig nem tudta vállalni ezt a – persze kétségkívül nem könnyű – munkát! Köszönöm, köszönjük eddigi tevékenységét, s remélem, visszatekintve mindezt szép feladatként élte meg!

Köszönettel tartozok végül az *Iceteam Design Kft.* munkatársainak, akik az előzőekben részletezett munkát igen feszes határidőkkel átvállalták, s remélem, olyan folyóiratszámot ajánlhatok most a Tisztelt Olvasó figyelmébe, amely formájában is méltó a korábbiakhoz, s amely kedvet ébreszt a fiatal várkutatók körében a Domokos György által megkezdett munka folytatásához!

TANULMÁNYOK

ZSOLDOS ATTILA

EGERVÁR ÉS DOBRA

A Geregyék nyugat-dunántúli várai a 13–14. század fordulóján

A Geregyék¹ Bihar megyei történetében kutakodva² a nemzetség nyugat-dunántúli birtokaival kapcsolatosan merült fel bennem néhány olyan kérdés, mely a címben szereplő várakkal szorosan összefügg. Ezek némelyikére, amint vélem, elfogadható választ sikerült találni, ám korántsem mindegyikre, mivel a rendelkezésre álló írott forrásanyag töredékesége ezek megfogalmazására kevés lehetőséget kínál. Az ilyen esetekben – nem tehetvén egyebet – feltételezésekkel hidaltam át az adatok között tátongó réseket, remélem azonban, ezek is elég megalapozottak ahhoz, hogy további kutatások kiindulópontjaiként szolgálhassanak, amelyek eredményei aztán, a dolog természetéből adódóan, igazolják vagy cáfolják majd a feltételezéseket.

Az első kérdés a vasi Dobra várával kapcsolatos. Köztudomású, hogy első írott említése időpontjában a vár Geregye nembéli Pál fiainak, Miklósnak és Istvánnak a kezén volt, miként az is, hogy 1270-ben Dobra urai miképp csatlakoztak – több más nyugat-dunántúli várbirtokossal egyetemben – Héder nembéli (Kőszegi) Henrikhez, inkább választva a prágai száműzetést, mintsem hogy elismerjék a IV. Béla halála után trónra lépő V. Istvánt királyukként. Az esettel magam is részletesen foglalkoztam egy korábbi munkámban,³ az ott előadottak azonban némi kiegészítésre szorulnak, ha az országos politika mellett immár Dobra birtoklástörténete felől is szemügyre vesszük a kérdést: így ugyanis korántsem magától értetődő, hogy a vár 1270-ben a Geregyék birtokában volt.

A Geregye nemzetség birtokos volt Vas és Zala megyék határvidékén, így gondolhatnánk, hogy Vas megyei birtokaik egyikén épült fel a vár, ha nem tudnánk, hogy Dobra föld eredetileg a szentgotthárdi ciszterci apátság birtoka volt,⁴ mely csak 1266-ban került egy birtokcsere révén IV. Béla kezére,⁵ s így a vár, vélhetően, csak ezt követően épült fel, mindenesetre valamikor 1270 előtt.⁶ Hacsak, persze, az apátság nem építettett várat már

1 Karácsonyi János: A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig. Bp. 1995.² 459–469., vö. még *Reiszig Ede*: A Geregye-nemzetség. Turul 18. (1900) 52–65., 117–135. (ahol azonban a szerző csak a nemzetség egervári ágát tárgyalja).

2 Vö. *Zsoldos Attila*: A Berettyó urai (sajtó alatt).

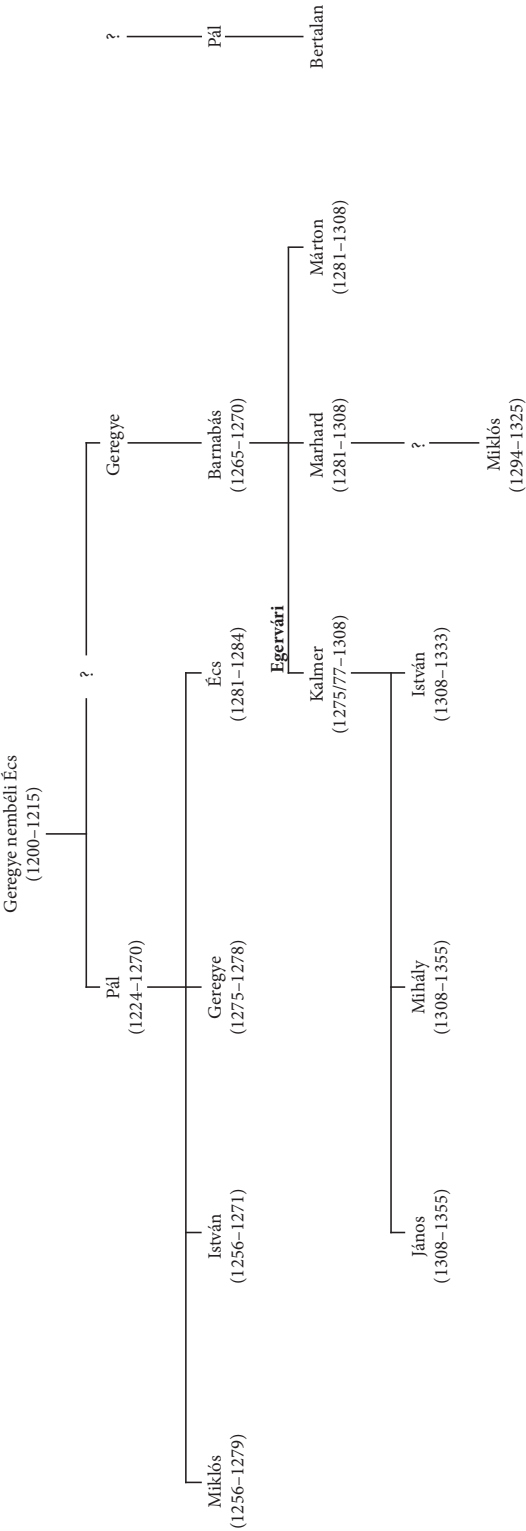
3 *Zsoldos Attila*: Családi ügy. IV. Béla és István ifjabb király viszála az 1260-as években. (História könyvtár – Monográfiák 24.) Budapest 2007. 123–131.

4 Vö. *Kiss Gábor – Zágorki Czigány Balázs*: Korai uradalmak Vas vármegye délnyugati részén (1187–1213). In: „Hadak útján ...” XV. A népvándorlás kor fiatal kutatói 15. konferenciájának előadásai Tatabánya, 2004. október 4–6. (Tatabányai Múzeum Tudományos Füzetek 8.) Tatabánya 2006. 175–186.

5 1266. (s. d.): Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban: DL) 42 500., vö. még *Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke I–II.* Szerk. Szentpétery Imre, Borsai Iván. Bp. 1923–1987. (a továbbiakban: RA) I/3. 459.

6 *Fügedi Erik*: Vár és társadalom a 13–14. századi Magyarországon. (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 82.) Bp. 1977. 125., *Engel Pál*: Magyarország világi archontológiája 1301–1457 I–II. (História könyvtár – Kronológiák, adattárak 5.) Bp. 1996. I. 303.

Az első Egerváriak
(vázlat, Karácsonyi János és Engel Pál nyomán)

korábban Dobra birtokon, ami – miként azt számos példa igazolja – egyáltalán nem lehetetlen, s mivel az idő tájt a vár volt a birtok tartozéka, s nem fordítva, mint később,⁷ az sem mond szükségképpen ellent ennek a feltevésnek, hogy 1266-ban nem említenek forrásaink Dobra földjén álló várat. A vár 1266 előtti felépítésének gondolata annál is inkább felmerülhet, mert 1332-ben I. Károly már úgy tudta, hogy a szentgotthárdi apátság annak idején „Dobra birtok és vár cseréjeképpen” (*in concambio possessionis et castri de Dobra*) kapta Győrvárt IV. Bélától.⁸ Ez lévén a helyzet, nem zárható ki – igaz, nem is valószínű –, hogy 1258–1260 táján, a későbbi V. István stájer hercegsége idején került volna a vár (vagy akár Dobra földje) a Geregyék kezére. A lehetőséget az teremti meg, hogy a két Geregye-fivér ekkor már István herceg szolgálatában állt: Miklós nagy valószínűséggel, István ugyanakkor bizonyosan. Ésszerű feltevésnek ítéhető ugyanis egyfelől, hogy Geregye nembéli Miklós volt István herceg 1259-ben szereplő udvarispánja,⁹ az ellenben kétségtelennek tekinthető, hogy Miklós fivére, István 1260-ban valóban István herceg szolgálatában állt. IV. László egy 1273-ban kiállított oklevele tudniillik említést tesz egy Vas megyei nemesről, aki Pál fia István egykori vasi ispán parancsnoksága alatt (*in obsequio Stephani filii Pauli quondam comitis Castriferrei*) harcolva esett el IV. Béla azon hadjáratában, melyet az uralkodó Morvaországba, a cseh király ellen (*in exercitu Bele regis [...], quem in Moraviam contra regem Boemorum*) vezetett.¹⁰ Az említett hadjárat a Dél-Stájerország elvesztését eredményező 1260. évi magyar–cseh háborúval, a vasi ispán pedig Geregye Pál fiával azonosítható,¹¹ Vas megye pedig éppúgy hozzátartozott István stájer hercegségéhez, mint Zala vagy a bakonyi erdőispánság.¹² Nem sokkal valószínűbb az a lehetőség, hogy a Geregyék 1266 után IV. Bélától kapták Dobrát azért, mert ők, miként néhányan mások, az 1264–1265. évi belháború után átálltak István ifjabb király oldaláról IV. Bélára valamikor 1267–1268 táján,¹³ amiről azonban semmit sem tudunk, s a feltételezés is csak azért merülhet fel, hogy magyarázatot találjunk Dobra megszerzésének körülményeire. Gondolhatunk végezetül arra – s ez ítéhető talán a leginkább valószínű megoldásnak –, hogy maga V. István adományozta Dobrát a Geregye-fivéreknek egyfajta fájdalomdíj gyanánt, mert mellőzte őket a bárói méltóságok viselőinek kiválasztásakor. Ennek valószínűségét némiképp növeli, hogy a király bízott abban, hogy ha a birtokra mindig éhes Geregyék figyelme egy újabb ok miatt oszlik majd meg a Tiszántúl és a Nyugat-Dunántúl között, az egymástól távol eső országrészek egyikében sem lesznek talán képesek annyi bajt keverni, mint korábban Biharban. Mindhárom feltevés, amint az nyilvánvaló, lehet éppen téves is, ez esetben azonban egy negyedikre van szükség, mert 1270 végén mégiscsak a Geregye-fivérek birtokában volt Dobra vára, azt azonban, hogy mi módon tettek rá szert, forrásaink homályban hagyják; ám meglehet, csak az általam ismertek.

7 Vö. Engel Pál: Töprengések az Árpádkori sáncvárok problémáiról. Műemlékvédelem 31. (1987) 9–14.

8 1332. márc. 25.: DL 99 938.

9 Zsoldos Attila: Magyarország világi archontológiája 1000–1301. (História könyvtár – Kronológiák, adattárak 11.) Bp. 2011. 69., vö. Wertner Mór: Az Árpádkori ország- és udvarbírák genealógiája. Turul 19. (1901) 24–25.

10 1273. júl. 4.: Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis I–XI. Stud. et op. Georgii Fejér. Budae 1829–1844. (a továbbiakban: CD) VII/3. 73.

11 Zsoldos A.: Archontológia i. m. 224. (561. sz. jegyz.).

12 Zsoldos A.: Családi ügy i. m. 25.

13 A jelenségre lásd Zsoldos A.: Családi ügy i. m. 99–100. – Ez esetben, amint az magától értetődik, aligha lehetett Geregye Miklós egészen 1270-ig, István ifjabb király trónraléptéig erdélyi vajda (vö. uo. 126.).

A biztatonak még jóindulattal sem mondható kezdet után talán több szerencsével járunk a zalai Egervár esetében. Ennek korai történetét korábban némi homály lengte be. A vár első alkalommal 1288-ban tűnik fel ma ismert – vitathatatlan keltezésű – írott forrásainkban, amikor mindjárt két, tartalmilag egymáshoz igen közel álló oklevélben is szerepel. Az egyiket 1288. augusztus 8-án – a Kőszegi Henrik fiával bizonyosan azonosítható,¹⁴ máskor Ivánnak is nevezett – János nádor adta ki, a másikat pedig egy nappal később a vasvári káptalan. Az egymást némely pontokon kiegészítő oklevelekből kiderül, hogy István bán fiai, Miklós bán és Pál elcserélik Egervár nevű várukat János nádor Polosnica nevű, a garicsi ispánságban (azaz Szlavóniában fekvő) váráért.¹⁵ Az oklevelek értelmezésekor eleinte magától értetődőnek számított, hogy Egervár várát a környéken birtokos Geregyék építették a tatárjárás után, ám tőlük IV. László hűtlenségük miatt elkobozta, és így kerülhetett a vár az oklevelekben említett előkelők kezére.¹⁶ Utóbb ezen megállapításokkal szemben kétélyek merültek fel,¹⁷ miközben az előbbi álláspont továbbra is jelen volt a kutatásban,¹⁸ s ma már újra ez számít elfogadottnak.¹⁹ Az, hogy Egervár birtokosai 1288-ban IV. Béla egykori szlavóniai bánjának, Gutkeled nembéli Istvánnak a fiai voltak,²⁰ aligha vonható kétségbe, az pedig, hogy Miklós és Pál megkapták a Geregyéktől elkobzott javak egy részét, nagyon is beleillik 1278 tavaszának politikai fejleményeibe.²¹ Az szintén valószínűsíthető ugyanakkor, hogy Egervár várát valóban a Geregyék építették, ámbar, mint látni fogjuk, aligha közvetlenül a tatárjárást követően.

Ennek belátásához fel kell elevenítenünk annak az ismert birtokcserének a történetét, mely a Geregye nemzetség tagjai között ment végbe a 13. század közepén. A megállapodás szerint Sári Écs ispán fia Pál ispán (*comes Paulus filius comitis Eech de Saar*) átengedi rokonának (*cognatus suus*),²² Geregye fia Barnabás ispánnak (*comes Barnabas filius Gerege*) a Sár folyó mellett fekvő Fancsika, Középfalu, Gyékényes, Pince és Pózva birtokokban lévő részeit (*porciones suas, quas habuit [...] in possessionibus Fanchka, Kuzepfolw, Gekynus, Pynche, Pozuba [...] iuxta fluvium Saar vocatum*), aminek fejében Barnabás viszont a Tiszántúlon, a Berettyó melletti Micske, Poklostelek, Láz, Dienes és

14 Zsoldos A.: Archontológia i. m. 22., Az Árpád-kori nádorok és helyetteseik okleveleinek kritikai jegyzéke. Szerk. Szöcs Tibor. (A Magyar Országos Levéltár kiadványai II. Forráskiadványok 51.) Bp. 2012. (a továbbiakban: RP) 233. sz.

15 1288. aug. 8.: Urkundenbuch des Burgenlandes und der angrenzenden Gebiete der Komitate Wieselburg, Ödenburg und Eisenburg I–V. Bearb. von Hans Wagner, Irmtraut Lindeck-Pozza et al. Graz–Köln–Wien 1955–1999. (a továbbiakban: UB) II. 209–210., 1288. aug. 9.: UB II. 210–211. – Polosnicára I. Engel P.: Archontológia i. m. I. 393.

16 Varjú Elemér: Magyar várak. Bp. é. n. [1932.] 42., Rozványiné Tombor Ilona: Adatok az egervári vár építéstörténetéhez. Műemlékvédelem 8. (1964) 156.

17 Degré Alajos – Gergelyffy András – Valter Ilona: Egervár. (A Göcseji Múzeum Közleményei 25.) Zalaegerszeg 1965. 4., vö. még Degré Alajos – Gergelyffy András – Valter Ilona – Vándor László: Egervár. Harmadik, javított kiadás. Zalaegerszeg 1979. 5.

18 Fügedi E.: Vár és társadalom i. m. 129.

19 Vándor László – Orha Zoltán: Az egervári vár régészeti kutatásáról és annak eredményeiről. Castrum 16. (2013: 1–2.) 109.

20 Karácsonyi J.: A magyar nemzetségek i. m. 518., Engel Pál: Magyarország világi archontológiája 1301–1457 – Középkori magyar genealógia. (Magyar Középkori Adattár) CD-ROM. Bp. 2001. (Gutkeled nem 5. Sárvármonostori ág 2. tábla: Majádi).

21 Ekkor számolták fel a Geregyék bihari uralmát, s ekkor egyezett ki IV. László az 1277-ben elesett Gutkeled Joachim fivérével: az Egervár birtokosaként említett Miklós szlavóniai bán lett már 1278 tavaszán, István pedig országbíró a nyár elején, megkapva egyúttal – saját, korábban elkobzott birtokai mellett – Joachim javait is. Minderre részletesebben I. Zsoldos A.: A Berettyó urai i. m.

22 Vö. (1266. máj. 23.): UB II. 345. (keltére I. a 26. sz. jegyzetet!).

Sáncsi birtokokban öt megillető részeket (*porciones suas, quas dicebat se habere [...] in possessionibus Mikche, Puclustelek, Laz, Dyenus et Santusy [...] in partibus ultra Tychiam iuxta Berykiou*) adja cserébe. A birtokcserét írásba foglaló oklevél csak későbbi átírásból ismert, az abban szereplő keltezés szerint 1255. október 13-án (*in quindenis Beati Michaelis archangeli, anno Domini millesimo ducentesimo quinquagesimo quinto*) állították ki. Meggyőző érvek hozhatók fel azonban emellett, hogy téves keltezéssel van dolgunk, s az oklevél kiállítására valójában tíz évvel később, 1265-ben került sor.²³ A birtokot cserélő felek egyike, „Sári Écs ispán fia Pál ispán” kétségtelenül azonos Geregye nembéli Écs fia Pállal – mégha a neve mellett szereplő „Sári” (*de Saar*) elem nem is értelmezhető megnyugtatóan –, a rokonaként említett Geregye fia Barnabás pedig az unokaöccse lehet.²⁴ A tiszántúli birtokok Bihar megye északkeleti részén feküdtek,²⁵ a másik birtokcsoport pedig Zala megye Vas felé eső határvidékén.²⁶

A birtokcsere utóélete szerfelett tanulságos. Geregye fia Barnabás a megállapodásnak megfelelően átadta Pálnak a maga bihari birtokrészeit, az ellenszolgáltatásra azonban hiába várt. Elpanaszolta tehát sérelmét IV. Bélának, aki vizsgálatot rendelt el az ügyben, mely igazolta Barnabás állítását: Pál megtagadta a cserebirtokok átadását.²⁷ A helyzet ennek ellenére sem változott, Barnabás viszont nem nyugodott bele kisemmizésébe, így a vasvári káptalan V. István parancsára is lefolytatott egy hasonló vizsgálatot, mely minden tekintetben a korábbival azonos eredménnyel zárult.²⁸

A birtokcseréről és az azt követő bonyodalmakról annak az oklevélnek köszönhetően van tudomásunk, amelyet a győri káptalan intézett Kőszegi János (Iván) nádorhoz (*I[ohanni] palatino*), átírva abban – egyebek mellett – a nádor parancslevelét. Sajnálatos módon a nádor oklevele csak a kiadás helyét, valamint napját tartalmazza az év megjelölése nélkül (*Datum sub castro Chesnuk in crastino Beati Iohannis baptiste*), a káptalan jelentése pedig még azt sem, mivel az átíró keret vége a tollban maradt. Karácsonyi János „1300 körül”-inek vélte az ügyet,²⁹ az oklevelek kiadása 1281-et jelölte meg a hiányzó dátumelemként³⁰ – amit, másokhoz hasonlóan, magam is elfogadtam³¹ –, újabban azonban felmerült, hogy inkább az 1301 és 1307 közötti évek valamelyikében bocsáthatták ki

23 12(6)5. okt. 13.: UB II. 342. (keltére l. uo. I. 465a. sz.).

24 Karácsonyi J.: A magyar nemzetségek i. m. 462–463., Engel P.: Genealógia i. m. (Geregye nem I. Écs ága).

25 Jakó Zsigmond: Bihar megye a török pusztítás előtt. (Település- és népiségtörténeti értekezések 5. sz.) Bp. 1940. (reprint: Nagyvárad 2007.) 300–301., 326., 290., 233–234., 334. és Györffy György: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I–IV. Bp. 1963–1998. I. 643–644., 654–655., 638–639., 613., 658.

26 Csánki Dezső: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában I–III., V. Bp. 1890–1913. III. 51., 56., 95. – Középfalu és Pince kérdésére az alábbiakban még visszatérünk.

27 (1266. máj. 23.): UB II. 345. – Az oklevél a vasvári káptalannak a vizsgálat eredményéről IV. Bélához intézett jelentése, mely Pünkösöd nyolcadán (in octavis Pentecostes) kelt, vélhetően közvetlenül a birtokcserét követően, hiszen nincs okunk azt feltételezni, hogy Barnabás késlekedett volna új javai birtokbavételével. Mivel a birtokcseréről szóló oklevelet (UB II. 342., keltére l. uo. I. 465a. sz.) 12(6)5. okt. 13-án állították ki (keltére lásd UB II. 342., I. 465a. sz.), a káptalani jelentés a legnagyobb valószínűséggel 1266. máj. 23-án kelt.

28 (1270?) aug. 27.: UB II. 10. – Az oklevél az év megjelölése nélkül „in octavis sancti regis Stephani” kelt, 1270-ben vagy 1271-ben tehát, hiszen V. István 1272. aug. 6-án halt meg (*Knauz Nándor*: Kortan. Hazai történelmünkhöz alkalmazva. Bp. 1876. 529.). Az oklevél kiadásának éveként azért tartható valószínűbbnek 1270, mert okkal feltehető, hogy Barnabás haladéktalanul az új királyhoz fordult panaszával.

29 Karácsonyi J.: A magyar nemzetségek i. m. 467.

30 UB II. 148. és 157.

31 Zsoldos A.: Archontológia i. m. 22., vö. Fügedi E.: Vár és társadalom i. m. 117., Engel P.: Archontológia i. m. 294.

mindkét oklevelet.³² Ez utóbbi megoldás mellett felhozható, hogy 1303-ban – július 3-án, tehát az előbb említett parancslevél június 25-i keltéhez igen közel eső időpontban – János nádor Csesznenek adott ki egy másik parancslevelet (*Datum in Ceznuk tercio die octavarum Beati Johannis baptiste, anno Domini millesimo trecentesimo tercio*), melyet, történetesen, szintén a győri káptalanhoz intézett.³³ A keltezés azonos, illetve egymáshoz igen közel álló elemei kézenfekvővé tehetnék azt a következtetést, hogy mindkét parancslevél 1303-ban kelt. A nádor ismeretlen évben kelt parancslevelének tartalma azonban kétségesé teszi ezt a megoldást. Ebben ugyanis az olvasható, miszerint Kalmer ispán – az 1265. évi birtokcsere alkalmával pórusul járt Geregye fia Barnabás fia³⁴ – János nádornak elmondta, hogy az ő és fivére Fancsikára és Egervárra, valamint más birtokaikra vonatkozó okleveleit (*litteras seu instrumenta confecta super possessionibus Fanchka et Eguruar et aliis ad ipsum et fratres suos pertinentibus*) fivére, Marhard és Márton a győri káptalannál helyezték el, s a nádor kéri ezek kiadását vagy átírását, mivel az okleveleket Kalmernek most be kell mutatnia (*idem comes Kalmerius nunc tenetur exhibere*).³⁵ Az 1301 és 1307 közötti évek egyikéből, így 1303-ból sem ismeretes olyan per, amely során a Geregyék zalai ágának okleveleket kellett volna bemutatnia, 1291-ben azonban tudomásunk van egyről, melynek történetébe minden nehézség nélkül beilleszthető János nádor parancslevele.

Több oklevél áll a rendelkezésünkre a perrel kapcsolatosan: ezek az ügy különböző szakaszait örökítik meg egy-egy pillanatfelvétel erejéig. A sorban az első Miklós nádor (*N[icolaus] palatinus*) parancslevele az alországbíróhoz, melyben utasítja, hogy azt a pert, amelyet május 1-jén (*in octavis Beati Georgii*) kezdett Miklós bán Kalmerius ispán ellen, halassza el, mert ő (*idem*) a király parancsára a mondott időpontban már az ország határvidékén tartózkodott a németek ellen készülõ királyi seregben vele, azaz a náddal (*nobiscum*).³⁶ Az, hogy a peres felek közül ki volt az oklevél kiállítása idején a nádor mellett, nem egyértelmű, az utalást éppúgy lehet Miklós bánra érteni, mint Kalmerra.³⁷ A következő oklevél szintén Miklós nádor nevében kelt, s az derül ki belőle, hogy a Miklós bán valkói ispán és Kalmer (valamint bizonyos Pál fia Bertalan) között folyó pert a felek akaratából elhalasztották 1292. január 13-ra (*ad octavas Epiphanie Domini*), amikor is a vasvári káptalan előtt ő maga – azaz a nádor –, valamint fivére, János, továbbá más nemesek hoznak majd döntést.³⁸ A lényegét illetően ugyanezt tartalmazza az az oklevél, melyet a peres felek egyike, Miklós bán valkói ispán adott ki; ebből az eddigieken felül megtudható, hogy Miklós nádor Kalmerék, fivére, János soproni ispán pedig az ő részéről kijelölt arbiter lesz.³⁹ Az oklevelek egyike sem adja meg a kiadás évét, ám az elsőben említett németek elleni hadjárat kétségtelenné teszi, hogy 1291-ben járunk, III. András osztrák hadjárata idején, amikor valóban Kőszegi Miklós volt a nádor, fivére, János (Iván) a soproni ispán és egy bizonyos Miklós a valkói ispán, aki azonosítható az Egervárt 1288-ban Jánossal

32 RP 260–261. (a 324. és 325. sz-ok között).

33 1303. júl. 3.: Hazai okmánytár I–VIII. Kiadják Nagy Imre, Paur Iván, Ráth Károly és Véghely Dezső. Győr–Bp. 1865–1891. (a továbbiakban: HO) IV. 106.

34 1308. (s. d.): UB III. 35.

35 UB II. 148.

36 (1291.) s. d. (máj–jún.): UB III. 288., vö. RP 246. sz.

37 Vö. RP 246. sz., ill. Wertner Mór: Az 1291. évi magyar–osztrák hadjárat. Hadtörténelmi Közlemények 17. (1916) 357., 383.

38 (1291.) nov. 20.: Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae II–XV. Collegit et digessit T[adija] Smičiklas. Zagrabiae 1904–1934. (a továbbiakban: CDCr) VII. 55–56.

39 (1291.) nov. 25.: UB II. 259.

elcserélő Gutkeled nembéli Miklóssal.⁴⁰ A szóban forgó per lényege ugyanakkor aligha lehetett más, mint az, hogy Kalmer Gutkeled nembéli Miklós ellenében igényt formált Egervár várára.

Annak érdekében, hogy kideríthessük, ez miként lehetséges, érdemes szemügyre vennünk azokat az okmányokat, amelyeket Kőszegi János (Iván) nádor vitatott keltű parancslevelére válaszolva a győri káptalan Kalmer és fiverei „Fancsika és Egervár, valamint más birtokaikra vonatkozó oklevelei”-ként írt át. Ezek, sorrendben, a következők: a vasvári káptalan 1265. október 13-án kiállított oklevele az Écs fia Pál és Geregye fia Barnabás közötti birtokcseréről, ezt követi a vasvári káptalan jelentése IV. Béla királynak arról, hogy Écs fia Pál nem teljesítette a birtokcsere révén rá háruló kötelezettségét, azaz nem adta át Barnabásnak az ígért birtokokat, végezetül pedig ugyanezen káptalan azonos tartalmú, ám ez alkalommal már V. István királyhoz intézett jelentése olvasható a győri káptalan oklevelében.⁴¹ Azokat a birtokokat, amelyeknek részei a birtokcsere értelmében Barnabásnak jártak volna, mindhárom átírt oklevélben azonos módon nevezik meg: Fancsika, Középfalu, Gyékényes, Pince és Pózva. Egervárról azonban, melyre pedig – Fancsika mellett – a parancslevél kifejezetten utal, szó sem esik.

A jelenség különös ugyan, ám viszonylag egyszerűen magyarázható. Az 1265-ben, 1266-ban és 1270-ben említett birtokok közül ugyanis négy feltűnik későbbi forrásainkban, s ezek fekvése is meghatározható. Fancsika⁴² a mai Zalaszentlőrincről délre feküdt,⁴³ Gyékényes⁴⁴ a mai Nagypálitól északra esett,⁴⁵ Középfalu⁴⁶ Nagypálitól keletre, Gyékényestől pedig délre kereshető,⁴⁷ míg Pózva⁴⁸ Zalaegerszegtől északra volt,⁴⁹ ma pedig a város része. Pince azonban a továbbiakban nem szerepel: Csánki és Engel csak a másik Zala megyei Pincét azonosítja, mely utóbb az alsólendvai uradalom része volt,⁵⁰ az 1265. évi birtokcserében érintett Pince birtokot egyedül Holub tartja számon a birtokcserére vonatkozó források alapján; ő Egervár és Egerszeg közé helyezi.⁵¹ Valójában azonban a helyzet ennél egyszerűbb. 1265-ben, 1266-ban és 1270-ben még létezett egy Pince nevű birtok, mely soha többé nem szerepel, 1288-ban ellenben feltűnik Egervár vára, melynek viszont mindaddig sem várként, sem birtokként nyoma sincsen,⁵² ugyanakkor

40 Zsoldos A.: Archontológia i. m. 23., 200., 220. (ez utóbbi esetben vö. még uo. 336.).

41 UB II. 157–158.

42 L. pl. 1325. aug. 24.: UB III. 203–204., 1325. dec. 12.: Zala vármegye története. Oklevéltár I–II. Szerk. Nagy Imre, Véghely Dezső és Nagy Gyula. Bp. 1886–1890. (a továbbiakban: Zala) I. 189–190., 1341. jan. 17.: DL 3351., 1370. dec. 18.: Zala II. 38–41., 1373. jan. 12.: DL 6078., 1376. aug. 24.: DL 6377.

43 Csánki D.: Történeti földrajz i. m. II. 51., Holub József: Zala megye története a középkorban. III. A községek története. Pécs 1933. (kézirat) 223–225., Zala megye földrajzi nevei. Közzétette Markó Imre Lehel, Ördög Ferenc, Kerecsényi Edit, szerkesztette Papp László, Végh József. Zalaegerszeg 1964. 55. (10/19–20.).

44 L. pl. 1308. (s. d.): UB III. 35–36., 1373. jan. 12.: DL 6078., 1374. dec. 31.: Zala II. 120., 1376. aug. 24.: DL 6377., 1378. okt. 23.: HO V. 158.

45 Csánki D.: Történeti földrajz i. m. II. 56., Holub J.: Zala megye III. i. m. 258., Zala megye földrajzi nevei i. m. 59. (12/35., 41–43.).

46 L. pl. 1373. jan. 12.: DL 6078.

47 Holub J.: Zala megye III. i. m. 439–440., Zala megye földrajzi nevei i. m. 59. (12/61.).

48 L. pl. 1333. márc. 27.: UB IV. 150., 1336. okt. 6.: Zala I. 320–321., 1374. dec. 31.: Zala II. 120.

49 Csánki D.: Történeti földrajz i. m. II. 95., Holub J.: Zala megye III. i. m. 646., (mindketten még önálló településként).

50 Csánki D.: Történeti földrajz i. m. II. 94., Engel Pál: Magyarország a középkor végén. Digitális térkép és adatbázis a középkori Magyar Királyság településeiről. CD-ROM. Bp. 2001.

51 Holub J.: Zala megye III. i. m. 638–639.

52 Ti. 1288-ban bizonyosan. Ha János nádor vitatott keltű parancslevele valóban 1281-ben kelt, akkor Egervár feltűnésének időpontja értelemszerűen 1281-re módosul.

azonban tudjuk, hogy az említett Pince birtok kizárólag azokban az oklevelekben tűnik fel, amelyeket mint Egervárra is vonatkozókat írnak át: mindez csak abban az esetben lehetséges, ha Pince birtokon épült fel Egervár vára, mely aztán mind az utóbb Egervár néven ismert birtoknak, mind az azon lévő településnek átadta nevét.

A vár építésének ideje is szűkebbre vonható ily módon, hiszen Egervár vára csak 1270 után épülhetett, s bár nem lehet kizárni annak lehetőségét, hogy Gutkeled Miklós volt az építtető 1278 és 1288 között, mégis valószínűbbnek ítéltető, hogy Geregye nembéli Pál fiai építtették fel, alighanem 1272 és 1277 között, amikor a Kőszegiek szövetségeseiként hatalmuk csúcspontján álltak.⁵³

Egervárt és az 1265. évi birtokcserében érintett többi birtokot végül Geregye nembéli Kalmer és fivérei visszaszerezték; erről számos adat tanúskodik. 1302-ben a Magyarországon László néven uralkodó Vencel cseh királyfi Egervári Kalmer, Marhard és Márton (*Kalmer, Morhardus et Martinus de Eguruar*) számára adott ki oklevelet, 1308-ban Kalmer és fiai, valamint testvérei Gyékényes birtokukat (*possessionem eorum Gykinus vocatam*) átadták Rumi⁵⁴ Doroszló fiainak, Gergelynek, Doroszlónak és László győri prépostnak, 1325-ben Kalmer fiai megosztottak egervári és fancsikai – valamint a Vas megyei Geregyén élő – jobbágyaik és szolgálkik felett (*in iobagionibus eorum [...], item in [...] servis et ancillis*), miközben a fancsikai vásárvárat és a Fancsika folyón szedettet (*duo tributa, videlicet de foro et de aqua in fluvio Fanchka*) meghagyták anyjuknak, ugyanennek az évnek a végén pedig szintén Kalmer fiai tiltakoztak az ellen, hogy Egervárt és Fancsikát lefoglalják a király számára.⁵⁵

Azt azonban, hogy az 1265-ben apjuknak ígért birtokokat mikor és mi módon szerezték meg Barnabás fiai, nem tudjuk. A leginkább kézenfekvő, amint az magától értetődik, arra gondolni, hogy Geregye nembéli Kalmer és fivérei győztesen kerültek ki a Gutkeled nembéli Miklós ellenében folytatott perből. Ez annál is inkább feltehető, mert Polosnica várának az 1288. évi csere értelmében Gutkeled nembéli Miklós (majd utódai) kezén kellett volna lennie, ám 1317-ben I. Károly „az átkos emlékü Henrik bán fiai”-tól (*filii H[enrici] bani dampnate memorie*) elfoglalt várként adományozta – más várakkal egyetemben – Babonics János szlavóniai bánnak.⁵⁶ Annak számtalan oka lehet, hogy 1288 után Polosnica visszakerült a Kőszegiek – ráadásul nem is János (Iván) ágának, hanem ifjabb Henrik fiainak a – birtokába, ezek egyike mindenesetre kétségtelenül az, hogy miután Kalmerék megnyerték a Gutkeled nembéli Miklós ellenében folytatott pert – amit, miként azt láthattuk, bizonyosra vehetünk –, az 1288. évi Egervár–Polosnica cserét is érvénytelenítették.

53 Valószínűbbnek tűnik ugyanis, hogy a Geregyék építenek várat ősi birtokukon, mint az, hogy Gutkeled nembéli Miklós teszi ugyanezt egy frissen kapott jószágon, ráadásul – ha János nádor vitatott keltű parancslevele valóban 1281-ben kelt, ismételhetjük a történet egyik kulcskérdését – szinte haladéktalanul.

54 Vö. Engel P.: Genealógia i. m. (Tengerdi rokonság 1. tábla: Rumi).

55 1302. ápr. 17.: Anjou-kori okmánytár I–VII. Szerk. Nagy Imre, Nagy Gyula. Bp. 1878–1920. I. 29. (keltére I. Anjou-kori Oklevéltár I–XV., XVII., XIX–XXXII., XXXIV., XXXVIII. Szerk. Kristó Gyula, Almási Tibor, Blazovich László, Géczi Lajos, B. Halász Éva, Köfalvi Tamás, Piti Ferenc, Sebők Ferenc, Teiszler Éva, Tóth Ildikó. Szeged–Budapest 1990–2015. I. 199. sz.), 1308. (s. d.): UB III. 35–36., 1325. aug. 24.: Zala I. 185., 1325. dec. 12.: Zala I. 189–190. – A fancsikai várokról I. *Weisz Boglárka*: A királyketteje és az ispán harmada. Várok és vámszedés Magyarországon a középkor első felében. (Magyar Történelmi Emlékek – Adattárak) Bp. 2013. 153–154.

56 1317. dec. 20.: CDCr VIII. 439–442., vö. Engel Pál: Az ország újraegyesítése. I. Károly küzdelmei az oligarchák ellen (1310–1323). Századok 122. (1988) 122.

Ismeretesek ugyanakkor olyan körülmények, amelyek arra utalnak: a Kőszegiek érdekeltek voltak abban, hogy Kalmerék birtokaik visszaszerzésére irányuló erőfeszítéseit siker koronázza. Kalmer – valamint a már említett Pál fia Bertalan, aki vélhetően előbbi rokona lehetett – már az 1270-es évek közepén Kőszegi Miklós familiárisai voltak,⁵⁷ ami némiképp indokolja azt a feltűnő támogatást, amit perük során Kalmerék kaptak Kőszegi Miklóstól 1291-ben. Okkal gyanakodhatunk azonban arra, hogy esetünkben jóval többről lehet szó annál a pártfogásnál, amit a familiáris elvárhatott urától.

A gyanú megalapozásában kulcsszerep jut annak az oklevélnek, amelyet egy ismeretlen személy adott ki az év megjelölése nélkül Ausztriában, Trautmannsdorf mellett augusztus 21-én (*Datum in Austria prope Trothmanstroph in crastino Sancti regis Stephani*). A hiányzó évet illetően az oklevél kiadója 1278-ra gondolt, ennél azonban jobb megoldás is ajánlható, mivel a kelethely, a mai Trautmannsdorf an der Leitha III. András 1291. évi osztrák hadjárata idején éppen a magyar sereg felvonulási útján feküdt,⁵⁸ így visszavonulás közben nyilván szintén útba esett (arról, hogy akkor került sor az oklevél kiadására, az augusztus 21-i keltezés árulkodik). Az oklevél kiállítója bizonyosan egy magyar prépost volt, hiszen a szöveg kétszer is él a „káptalanunk előtt” (*coram capitulo nostro*) fordulattal. A prépost személyének meghatározására tett kísérlet viszont aligha járhat egyértelmű eredménnyel, mivel a hadjárat résztvevői között három prépostról tudunk, s ráadásul közülük kettő mellett ésszerűnek ítéltető érvek hozhatók fel. A legkevésbé valószínű, hogy Pál hántai prépostról van szó.⁵⁹ Indokoltabban gondolhatunk Mihály vasvári prépostra,⁶⁰ mivel – mint az alábbiakban látni fogjuk – az oklevélben írásba foglalt ügy esetében kézenfekvő lenne, ha ő állította volna ki az okmányt. Tódor fehérvári prépost ugyanakkor szintén jelen volt a magyar hadban,⁶¹ mellette az hozható fel, hogy királyi alkancellárként⁶² hármójuk közül leginkább ő lehetett felkészülve arra, hogy a hadjárat idején oklevelet adjon ki.

Az oklevélben írásba foglalt ügy voltaképpen ügyvédvállás, melyben Egervári Merhard és Miklós felhatalmazták fivérüket, Barnabás fia Kalmert, hogy Dobra vár ügyében a nevükben is eljárjon a prépost káptalanja előtt: oklevelet adasson ki, illetve rendelkezék akár a vár eladása, akár elcserélése kérdésében (*in facto castri Dabra vocati ad dandum litteras vel ordinandum sive per modum vendicionis sive permutacionis*).⁶³

Újra felbukkan tehát Geregye nembéli Pál fiainak másik vára, Dobra, melynek 1271 utáni sorsát illetően a források hiánya miatt javarészt találgatásokra vagyunk kénytelenek hagyatkozni. Az bizonyos, hogy a prágai udvarba menekülésük után Geregye Miklós és István az 1271. évi magyar–cseh háborúban II. Ottokár oldalán harcoltak V. István ellen,⁶⁴ miként az is, hogy a békekötést követően kegylmet kaptak, és visszatértek Magyaror-

57 (1275–1277 k.): HO VI. 214., vö. még RP 183. sz.

58 Vö. Wertner M.: Az 1291. évi magyar–osztrák hadjárat i. m. 359.

59 1294. jún. 22.: CD VI/1. 288–291., vö. Wertner M.: Az 1291. évi magyar–osztrák hadjárat i. m. 381.

60 1291. szept. 25.: UB II. 255–256., vö. Wertner M.: Az 1291. évi magyar–osztrák hadjárat i. m. 380.

61 1291. nov. 24.: Árpád-kori új okmánytár I–XII. Közzé teszi Wenzel Gusztáv. Pest–Bp. 1860–1874. (a továbbiakban: ÁÚO) X. 37–40. (keltére I. Az Árpád-házi hercegek, hercegnők és a királynék okleveleinek kritikai jegyzéke. Szentpétery Imre kéziratának felhasználásával szerk. Zsoldos Attila. Bp. 2008. 264. sz.), 1293. jan. 10.: CD VI/1. 236–240., vö., Wertner M.: Az 1291. évi magyar–osztrák hadjárat i. m. 379.

62 Vö. Zsoldos A.: Archontológia i. m. 113.

63 (1291.) aug. 21.: UB II. 115. (1278-ra keltezve az oklevelet), az oklevéllel kapcsolatos kérdésekre I. még Damus pro memoria-oklevelek. Szerk. Szöcs Tibor. (kézirat) 246. sz. – A megjelenés előtt álló munkát Szöcs Tibor lekötelező szívességéből használhattam, önzetlen segítségét ez úton is köszönöm.

64 1271. (s. d.): HO VII. 128–130.

szágra még 1271-ben.⁶⁵ Minden más birtokuk kétségtelenül a kezükön volt utóbb, s nincs okunk azt feltételezni, hogy Dobra esetében ne ugyanez lett volna a helyzet. 1278 tavaszán azonban, a Geregyék bihari uralmának összeomlása után, a legyőzött Geregyék birtokait elkobozták – így kerülhetett Egervár Gutkeled nembéli Miklós kezére –, s így Dobrának is erre a sorsra kellett volna jutnia. Az ismeretlen prépost oklevele mégis azt a benyomást kelti, hogy kiadása idején a vár a Geregyék másik ágához tartozó Barnabás fia Kalmer és fivéreai kezén volt. A zavarba ejtőnek tűnő jelenség minden nehézség nélkül megmagyarázható annak a feltevésnek az árán, hogy Dobra Geregye nembéli Pál négy fia közül Écsnek a birtoka volt már 1278 előtt. Écsről igazolható ugyanis, hogy az 1277–1278. évi harcokban nem vett részt, így birtokait sem kobozták el: 1281-ben például a Baranya megyei Aszuág birtok határainak leírásakor Jósua (*Ylsua*) és Rahóca (*Ruhocha*) birtokosaként⁶⁶ említenek egy bizonyos Écs mestert (*magister Acho*),⁶⁷ aki azért azonosítható minden kétséget kizáróan Geregye nembéli Pál fia Éccsel, mert ez volt az a két birtok, amelyeket annak idején Győr nembéli Pat leányai – akik közül az egyik Écs apjának, Geregye nembéli Pálnak a felesége volt – leánynegyedük fejében, tehát apai örökségképpen kaptak meg.⁶⁸ Néhány évvel később, 1284 nyarán egy vizsgálat igazolta, hogy a Bihar megyei bertényi vám fele szintén Geregye nembéli Écset illeti.⁶⁹ Az 1277–1278 válságát sértetlenül átvészelő Écs csak 1284 második felében jutott fivérei sorsára, amikor a Borsák és szövetségeseik – tisztázatlan körülmények között – mint lázadót legyőzték.⁷⁰ Ezt követően valóban elkobozták birtokait, csak hogy az idő szerint Kőszegi Miklós volt a nádor, fivére, János (Iván) pedig Szlavónia bánja,⁷¹ s így elfogadható az a feltevés, hogy az ő hatalmuk árnyékában sikerülhetett a Kőszegi Miklós familiájához tartozó⁷² – de Jánosnak (Ivánnak) is szolgálatokat tevő⁷³ – Kalmernak, valamint fivéreinek Dobrát megszerezniük, ha ugyan nem történt meg az már korábban, még Écs életében tudniillik, például vásárlás vagy valamely egyezség révén. Az mindenesetre bizonyosra vehető, hogy a Kőszegi-fivérek egyike sem tette rá a kezét Dobrára sem 1278, sem 1284 után, ellenkező esetben ugyanis nyilván Dobrával is találkozoznánk azon hadjárat történetében, amelyet Albert osztrák és stájer herceg 1289-ben vezetett a Kőszegiek ellen. Az említett hadjárat, ha nem is semmisítette meg a Kőszegiek nyugat-dunántúli hatalmát, de alaposan megtépázta azt, váraik jelentős részét osztrák kézre juttatva.⁷⁴ Ebben a helyzetben a Kőszegi-fivérek igencsak fogékonyak lehettek bármely ötletre, mely azzal kecsegteti őket, hogy hozzájuthatnak egy várhoz, történetesen

65 1271. (s. d.): ÁÚO VIII. 366–367.

66 Az említett birtokokra l. Györffy Gy.: Történeti földrajz i. m. I. 272–274., 321., 372.

67 1281. ápr. 24.: RA II/2–3. 275.

68 1258. szept. 21.: ÁÚO XI. 444. és ÁÚO VII. 487. – A két birtok egyike eredetileg bizonyára Pat másik, Csák nembéli Csák fia Istvánhoz feleségül adott lányának része volt, a birtok ismeretlen időben és módon került Geregyék kezére.

69 1284. aug. 1.: ÁÚO IX. 401. – A váma l. Weisz B.: A királyketteje és az ispán harmada i. m. 81–82.

70 Minderre bővebben l. Zsoldos A.: A Berettyó urai i. m.

71 Zsoldos A.: Archontológia i. m. 22., 47.

72 (1275–1277 k.): HO VI. 214., vö. még RP 183. sz.

73 1333. márc. 27.: UB IV. 150.

74 Gerald Günsler: Die Güssinger Fehde. In: Die Güssinger. Beiträge zur Geschichte der Herren von Güns/Güssing und ihrer Zeit (13./14. Jahrhundert). Eds. Heide Dienst, Irmtraut Lindeck-Pozza. Eisenstadt 1989. 197–205., Bariska István: A kőszegi városmodell és Közép-Európa XIII. századi újrafelosztása. In: A Castrum Bene Egyesület 13. vándorgyűlésének előadásai. Korai várépítéset a Nyugat-Dunántúlon. (Savaria. A Vas Megyei Múzeumok Értesítője 31.) Szerk. Ilon Gábor, Vig Károly. Szombathely 2008. 39–42.

Dobrához. Afelől aligha lehetnek ugyanis kétségeink, hogy kik lehettek azok, akiknek Kalmerék Dobrát el akarták idegeníteni akár csere, akár adásvétel útján.

Ezek után kísérletet tehetünk immár Egervár korai történetének felvázolására. A várat Pince birtok területén építtették fel Geregye nembéli Pál fiai, a legnagyobb valószínűséggel 1272 és 1277 között. A Geregyék bihari hatalmának megtörése után az elkobzott várat – minden bizonyal a közelében fekvő és az 1265. évi birtokcserében érintett többi birtokkal együtt – IV. László Gutkeled nembéli Miklósnak adományozta, alighanem még 1278 tavaszán. Nehezen képzelhető el, hogy az 1265. évi birtokcserében kisemmizett Geregye nembéli Barnabás fiai, Kalmer és fivérei hosszú éveken keresztül meg sem kísérelték érvényesíteni a birtokcsere tényéből fakadó jogaikat, ehhez azonban nem nélkülözhatték a Kőszegiek támogatását, hiszen annak híján nem sok esélyük lehetett Gutkeled nembéli Miklós ellenében. A kínálózó alkalom 1281-ben jött el, amikor Kőszegi János (Iván) nádor lett, s Kalmer ekkor szerezte be a nádor közreműködésével az 1265. évi birtokcsere-re vonatkozó okleveleket, melyeket fivérei időközben a győri káptalannál helyeztek el. Nem látok okot a vitatott keltezésű parancslevél (és az arra adott káptalani válasz) megállapított kiadási idejének felülvizsgálatára, hiszen a Geregye nembéli Pál által annak idején át nem adott birtokok megszerzésére indított akció során mi sem természetesebb annál, mint hogy Kalmerék „Egervári”-aknak nevezik magukat – jóllehet a vár és a birtokok ténylegesen nem voltak a kezükön –, mivel ezzel is kifejezésre juttatták jogaikat. Az sem feledhető ugyanakkor, hogy 1288 után az Egervárt birtokló Kőszegi Jánost (Ivánt) kellett volna Kalmeréknak perelniük, aki legfeljebb majd a szavatosságra hivatkozva – amelyre vonatkozó záradék egyébként szerepel is az Egervár–Polosnica cseréről kiállított mindkét oklevélben⁷⁵ – keresi a maga igazát Gutkeled nembéli Miklóson. A pert azonban, amint az az említett 1291. évi oklevelek alapján kétségtelenül megállapítható, Gutkeled nembéli Miklós folytatta Kalmerék ellenében, ámbár igen lassan, hiszen 1291-ben is tartott még, ami azonban nem különösebben feltűnő, hiszen a középkori peres eljárások köztudottan számos lehetőséget biztosítottak egy-egy per időtartamának az elnyújtására, s az 1280-as évek zavaros politikai viszonyai sem igen kedvezhettek a bírói eljárások folyamatosságának. Az már inkább érdemes figyelmünkre a történet magyarázatot kívánó elemeként: miért cserélte el Polosnicát Kőszegi János (Iván) Gutkeled Miklóssal Egervárért 1288-ban, ha már 1281-ben tudnia kellett, hogy Egervárra megalapozottan formálnak igényt fivére, Miklós familiárisai, azaz Kalmerék. A válasz alighanem indokoltan jelölhető meg abban: a Polosnica–Egervár csere teremtette meg a lehetőséget arra, hogy Kalmerék ne Kőszegi János (Iván), hanem Gutkeled nembéli Miklós ellen pereskedjenek Egervár és a többi birtok ügyében, hiszen ehhez elegendő volt, ha Kalmerék eltiltják Miklóst Egervár elcserélésétől, amit követően Miklósnak kellett perelnie őket – amint az meg is történt – a tiltás okát firtatva. A Polosnica–Egervár csere tehát voltaképpen Gutkeled Miklósnak állított csapda volt, ami érthető is, hiszen a Kőszegiek saját embereik érdekeit nyilván előre valónak tartották, mint a Szlavóniában riválisaiknak számító Gutkeledékét, akiket kijátsoztak már hasonló módon a Babonícokkal kötött szerződés alkalmával 1278-ban.⁷⁶ A Kőszegi-fivérek hajlandóságát Kalmerék ügyének támogatására alighanem megnövelte, ha a segítség fejében Kalmerék nekik ígérték Dobra várát, s az ígéret beváltása érdekében

75 1288. aug. 8.: UB II. 210., 1288. aug. 9.: UB II. 211.

76 1278. ápr. 20.: CDCr VI. 240–242., vö. *Szücs Jenő*: Az utolsó Árpádok. (História könyvtár – Monográfiák 1.) Bp. 1993. 297.

tett lépésnek tekinthetjük az ismeretlen prépost oklevelét, aminek kiállítását vélhetően az osztrák hadjárat idején szintén a királyi seregben tartózkodó⁷⁷ Kőszegi Miklós és János (Iván) szorgalmazták, aligha függetlenül az 1289. évi fejleményektől. Az sem csodálható, hogy Kalmerék hajlandóak voltak feláldozni Dobrát az 1265. évi birtokcserében érintett birtokok kedvéért, ez utóbbiak ugyanis nemzetségük ősi birtokai közé tartoztak, s jogaik a birtokokhoz szilárdabb alapokon álltak, mint Dobra esetében. A pert végül Kalmerék megnyerték, így 1292-ben (vagy nem sokkal utóbb) Egervár és a többi birtok urai lettek – amint azt a fentebb bemutatott 14. század eleji adatok igazolják –, Dobra pedig alighanem valóban a Kőszegiek kezére került, vélhetően az Ivánnak is nevezett Jánoséra, hiszen mégiscsak ő volt közvetlenül érintett az ügyben. Az Egervárért elcserélt Polosnicát szintén visszakapta János (Iván), melyet aztán, közelebről nem ismert módon, öccse, az ifjabb Henrik szerzett meg tőle.

Tisztázásra vár még Egervár Árpád-kori vára elpusztulásának kérdése. Eltekintve a korábbi, alaptalan datálási kísérletektől, melyek tarthatatlanságára már Fügedi felhívta egy megjegyzésével a figyelmet,⁷⁸ célszerűnek látszik arra a forrásra támaszkodni, mely némi felvilágosítással szolgál az esetre vonatkozóan. Vas megye közgyűlése 1409-ben igazoltnak találta Kalmer dédunokáinak azt az állítását, mely szerint őseik Egervár birtokukon várat birtokoltak, melyet Henrik bán fiai romboltak le (*avi et predecessores eorum in eadem possessione ipsorum Egerwar hereditaria semper castrum habuissent et ipsum castrum filii quondam Henrici bani destruxissent*).⁷⁹ Az efféle hírek esetében, tudniillik amikor bukott hatalmasságokat vádolnak meg valamely jogtalan cselekedet elkövetésével, indokolt lehet némi kétség, ez alkalommal azonban, úgy tűnik, alátámasztható a Kalmer-utódok állítása, mégha csupán közvetetten is. 1333-ban ugyanis Kőszegi János (Iván) fia „Farkas” János visszaadta Pózva birtokot Kalmer fiainak, melyet – az oklevél állítása szerint – apjuk egykoron – valamikor 1308 előtt – Kőszegi Jánosnak (Ivánnak) adott el száz márkáért.⁸⁰ Az ár feltűnően magas: 1296-ban a Pozsony megyei Vöröskő vár fele és az ahhoz tartozó tizennégy birtok cserélt gazdát kétszáz márkáért és egy – feltehetően ötven márkát érő⁸¹ – páncélzatért.⁸² Pózva aligha ért száz márkát, de az állítólagos adásvétel talán meg sem történt. Kőszegi János (Iván) ugyanakkor valóban a néhai Henrik bán fia volt, s 1288 után hosszú ideig nem állt vár Egervárott, így nincs akadálya annak, hogy arra gyanakodjunk: az 1409. évi oklevél a valóságnak megfelelő történetet örökített ránk Egervár első várának pusztulásával kapcsolatban. Kőszegi János (Iván) lehetett az, aki lerombolta Egervár Árpád-kori várát, s ez esetben Pózva eladására sem került sor: a „Farkas” János oklevelében említett száz márká sokkal inkább lehetett a vár elpusztításáért fizetett kártérítés, melyet alighanem Kőszegi Miklós járt ki fivérénel familiárisa számára. A történetek ezen rekonstrukciója egyetlen ismert forrásunknak sem mond ellent, Kőszegi János (Iván) feltételezhető tetteinek indítékait viszont legfeljebb találgathatjuk. Meglehet, Kalmerék nem neki, hanem uruknak, Miklósnak adták át Dobrát, és ezt sérelmezve döntött János

77 Wertner M.: Az 1291. évi magyar–osztrák hadjárat i. m. 373–374.

78 Fügedi E.: Vár és társadalom i. m. 129.

79 1409. márc. 22.: DL 9523.

80 1333. márc. 27.: UB IV. 150. – Kőszegi János (Iván) 1308. ápr. 5-én halt meg (Catalogus fontium historiae Hungaricae aevo ducum et regum ex stirpe Arpad descenduntium ab anno Christi DCCC usque ad annum MCCC I–III. Collegit Albinus Franciscus Gombos. Budapestini 1937–1938. III. 1951.).

81 Szőcs Tibor: Egy (nem) tipikus alországbíró a késő Árpád-korból: Devecseri Emych fia Márton. In: Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica 138. Szerk. Veszprémy László, Piti Ferenc. Szeged 2015. 57.

82 1296. ápr. 7.: CD VI/2. 45–46.

(Iván) a vár lerombolása mellett. Az sem lehetetlen, hogy úgy ítélte meg, Kalmeréket csak a korábban Pincének nevezett Egervár birtok illeti meg, a Geregye nembéli Pál fiai által építtetett vár azonban nem, de akár arra is gondolhatott, hogy nincs szükség Egervárott várra, ha az nem az övé. Ahhoz pedig elég nagy úr volt, hogy meg is tegye, amit kigondolt. Tény mindenesetre, hogy Kalmer utódainak a 14. század folyamán meggyűlt még a bajuk Egervár és az azzal szomszédos birtokaik ügyében mind I. Károlylyal,⁸³ mind a Kőszegiekkel,⁸⁴ igaz, nem János (Iván) utódaival, hanem Kőszegi Miklós akkor már Rohonciaknak nevezett⁸⁵ unokáival.

83 1325. dec. 12.: Zala I. 189–190., 1336. okt. 6.: Zala I. 320–321.

84 1367. máj. 8.: DL 5560., 1370. dec. 18.: Zala II. 38–41., 1371. ápr. 16.: Zala II. 42–50., 1373. jan. 12.: DL 6078., 1376. aug. 24.: DL 6377., 1397. márc. 29.: DL 92 049.

85 *Engel P.*: Genealógia i. m. (Héder nem 4. tábla: Kőszegi [és Rohonci]).

KOPECZNY ZSUZSANNA

TEMES MEGYE KÖZÉPKORI MŰEMLÉKEI¹

(Kutatástörténet és a műemlékek mai állapota)

A középkori lelőhelyek régészeti kutatásának hiányos volta hosszú időn keresztül egész Románia területét, ezen belül kiváltképpen a mai Bánság régióját érintő probléma volt. Az utóbbi években végzett beruházásoknak köszönhetően a helyzet jelentősen javult, legalábbis a régió központja, Temesvár esetében, ahol a városközpont felújítását célzó munkálatok nagy felületek feltárására adtak lehetőséget.

Temes megye (**1. kép**) nagyjából a történelmi Bánság északkeleti részét fedi le. Földrajzilag az Alföld délkeleti része, a bánsági síkság alkotja, melyet délen és keleten a Bánsági-hegyvidék, északon pedig a Maros folyó határol. A Maros déli partján található keskeny sáv közigazgatásilag Arad megyéhez tartozik.

1. kép: A régésztileg kutatott Temes megyei várak és egyházi létesítmények térképe

1 A tanulmány a szerző 2012-ben angol nyelven megjelent dolgozatának kiegészített változata. Vö. ZSUZSANNA KOPECZNY, *The Archaeology Of Medieval Sites In Timiș County (The Present Stage Of Research And State Of Monuments)*. *Proceedings of the Regional Conference Research, Preservation and Presentation of Banat Heritage: Current State and Long Term Strategy*. Vrșac, Serbia 17–19 November 2011. Vrșac, 2012, 111-121.

A később múzeummá alakult Történelmi és Régészeti Társaság 1872-ben történő megalapításával kezdődően az 1970-es évekig a középkori régészeti kutatás terepmegfigyelésekre szorítkozott, melyek során számos lelőhelyet azonosítottak, véletlenszerűen előkerülő régészeti tárgyakat gyűjtöttek össze vagy lelőhelyeket érintő építési munkálatok során jegyezték fel megfigyeléseket.

Az Észak-Bánságban végzett régebbi régészeti kutatások célkitűzéseiről és kronológiájáról két munkát ismerünk.² Ezt követően hosszú ideig az a további két, kimondottan régészeti repertórium állt a kutatás rendelkezésére, melyek a régebbi feltárásokon és terepi megfigyeléseken alapultak.³ Időközben modern kutatási módszerekkel megtörtént a régebbi hivatalos lelőhelykataszter ellenőrzése és pontosítása, igaz, a teljesség igénye nélkül.⁴

A Bánság déli részére (Krassó-Szörény és Mehedinți megyék) vonatkozóan aránylag újabb régészeti monográfiák állnak rendelkezésünkre Dumitru Țicu régész-történész munkásságának köszönhetően,⁵ melyeket egy korábbi kötet előz meg az említett terület középkori falvainak kutatásáról.⁶ Temes megye esetében hasonló írárok a 19. század vége és a 20. század eleje óta nem születtek.

A szomszédos Arad megye középkori váaira, templomaira és monostoraira vonatkozóan két, Adrian A. Rusu és George P. Hurezan által közzéadott, középkori oklevelekre, a régebbi történeti és történeti földrajzi monográfiákra, valamint terepkutatásokra alapozott és tanulmányokkal kiegészített repertórium képez hasznos kiindulópontot a kutatók számára.⁷ Egy – azonban nem teljességre törekvő – repertórium Arad és Temes megye erődítményeiről magyar nyelvű tanulmány formájában is megjelent.⁸ Emellett a romániai Bánság területére lokalizálható várakról Adrian A. Rusu az Erdély és a szomszédos történelmi régiók váairól készített monográfiájában is írt.⁹ A repertóriumok sorát az elmúlt években egészítette ki Dumitru Țicu, aki a fentebb említett munkák szerkezetét követve az egész Bánság területén található egyházi létesítmények lajstromát állította össze román,¹⁰ illetve német nyelven.¹¹ Kétnyelvű, román és angol kiadásban a középkori erődítmények

- 2 RĂDULESCU ALEXANDRU, Cercetări de arheologie medievală din Banatul de Câmpie; scurt istoric. *Studii de istorie a Banatului XXIII-XXV*, 2003, 45-86 (a továbbiakban RĂDULESCU 2003); MEDELET FLORIN-TOMA NICOLETA, Muzeul Banatului, file de cronică. I., 1872-1918. Timișoara, 1997. Ez utóbbi, a Bánság Múzeum Krónikája, a Történelmi és Régészeti Társaság alapításától kezdődően az I. világháborúig követi nyomon az intézmény tevékenységét és gyűjteményének gazdagodását.
- 3 Repertoriul arheologic al Mureșului Inferior. I. Județul Arad. Timișoara, 1999 és SABIN ADRIAN LUCA, Descoperiri arheologice din Banatul Românesc. Sibiu, 2006.
- 4 MĂRUIA, L.; MICLE, D.; CÎNTAR, A.; ARDELEAN, M.; STAVILĂ, A.; BOLCU, L.; BORLEA, O.; HORAK, P.; TIMOC, C.; FLOCA, C.; VIDRA, L., ArheoGIS. Baza de date a siturilor arheologice cuprinse în Lista Monumentelor Istorice a județului Timiș. Rezultatele cercetărilor de teren. Cluj-Napoca, 2011.
- 5 ȚICU DUMITRU, Banatul Montan în Evul Mediu. Timișoara, 1998. Ennek angol nyelvű változata: ȚICU DUMITRU, Mountainous Banat in the Middle Ages. Cluj-Napoca, 2008.
- 6 ȚICU DUMITRU, Arheologia satului medieval din Banat. Reșița, 1996.
- 7 ADRIAN ANDREI RUSU – GEORGE PASCU HUREZAN, Cetăți medievale din județul Arad. Arad, 1999., ADRIAN ANDREI RUSU – GEORGE PASCU HUREZAN, Biserici medievale din județul Arad. Arad, 2000.
- 8 RUSU ADRIAN ANDREI, Arad és Temes megye középkori erődítményei. In: *A középkori Dél-Alföld és Szer.* Szerk. Kollár Tibor. Szeged, 2000, 573-576.
- 9 RUSU ADRIAN ANDREI, Castelarea Carpatică. Fortificații și cetăți din Transilvania și teritoriile învecinate (sec. XIII-XIV). Cluj-Napoca, 2005.
- 10 ȚICU DUMITRU, Geografia ecleziastică a Banatului medieval. Cluj-Napoca 2007 (a továbbiakban ȚICU 2007a).
- 11 ȚICU DUMITRU, Ecclesiastische Geografie des Mittelalterlichen Banats. Cluj-Napoca, 2007.

repertóriumát is közzé tette.¹² Meg kell itt még említenünk Heitelné Móré Zsuzsanna munkásságát a Maros mentén húzódó monostorok kutatása vonatkozásában, mely a művészet-történész váratlan halála következtében maradt félbe. Doktori disszertációja posztumusz került kiadásra.¹³

Áttekintésünkben a továbbiakban a két fő kategória, a várak és az egyházi létesítmények kutatástörténetére szorítkozunk, s figyelmen kívül hagyjuk a települések kutatását, hiszen régióinkban nem került sor egyetlen középkori falu, mezőváros vagy város tervásatására sem.¹⁴ Több, részlegesen közölt adat áll csak rendelkezésre a középkori településnyomokról, ezek nagy része a több korszakban lakott, egymásra épülő települések kutatása során került elő. Jelen pillanatban a kevés adat miatt a keltezésen kívül nem sok következtetés levonására van módunk ezen objektumok esetében.

A középkori lelőhelyek közül a várak, erődítmények, templomok és monostorok mindig nagyobb vonzerővel rendelkeztek és rendszerint ezek képezték az első azonosított és kutatott műemlékek csoportját. A szomszédos régiókkal ellentétben Temes megye igen kisszámú, máig álló középkori épített örökséggel büszkélkedhet. Egyrészt ez annak tudható be, hogy mivel a környéken nem áll rendelkezésre kőanyag-lelőhely, mindig a kevésbé időálló téglá és fa volt a jellemző építőanyag. Az évszázadok során bekövetkező (had)történeti események: a tatár betörés, a Dózsa György-féle parasztháború, a török hódítás, a felszabadító háborúk és az azokat követő településrendezési munkálatok mély nyomokat hagytak a középkori építészeti emlékeken. Az 1699. évi karlócai béke egyik jól ismert következménye az erődítmények lerombolása volt, melynek következtében még a településeken kívül, elszigetelten elhelyezkedő várak sem maradtak fenn.

Várak régészeti kutatása

Temesvár (Timișoara) a Maros-Duna-Tisza-köz egyik legjelentősebb városias településének számított a középkorban. Amíg Csanád az azonos nevű vármegye központjaként a püspöki székhely szerepet is betöltötte, addig Temes megye névadó központja inkább közigazgatási és katonai funkciókat látott el a régióban. Az oklevelek arra engednek következtetni, hogy a 12. században a Temes folyó partján már létezett egy királyi vár. Az erre vonatkozó első, közvetett adat 1177-re keltezhető.¹⁵ A 14. század elején, pontosabban 1317-1323 között Temesvár királyi székhely volt. A királyi udvar befogadására minden jel szerint egy új várépületet emeltek. A 14. és 15. századokban ez a vár a temesi ispán székhelyeként szolgálhatott. Ekkor további bővítési és átépítési munkálatokra került sor, melyek

12 TEICU DUMITRU, Cetății medievale din Banat / Medieval fortifications in Banat. Timisoara, 2009 (a továbbiakban TEICU 2009).

13 HEITELNÉ MÓRÉ ZSUZSA, Egyházi építészet a Maros-völgy alsó szakaszán a 11-13. században I. In: *A középkori Dél-Alföld és Szer.* Szerk. Kollár Tibor. Szeged, 2000, 593-636. HEITEL MÓRE SUZANA, ÎNCEPUTURILE ARTEI MEDIEVALE în bazinul inferior al Mureșului. Timișoara, 2010 (a továbbiakban HEITEL 2010).

14 Azonban a megelőző régészeti kutatások során előkerülő teleprészletekről, főképpen Temesvár esetében röviden említést teszünk.

15 BORSA IVÁN, III. Béla 1177. évi könyvalakú privilégiuma az aradi káptalan számára. *Levéltári Közlemények* 33, 1962, 213.

során a korábbi várat nemcsak az új idők védelmi követelményeinek megfelelően, hanem a változó építészeti ízlést is kielégítve alakították át.

A Temes megye és Temes város monográfiáinak szerzőjeként ismertté vált Szentkláray Jenő 1902-ben azonosította Károly Róbert rezidenciáját, amikor a jelenleg Hunyadi kastély néven ismert újkori hadiszertár épületén végeztek megerősítési munkálatokat.¹⁶ A középkori várhoz tartozó falmaradványok feltárása alkalmával jeles építészeket és történészeket hívtak össze a helyszínen, közöttük Schulek Frigyes is. Ekkor, majd később az 1950-es években végrehajtott újabb megerősítési munkálatok alkalmával súlyos károkat okoztak a lelőhelyen. Az 1956-ban átépített, s jelenleg is ebben a formában látható épület alapfalait beton megerősítéssel látták el, aminek következtében annak szerkezete nem vizsgálható többé.

Az első szakavatott régészeti kutatásokat 1980-ban végezte Alexandru Rădulescu.¹⁷ Hosszú idő után, egy általános felújítás alkalmával, 2007-ben kezdődtek újra a megelőző feltárások, a temesvári Bánság Múzeum szervezésében és ismét Alexandru Rădulescu vezetésével.¹⁸ Kisebbségi megszakításokkal a kutatások jelenleg is folytatódnak. Az épület belső udvarát és északnyugati szárnyát célzó feltárások során a 14. és 17. század közé keltezhető építkezési szakaszokat lehetett azonosítani **(2a. kép)**. Jelen pillanatban elmondható, hogy a királyi vár egy négyzetes alaprajzú öregtoronyból, egy palotaépületből és egy árokkal övezett védőfalból állt **(2b. kép)**.¹⁹ Az építményeket nagyrészt téglából emelték tölgyfácölöpös alapozásra. A későbbiekben, a 15. század első felében kötömböket is felhasználtak bizonyos részek alapfalainak megépítéséhez. A 14-15. században fennálló várat a 16. század vége felé nagyrészt lerombolták. A török hódoltság idején az erősség bizonyos részei még használatban voltak, illetve újabb épületszárnyakkal toldották meg azokat. Az épület keleti és déli oldalán a 16-17. századokra keltezhető védműveket tártunk fel, többszörös, tölgyfa oszlopokból és agyagból épített palánk, valamint a délkeleti sarokban található rondella formájában.²⁰ **(3a. kép)** Az északnyugati toronynál feltárt kelet-nyugat irányú oszlopsorok egy híd szerkezetéhez tartozhattak, mely a várat az annak keleti oldalán található szigettel, a külvárossal kötötte össze **(3b. kép)**. A 17-18. századi metszetek alátámasztják a híd létezését, ugyanakkor a régészeti feltárások javarészt igazolják Evlya Celebi 17. század közepi leírását Temesvárról.

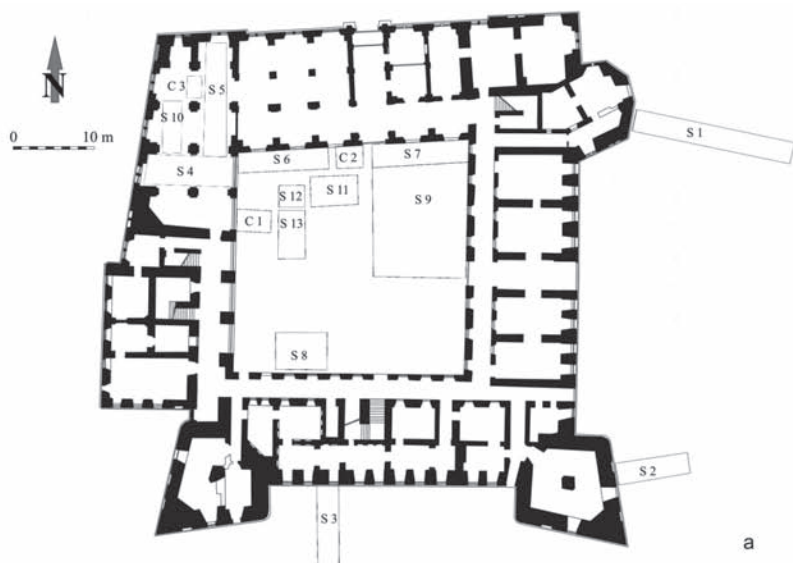
16 BOROVSKY SAMU, Magyarország vármegyéi és városai. Temes vármegye. Budapest, é.n., 7.

17 RĂDULESCU ALEXANDRU, Castelul Huniade Timișoara. Sondajul arheologic din anul 1980. *Analele Banatului* S. N., XIV/2, 2006, 11-32.

18 ALEXANDRU RĂDULESCU - DANIELA TĂNASE - ZSUZSANNA KOPECZNY, Raport preliminar privind cercetările arheologice preventive de la Timișoara-Castelul Huniade 2007. *Banatica* 18, 2008, 141-154 (a továbbiakban RĂDULESCU - TĂNASE - KOPECZNY 2008).

19 RĂDULESCU - TĂNASE - KOPECZNY 2008, 142-143, 2b. kép; KOPECZNY ZSUZSANNA, Reședinta regală medievală de la Timișoara (The Medieval Royal Residence from Timisoara). *Analele Banatului*, S.N., Arheologie-Istorie, XXI, 2013, 211-231., KOPECZNY ZSUZSANNA: A középkori Temesvár története az utóbbi évek régészeti kutatásai tükrében. In: A szörvány emlékei. Szerk. Kollár Tibor. Budapest, 2013. 219-231.

20 RĂDULESCU - TĂNASE, ZSUZSANNA KOPECZNY, i. m., 142-145.

2a. kép: A temesvár Hunyadi kastély ásatási alaprajza

2b. kép: A temesvári királyi vár öregtornya

a

b

3. kép a-b. A temesvári vár török kori védművei

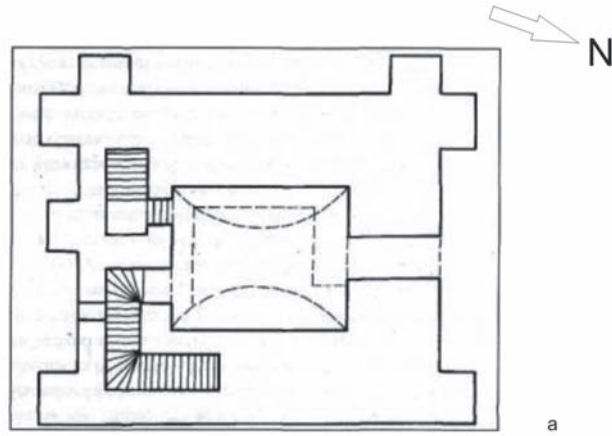

a

b

4. kép a. Temesvár, középkori és török kori utca részletei (Temesvári Bánság Múzeum archívuma); b. Késő középkori és hódoltság kori sírok Temesvár területén, Szent György tér (Draşovean és mások 2007, 53, 42. kép nyomán)

5. kép a. A csáki öregtorony alaprajza (Săcară 1970, 169 nyomán);
b-c. A csáki öregtorony ma

Temesvár történeti központjában 2006-ban végeztek legelőször nagyobb kiterjedésű megelőző régészeti feltárásokat, melyek során különböző korszakokból kerültek elő leletek, főként lakóházak és utcák maradványai **(4. kép a.)**.²¹ A feltárások ekkor nem terjedtek ki a középkori település széléig, így a középkori városerődítésről nem sikerült újabb adatokra szert tenni. Ugyanakkor 2014-2015-ben a Dóm tér feltárásakor előkerültek a város északi, török korra datált védművei. A feltárások eredményei javarészt még közöletlenek. Az oklevelekben szereplő ispánsági vár nyomai azonban még mindig nem ismertek.

Csanádon (Cenad) szintén számolhatunk várral a középkor folyamán és később, a hódoltság idején is. Mindezekről nagyon kevés írott vagy régészeti adattal rendelkezünk. Killer Frigyes, egykori csanádi katolikus plébános a település több pontján végzett ásatásokat a 19. század utolsó évtizedeiben. Leletanyagot a budapesti Magyar Nemzeti Múzeumban dolgozó Hampel Józsefnek is küldött, ezek a múzeum gyűjteményébe kerültek, dokumentációit pedig eljuttatta az akkori Műemlékek Országos Bizottságához. Ezek máig megőrződtek Budapesten, a jelenlegi Forster Központ Tudományos Irattárában. 1881-ben az ún. Szerb-Csanád településrészen végzett ásatásai során került elő egy nyolcszögletű torony, mely a középkorban a Maros folyó partján állt.²² A 8,26 méteres átmérőjű, 1,5 méter vastag, kőből és téglából emelt falakkal rendelkező torony bejáratát a keleti oldalon találta meg. A talajvíz szintje miatt Killer nem tudott az alapozás aljáig leásni és úgy fogalmazott, hogy a toronyhoz semmiféle fal nem kapcsolódott. Feltehetőleg ez mégis a késő középkori vár északnyugati sarkán helyezkedett el, ahogy az Marsigli rajzából is kitűnik.²³ Kőtömböket más pontokon is talált, falszerkezet azonban itt sem került elő.²⁴ Védelmi elemekről számoltak be a városban később végrehajtott, nem túl nagy kiterjedésű régészeti kutatásokat leíró jelentésekben is. A jelenlegi ortodox templom udvarán két építési periódussal rendelkező palánk került elő, melynek második periódusát a régészek a 16. századra keltezték.²⁵

A *Fényi* (Foeni) ortodox temetőjében a helyszínen azonosított őskori település feltárásakor egy 2,3 m mély és 2 m széles, „V” profilú árok került elő. Ezzel párhuzamosan az egysoros palánk nyomára is rábukkantak.²⁶

Az elmúlt évszázadok „szisztematikus” várromboló programjának egyik túlélője a *csáki* (Ciacova) torony, mely az azonos nevű város központjában található. Az oklevelek alapján a 14. század elejére keltezhető. Bár a többi hozzátartozó védművek nem maradtak fenn, az öregtorony a legjobb állapotban fennmaradt középkori műemlék Temes megyében **(5. kép a-b-c.)**. A vár további részeit 1701-ben Oettingen gróf parancsára rombolták le.²⁷ A helyszínen 2000-ben végzett Alexandru Rădulescu feltárásokat, de ezek eredményei

21 DRAȘOVEAN FLORIN – FENEȘAN COSTIN – FLUTUR ALEXANDRU – SZENTMIKLOSI ALEXANDRU – EL SUSI GEORGETA – KOPECZNY ZSUZSANNA, KISS M. HEDY, ȘEPTILICI RAOUL, DINU NICULINA, Timișoara în amurgul Evului Mediu. Timișoara, 2007.

22 TĂNASE DANIELA, Archaeological Researches Performed at Cenad (Timiș County) during the 19th Century and in the Beginning of the 20th Century. *Ziridava Studia Archaeologica* 29, 2015, 416, 6. tábla (a továbbiakban TĂNASE 2015).

23 TĂNASE 2015, 416-417.

24 TĂNASE 2015, 417-418.

25 IAMBOR PETRE –MATEI ȘTEFAN, Cenad. Jud. Timiș. *Cronica cercetărilor arheologice, campania 1994*. București 1995, 19 (a továbbiakban IAMBOR-MATEI 1995).

26 DRAȘOVEAN FLORIN, Foeni, jud. Timiș. *Cronica cercetărilor Arheologice – campania 1995*, București 1996, 44.

27 BOROVSKY, i. m., 34.

sajnálatos módon még közöletlenek. A vár közvetlen közelében a szocialista rendszer idején egy közfürdőt alakítottak ki, a hozzátartozó úszómedence építésekor bizonyosan súlyos károkat okozva a lelőhelyen. Ekkor a torony felső szintjén egy víztároló medencét helyeztek el. 1962-1963-ban végeztek restaurálási munkálatokat az épületen, ekkor látták el a ma is látható pártázzattal és tetővel.²⁸

Zsidóvár (Jdioara) a magaslatokon elhelyezkedő várak sorába tartozik és Csákhhoz hasonlóan a török kor utáni várromboló rendelet áldozatainak egyike. A 13-18. században használatban volt vár 1973-1979 között kiterjedt régészeti kutatások tárgyát képezte, amelyeket Adrian Bejan, a Temesvári Bánság Múzeum régésze végzett. A feltárásokat 1930-ban, C. Daicoviciu és I. Miloia által végzett terepvizsgálat előzte meg.²⁹ A tudományos kutatás mellett a régészeti feltárások célkitűzése a műemlék turisztikai hasznosítása volt,³⁰ de erre máig sem került sor **(6. kép a.)**. A kővár egy három oldalon meredek lejtővel rendelkező dombra épült, megközelíteni nyugati irányból, a Temes völgye irányából lehetett. Némely falszakasz 6-7 m magasságig is fennmaradt. A vár alaprajza a terep adottságait követi, lekerekített sarkokkal és egy íves falszakasszal rendelkező, 40x22 méteres trapézformát mutat **(6. kép b.)**. A falakon kívül egy árok tartozik még hozzá. A déli és nyugati oldalon egy-egy négyzetes torony tagolja a védőfalat. Közülük a 12 méteres oldalhosszúságú nagy torony, mely a kaputorony szerepét is betöltötte, valószínűleg a korai építési periódushoz tartozik; a második a védőfallal egykorú. A várba az árkon átvezető hídon lehetett bejutni, ennek pilléreit 1978-ban találták meg.³¹ A vár udvarán, a kaputorony előtt egy kőalapozású, téglából kialakított pillérsor került elő. A délnyugati sarokban több helységet alakítottak ki a későbbi építési szakaszokban. Itt és az északnyugati sarokban előkerült, csempékből rakott kályha maradványai arra utalnak, hogy a helyiségeket rezidenciális vagy reprezentációs céllal használták. A vár átépítésére feltehetőleg a Mihály vajda által vezetett 1600-as ostrom után kerülhetett sor.³² A vár déli oldalán elhelyezkedő ún. „katonai barakk” előtt északi irányban kerültek elő azok a falszakaszok, melyek egy vízgyűjtőhöz tartozhatnak.³³

Az első régészeti kutatás során korábbi településnyomok is előkerültek, mégpedig a kerámia leletanyag alapján a 12-13. századra keltezhető lakóházak.³⁴ Arról is tudásunk van, hogy 1925-ben a helyi plébános végzett feltárásokat a vár területén. A szakszerűtlen ásatás során nemcsak a lelőhely rétegződése szenvedett súlyos károkat, hanem minden jel szerint bizonyos falszakaszokat is elbontottak.³⁵

Egy másik, régészeti módszerekkel vizsgált erődítmény a *gladni* (Gladna Română) erősség. A középkori okleveles anyagban nem történik említés a várról, itt minden bizonnyal inkább egy nemesi rezidenciáról, udvarházról lehet szó. Zsidóvárhoz hasonlóan a gladnai vár is egy dombtetőre épült, mely a Gladna folyóra néz. 60x40 m-es, ovális alaprajzú

28 SĂCARĂ NICOLAE, Turnul medieval de la Ciacova. *Tibiscus* 1, 1970, 166.

29 DAICOVICIU CONSTANTIN – MILOIA IOACHIM, Cercetări arheologice în Banatul de sud. *Analele Banatului* III/4, 1930, 12-14.

30 BEJAN ADRIAN, Concluzii preliminare asupra săpăturilor arheologice de la cetatea feudală Jdioara din anii 1973-1977. *Tibiscus* 5, 1979, 199 (a továbbiakban BEJAN, 1979a.)

31 BEJAN ADRIAN, Raport preliminar de cercetare arheologică la Jdioara. *Materiale și cercetări arheologice* 13, 1979, 341 (a továbbiakban BEJAN 1979b)

32 BEJAN 1979a, 202-203.

33 BEJAN 1979a, 204, 12. jegyzet.

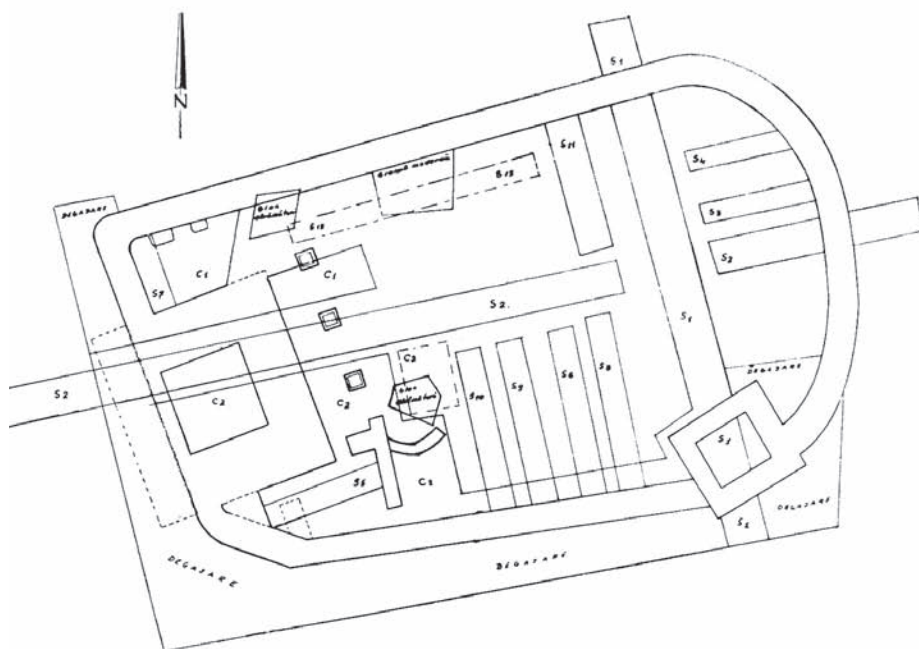
34 BEJAN 1979a, 202.

35 BEJAN 1979b, 342.

a

b

6. kép a. Zsidóvár falai; b. Zsidóvár összesített ásatási alaprajza
(Bejan 1979, 1. tábla nyomán)

várárok és sánc övezi. A 20. század elején az északnyugati oldalán egy kőből kialakított sírhelyet készítettek egy helyi nemes számára, majd 1927-ben egy márvány síremléket is emeltek ide (7. kép). Kincskeresők további károkat okoztak a lelőhelyen. A régészeti

7. kép: Gladna, a várdombon emelt emlékmű és kincskereső gödör.

kat a város központjában, a Hunyadi és December 20. utcák kereszteződésénél. Ekkor a késő középkori településhez tartozó lakóházak, tűzhelyek és gödrök kerültek itt elő, 16-17. századra keltezhető leletanyaggal: edénytöredékekkel, kályhacsempékkel, háztartási eszközökkel és érmékkel.³⁶ 1992-1993 között a Drăgan Európai Egyetem székhelyének építéskor újból megelőző ásatásokat végeztek a késő középkori vár feltételezett helyszínén. Két sor, a Temes medrével párhuzamos cölöplyukat azonosítottak. A cölöpök átmérője 40 cm (?) körüli lehetett és fél méteres távolságra helyezkedtek el egymástól, a két cölöpsor közötti távolság 9 méter volt.³⁹ Az építési munkálatok miatt csupán korlátozott kiterjedésű

kutatások során egy nagyjából négyszög alaprajzú belső udvar rajzolódott ki, melyet árok vesz körbe (8. kép a-b.). Az árok kiásása során nyert kőből építették a sáncot. A bejáratot a déli oldalon azonosították.³⁶ A vár udvarán található épületeket teljes egészében fából emelték. Az ásató régészek két fő építési periódust különítettek el, átépítésre egy tűzvész után került sor. A leletanyag alapján arra a következtetésre jutottak, hogy a vár csak rövid ideig volt használatban Zsigmond király idejében.³⁷

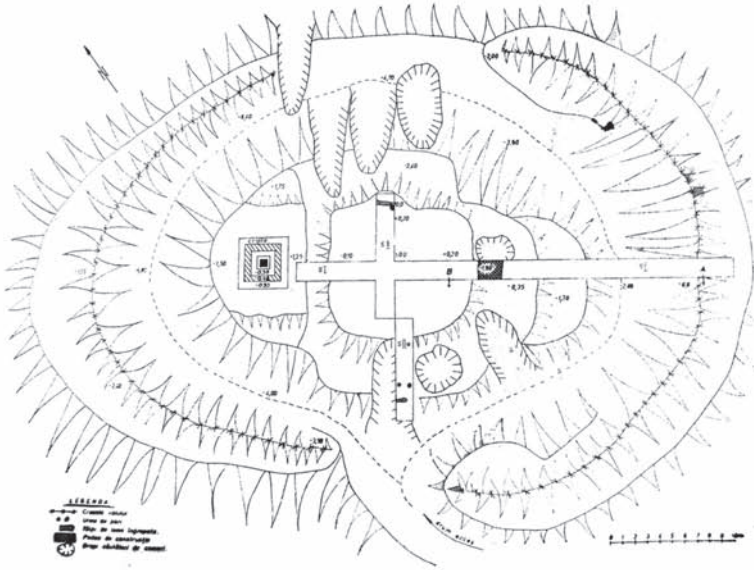
Lugos (Lugoj) várát a jelenlegi város központjába lokalizálták a történészek, a Temes folyó partján helyezkedett el. Az itt található városnegyed napjainkig megőrizte a „Régi vár” elnevezést. 1987-ben a Lugosi Múzeum régészei egy panelház építése alkalmával végeztek feltáráso-

36 POPA RADU – CĂPĂȚĂNĂ DAN - ACHIM VIOREL, O cetate medievală la izvoarele Begheiului. Cercetările de la Gladna Română, județul Timiș. *Revista muzeelor și monumentelor* 1, 1987, 13 (a továbbiakban POPA – CĂPĂȚĂNĂ - ACHIM 1987).

37 POPA – CĂPĂȚĂNĂ - ACHIM 1987, 14-16.

38 MOROZ MARIA, Lugoj-„Cetatea Veche”, jud. Timiș. *Cronica cercetărilor Arheologice – campania* 1994. 1995, 52 (a továbbiakban MOROZ 1995).

39 MOROZ 1995, 53.

a

b

8. kép a. Gladna várának ásatási alaprajza (Popa és mások 1987, 14, 1. kép nyomán); b. A gladnai vár árka.

a

b

9. kép a. A facsádi castellum topográfiai felmérése (Măruia és mások 2011, 124, 3. kép nyomán); b. A facsádi vár romjai (Karczag Ákos-Szabó Tibor, Erdély, Partium és a Bánság erősített helyei: várak, várkastélyok, városhalak, templomvárak, barlangvárak, sáncok és erődtímenyek a honfoglalástól a 19. század végéig. Budapest, 2010, 131. nyomán)

feltárást végeztek. Az egyetlen kutatóárkot minden jel szerint a külső védművekkel párhuzamosan alakították ki, melynek következtében az ásatok csak szerény eredményeket mutathattak fel.⁴⁰

A késő középkori *Facsád* (Făget) *castellum* az azonos nevű város közvetlen közelében fekszik, a Bega folyó partján. 1983 és 1998 között többször végeztek itt régészeti kutatásokat. Az első feltáráson a romániai középkori régészet egyik úttörőjének számító Radu Popa is részt vett, aki az előzőekben bemutatott gladnai vár feltárást is végezte. Facsádon két, koncentrikusan elhelyezkedő erődítést azonosítottak. A belső vár tört kőből épült, nagyjából négyzetes alaprajza 26x29 m-es kiterjedésű, sarkain kör alakú védőművekkel (9. kép a.). A sánc tetején szögben elhelyezkedő palánsort találtak. A várat egy 20-30 m széles és 3 m mély árok övezi.⁴¹ 1994-1995-ben a falak konzerválását és részleges újjáépítését végezték el.⁴² Az ásatok római téglák újrahasznosításáról is beszámoltak a falszerkezetek leírásánál. Ugyanakkor azt is megállapították, hogy a helyszínen korábbi építkezési nyomok nem mutathatók ki. Jelenleg a várrom nagyon könnyen megközelíthető, a városhoz való közelsége miatt turisztikai célú kihasználása igen kézenfekvő volna egy szakszerű helyreállítás elvégzése esetén (9. kép b.).

Egyházi épületek régészeti kutatása

A legkorábban alapított és legfontosabb egyházi központ a Temesközben *Csanád* (Cenad), a korábbi *Urbs Morisena* volt. Ajtony Csanád hadvezér által való legyőzése után a régió a Magyar Királyság fennhatósága alá került. A rokon jellegű településekhez hasonlóan Csanád is gazdag történeti háttérrel rendelkezik, sorsát itt is olyan drámai történelmi események határozták meg, mint a tatár betörés, a Dózsa György vezette felkelés és az oszmán török támadások.

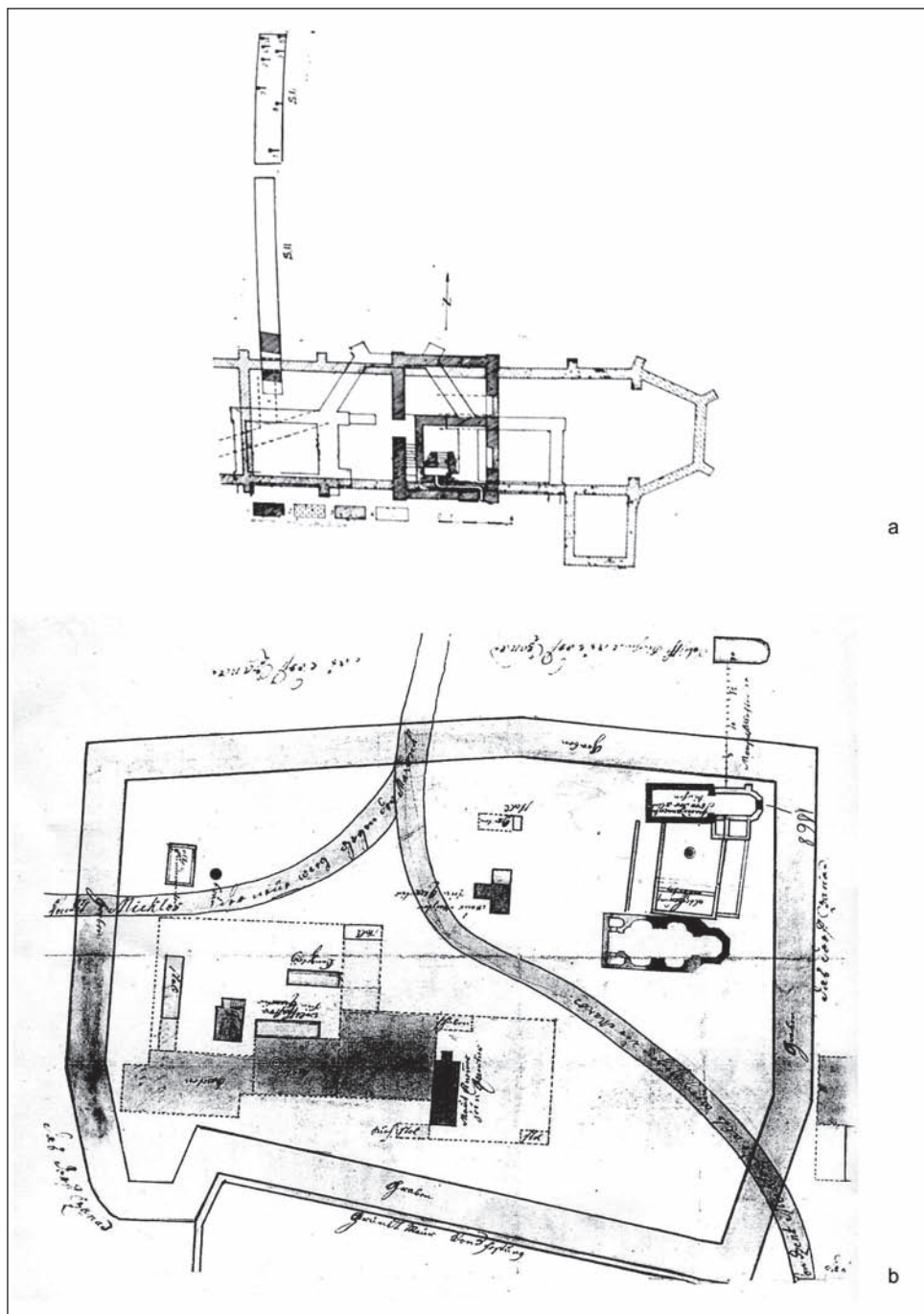
Csanádon az 1741-ben épített egykori templom lebontása és a jelenleg is álló neogótikus plébániatemplom építése alkalmával, 1868-ban kerültek első ízben napvilágra a középkori építmények romjai. Ezt követően 1912-ig többször végeztek itt többnyire szakszerűtlen, ellenben elég jól dokumentált feltárástokat – ezekről az erősségek kapcsán már szóltunk. A 19. század végi, 20. század eleji régészeti kutatásokról – melyek során több ponton falszerkezetek is előkerültek – egy megjelenés alatt lévő tanulmányban számol be részletesen Daniela Tănase, a Temesvári Bánság Múzeum régésze, aki az akkori kutatások idején készített rajzokat is közli.⁴³ Ez a dokumentáció, melyet a jelenlegi budapesti Forster Központ őriz, kevésbé volt ismert a történészek és régészek körében. Emiatt, valamint maga a kutatás részlegessége, a dokumentáció jellege, s nem utolsósorban a középkori Csanád bonyolult topográfiája következtében a jelenleg rendelkezésre álló adatok nehezen értelmezhetők. Így még mindig vita tárgyát képezi az oklevelekben szereplő egyházi létesítmények, valamint a terepen megtalált romok azonosítása.

40 RĂDULESCU 2003, 78, 75. jegyzet.

41 POPA RADU - CĂPĂȚÂNĂ DAN - RĂDULESCU ALEXANDRU - TOMONI DUMITRU, Șantierul arheologic Făget „Cetate”. *Cronica Cercetărilor Arheologice* - campania 1992. 1993.

42 CĂPĂȚÂNĂ DAN, Făget, „Cetate”, jud. Timiș. *Cronica cercetărilor arheologice – campania 1994. 1995.* 30; CĂPĂȚÂNĂ DAN – RĂDULESCU ALEXANDRU – TOMONI DUMITRU, Făget –Cetate, județul Timiș. *Cronica cercetărilor arheologice – campania 1995. 1996.* 42-43.

43 TĂNASE 2015, 1-9. tábla.

10. kép a. A csanádi templom Henszlmán rajzának felhasználásával készített ásatási alaprajza (Iambor és mások 1882, 97, 1. kép nyomán); b. Csanád várának 18. századi térképe az ott található templomok megjelölésével (Heitel 2005, 3. kép nyomán).

Az eddigi megállapításokat töviden összefoglalva, Csanádon először egy, Keresztelő Szent Jánosnak szentelt keleti rítusú monostorral kell számolnunk, melyet Ajtony építtetett megkeresztelkedését követően, 1002 körül. A csanádi püspökség megalapítása, vagyis 1030 után további egyházi létesítmények épültek. Gellért püspök alapította itt a Szent György-katedrális és a Szűz Máriának szentelt bencés monostort. Az adatok szerint ekkor a korábbi, keleti rítusú monostor továbbra is használatban volt, legkésőbb addig, míg a katolikus épületek felépültek. Az 1241. évi tatár betöréskor a források említenek egy harmadik, a Szent Megváltó patronátusa alatt álló templomot is. Végül a 15. században az oklevelek egy Szent László-kápolnáról is szólnak.⁴⁴

A Killer Frigyes csanádi plébános és Kisléghy Nagy Gyula által végzett, de Henszlmann Imre által is méltatott, sőt személyes megfigyeléseivel kiegészített régészeti kutatások során több, egymásra épült falmaradvány került elő a település központjában, a jelenlegi templom alatt és környékén.⁴⁵ Henszlmann több építési periódust különített el és azokat Ajtony monostorával, illetve a bencés monostorral és egy harmadik, a 13. században épített templommal azonosította. Ekkor találták meg azt a kora középkori szarkofágot is, melybe feltehetőleg Gellért püspököt temették el. Az említett harmadik létesítmény Dávid Katalin szerint a Szent Szalvator-templom lehet.⁴⁶ Heitelné Mór Zsuzsa vele szemben ugyanakkor úgy véli, hogy azt a Szent László-kápolnával kell azonosítani, amelyről azt írja egy 1433-ban kiadott oklevél, hogy a Keresztelő Szent János kápolnája fölött helyezkedik el. Véleménye szerint ez utóbbi a 13. században még bizonyosan állt, sőt attemplomként vagy kriptaként feltehetőleg még ennél később is használatban lehetett.⁴⁷

Az 1974-75-ben, a Kolozsvári Történelmi Múzeum régészei által végzett feltárások részben megerősítették a 19. század végén tett megfigyeléseket. A jelenlegi templom északi oldalán nyitott két kutatóárokban több, a bronzkortól a késő középkorig keltezhető lelet került elő. A 11. századra helyezett, két párhuzamosan elhelyezkedő falat Ajtony templomának északi falaként értelmezték (**10. kép a.**). Több, a belső falra ráépülő falszakaszt különítettek el, melyeket a 13. és a 16. századra kelteztek.⁴⁸ A régészeti feltárásokat 1987-ben folytatták, majd 1994-1995-ben a jelenlegi templom közelében egy 10-11. századra keltezett rotunda alapfalait találták meg.⁴⁹ Ortvy Frigyes régebbi véleményét követve Heitelné Mór Zsuzsa úgy gondolta, hogy az utóbbi Szent Gellért (Szűz Máriának szentelt) temetkezési kápolnája lehet.⁵⁰ További feltárásokat 2000-2002 között végeztek, ezúttal a temesvári Bánság Múzeummal együtt, de az eredmények még feldolgozás alatt állnak.

A katolikus püspökség levéltárában 1999-ben megtalált, a 18. század első felére keltezett térkép részben új értelmezésre adott lehetőséget a csanádi egyházi létesítmények elhelyezkedését illetően (**10. kép b.**). A rajzon három templomot ábrázoltak, melyek közül egy a várfalon kívül, kettő annak belsejében, a déli sarokban látható. Az első feltételezhetően a Szent György-katedrális romjaira épített szerb ortodox templom lehet, a második,

44 HEITEL 2010, 21-29.

45 TĂNASE 2015, 418-422.

46 DAVID KATALIN, *Az Árpád-kori Csanád vármegye művészeti topográfiája*. Budapest, 1974, 21.

47 HEITEL 2010, 28-29.

48 IAMBOR PETRE – MATEI ȘTEFAN – BEJAN ADRIAN, *Cercetări arheologice în așezarea feudal-timpurie de la Cenad* (1974, 1975). *Ziridava* 14, 1982, 90-92.

49 IAMBOR-MATEI 1995, 19.

50 HEITEL 2010, 29.

a hozzá kapcsolódó kolostorépületekkel, a Szűz Máriának szentelt bencés monostor, a harmadik pedig, különleges alaprajzával, Ajtony temploma.⁵¹

Rövid ismertetésünk alapján az olvasó számára bizonyára nyilvánvalóvá válik, hogy a jelenleg rendelkezésre álló régészeti adatok alapján nem vonható még le végleges következtetés Csanád püspöki város középkori egyházi építészetének kronológiájáról és térbeli elhelyezkedéséről. Az eddigi kutatások összegzése bizonyosan új eredményeket fog szolgáltatni, melyek alapján újabb, korszerű módszerekkel történő kutatási program dolgozható ki a jövőben.

Egresen (Igrış) királyi alapításként létesült a 12. század végén a Magyar Királyság területének egyik első ciszterci rendi monostora.⁵² A régiót érintő történelmi események nagyban meghatározták a monostor későbbi sorsát is: 1241-ben a tatárok, utána a kunok támadták meg. Az írott források által említett erődítést feltehetőleg a fenyegető veszély hatására építették meg a monostor köré, ennek mibenlétéről azonban semmi konkrét adatot nem ismerünk. II. András királyt és második feleségét, Courteney Yolandát itt helyezték örök nyugalomra. A tatárjárás után újjáépített monostor falai között őrizték a királyi kincsek is. A szerzetesrend a 16. század elején hagyta el a monostort, amikor II. Ulászló a kolostor birtokait a csanádi püspöknek, Csáky Miklósnak adományozta. 1808-ban a falu Szapáry József gróf birtokába került. A 19. század közepe táján családjának néhány tagja ásatásokat végzett a monostor helyszínén, és a megtalált faragványokat a szomszédos nagyszentpéteri kastélyukba vitték.⁵³ Az akkor ismert falmaradványokról és faragványokról 1870-ben közölt rajzokat Molnár Pál (**11. kép a-b.**). A falu központjában található kiemelkedően megfigyelhető építményrészletek és az előkerült leletanyag egy egykori erődítmény léteire utal.

Kemeche monostor romjai Egrestől nyugatra találhatók, a Maros folyó déli partján. Maradványait Juhász Kálmán azonosította, tőle származik néhány fénykép és leírás, alaprajz.⁵⁴ Régészeti kutatást sosem végeztek a helyszínen. Helyszínrajzát az 1970-években készítették el (**12. kép a-b.**).⁵⁵ A romok a folyó közvetlen partján fekszenek, emiatt az árvízvédelmi töltés építésekor minden bizonnyal károsították az azokat. A bazilikális elrendezésű templom félköríves főszentéllyel és két, kívül egyenes záródású mellékszentéllyel rendelkezett, a főhajót két pár oszlop választotta el a mellékhajóktól. Nyugati végén két tornyot lehetett azonosítani. A templom 35 méter hosszú és 20,5 méter széles, 2-3 méter vastagságú falait habarccsal kötött téglából és kavicsból építették.⁵⁶ Juhász lejegyezte, hogy a gátépítési munkálatok felügyelője, Nikolaus Heinrich 1898-ban kutatott a helyszínen, a legendák szerint itt elásott kincset keresve.⁵⁷ Napjainkban megfigyelhető, hogy a töltés részben fedi a templom északi oldalát, a templom közelében két másik épületet emeltek 1973 után.⁵⁸

51 HEITEL SUZANA MÓRÉ, Despre biserica lui Ahtum de la Morisena (Cenad). *Studii și Materiale de Istorie Medie*, XXIII, 2005, 16-17.

52 HEITEL 2010, 49.

53 MOLNÁR PÁL, Archaeológiai Levelek. *Archaeológiai Értesítő*, VII, 1870, 56-57.

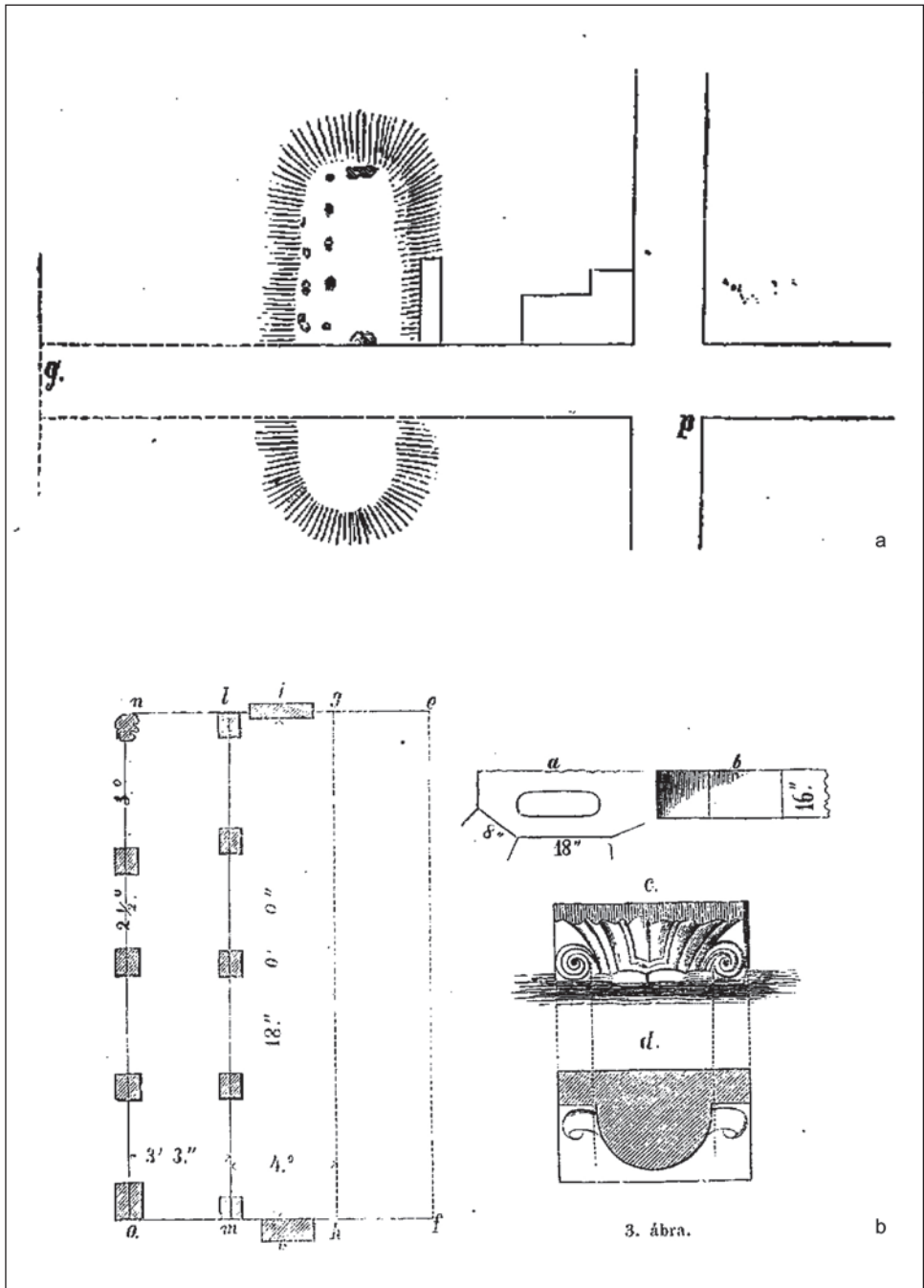
54 JUHÁSZ KÁLMÁN, *Die Stifte der Tschanager Diözese im Mittelalter*. Münster in Westfalen, 1927, 195-198 (a továbbiakban JUHÁSZ 1927).

55 SĂCARĂ NICOLAE, Mănăstirea Kemenche (jud. Timiș). *Tibiscus* 3, 1974, 165-171; 12a-b. kép (a továbbiakban SĂCARĂ 1974).

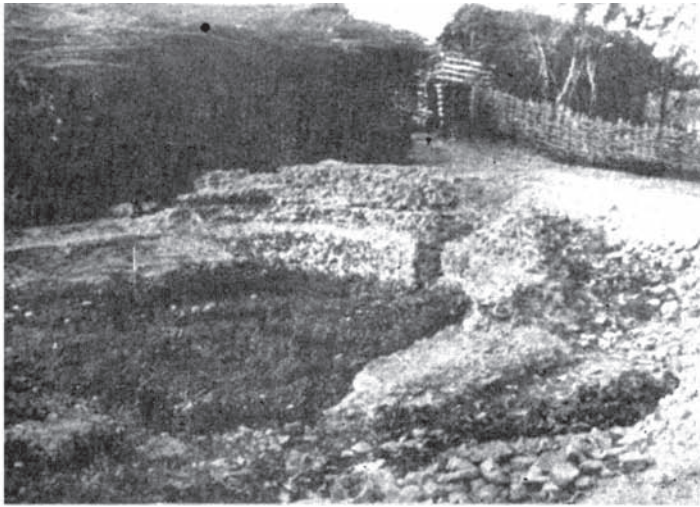
56 SĂCARĂ 1974, 166-168.

57 JUHÁSZ 1927, 197.

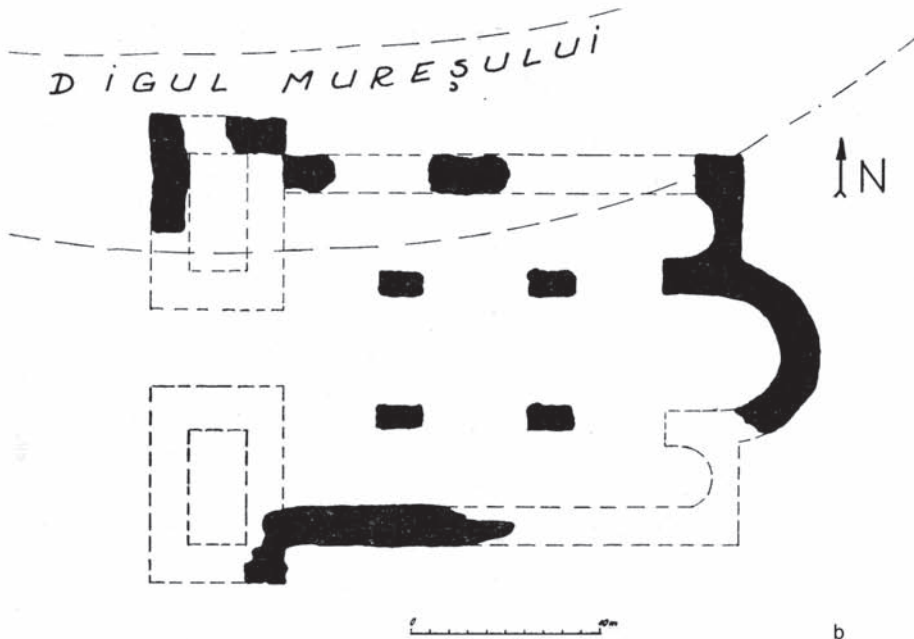
58 ȚEICU 2007a, 100.

11. kép a-b. Az egresi monostor romjainak helyszínrajza és kőfaragványok rajzaival (Molnár 1870, 56-57, 1-3. kép nyomán).

a

b

12. kép a. Kemeche monostor falmaradványai (Juhász 1927, 22. kép nyomán);
 b. Kemeche monostortemplomának alaprajza (Săcară 1974, 167, 42. kép nyomán).

A középkori oklevelek szerint *Temesvár* (Timișoara) két plébániatemplommal rendelkezett, az egyik Szent György, a másik Szent Eligius tiszteletére volt szentelve. A források egy Szent Margit- és Szűz Mária-kápolnáról, valamint egy harmadik, Szent Márton-templomról is említést tesznek. A kápolnák különálló létesítmények is lehettek, akár a belső vár falain belül. A szerzetesrendek jelenlétéről szintén rendelkezünk adatokkal. Biztosan megtelepedtek itt a domonkosok; közvetett adat utal a ferencesek működésére is.⁵⁹ Az 1552. évi török hódítás után a templomokat nagy valószínűséggel mecsetekké alakították át. Ezek helyét a 16-17. századi térképek jelzik, a várfalakon belül fekvők közül eddig hármát sikerült terepen is azonosítani. A Szent György-plébániatemplom a jelenleg is a szent nevét viselő tér alatt helyezkedhetett el. A felszabadító háborúk után a templomot lebontották és helyén a jezsuita iskola épült fel. Ez utóbbi a 20. század elején került elbontásra. Az utóbbi évek beruházási munkálatainak köszönhetően 2006-ban régészeti feltárásokat végeztek itt, s ekkor egy hódoltság kori temető részlete került elő, 54 sírral.⁶⁰ A feltárt terület déli határánál feltehetőleg a jezsuita iskolához tartozó téglafalra bukkantak. A feltárások során előkerült román kori, kőből faragott ikerablak töredéke feltehetőleg a Szent György-plébániatemplomból származik.⁶¹ Ásatásokra később, 2013-ban és 2015-2016-ban is sor került, ezek eredményei még közöletlenek. A feltárások eredményeinek egy kívülálló szemszögből történő értelmezését olvashatjuk a középkori Szent György-templomról és a helyére épült jezsuita szemináriumi templomról 2015-ben megjelent monográfiában.⁶² Eszerint a jezsuita templom alapfalainak keleti oldalán egy toronyszerű, gerendafészekkel rendelkező alapfalmaradvány került elő. Ezt övezi egy török kori, kötömbökből és téglából emelt keskeny kerítőfal, melybe középkori faragványokat is beépítettek – talán egy gótikus boltindításról vagy pillérköteg-lábazatról van szó. Az első fal esetleg kapcsolatba hozható a középkori Szent György-templommal, mivel iránya megfelel a középkori templomok keletelésének, a második minden bizonnyal a templom mecsetté való átalakításának periódusából származik. További alaprajzi részletek ismerete nélkül jelen pillanatban nehéz egyértelműen nyilatkozni az említett leletek és a középkori Szent György-templom kapcsolatáról.

Magyarapáca (*Opațița*) azon kevés számú középkori lelőhelyek közé tartozik vidékünkön, ahol az utóbbi években tervásatást végeztek. A kutatásokat 2005-ben kezdte meg Dumitru Țicu (Resicabányai Múzeum). A település neve, valamint a „Călășturi” (Kolostor) helynév kétségtelenül egy egyházi létesítményre utal. Az írott források azonban nem erősítik meg ezt a feltételezést, az oklevelek csupán egy plébániatemplomról tesznek említést *Apacha* faluban. A 15. századi oklevelek pedig a templom megerősítéséről is beszámolnak, mely a török betörések veszélye miatt vált szükségessé.⁶³ A feltárás helyszínén egy erődítmény nyomai rajzolódnak ki. Bár a lelőhely a műemléki nyilvántartásban szerepel, sokáig szeméttelpeként használták, melynek következtében a feltárásokat a hulladék eltávolítása előzte meg.⁶⁴ Az ásatások során két építési periódus vált elkülöníthetővé, az elsőt a 12-13., a másodikat a 14-15. századra keltezte az ásató régész. A sánccal és

59 PETROVICS ISTVÁN, *A középkori Temesvár. Fejezetek a Bega-parti város 1552 előtti történetéből*. Szeged, 2008, 68-73.

60 DRAȘOVEAN és mások 2007, 47-65, 4b. kép.

61 DRAȘOVEAN és mások 2007, 159-160.

62 FORAI OVIDIU, *Biserica Sfântul Gheorghe, prima Catedrală a Timișoarei*. Timișoara, 2015.

63 ȚICU 2007a, 195.

64 ȚICU DUMITRU, *Opațița – „Călășturi”, oraș Deta, jud. Timiș. Cronica cercetărilor arheologice din România, campania 2005*. 2006, 245.

árokkal körbevett várdomb északi és északkeleti részét temetőként használták, itt összesen 22 sírt tártak fel. Néhány sír a déli részen is előkerült. Az egyetlen szerkezet, mely egy templomépülethez köthető, egy észak-déli irányú, téglából emelt falszakasz.⁶⁵ Az erődítmény, melyet a 15. századi források emitenek, két árokból és egy palánkfalal megerősített sáncból állt.⁶⁶

Dumitru Țeicu vezette a megelőző feltárásokat a *tárnokszentgyörgyi* (Sângeorge) Szent György-monostornál is, amely a török kincstári defterekben jelenik meg más, 16. századi ortodox létesítménnyel egyetemben. Feltehetőleg Jovan Branković alapította még 1487-ben.⁶⁷ A feltárások a templom északnyugati és az északkeleti oldalát érintették, ahol 16. századi lakóház és hat melléklet nélküli sír került elő.⁶⁸ Sajnálatos módon a templom alapfalait nem kutatták, emiatt annak esetleges középkori periódusaira nem derült fény.

A középkori oklevelek Monostor mezőváros kapcsán egy castellumról is említést tesznek.⁶⁹ A jelenlegi *Bégamonostor* (Mănăștiur) elnevezésű település határában, a Bega folyó partján található egy építmény. 1979-ben a megyében tervszerű feltárásokat kezdeményeztek egy sor feltételezhetően középkori erődítmény pontos keltezése céljából.⁷⁰ Ezek közé tartozott Monostor is, ahol a „La mănăstire” (A monostornál) határ részen 1982-1984 között végeztek ásátásokat.⁷¹ A kutatás legjelentősebb eredményének már az első évi ásátás során előkerülő templomfalak számítanak, melyeket részben kőből, részben téglából emeltek. A bazilikális elrendezésű templom három, kőből kialakított apszissal záródott, a hajókat valószínűleg pillérek tagolták, ezekből egy került elő a déli oldalon. A templom hosszúsága 22 m, szélessége 12,7 m. A templom egy 50x20 méteres dombon áll (**13. kép**). Az alaprajz kétségtelenül monostortemplomra utal. Dumitru Țeicu a romokat a 15. század közepén kiadott oklevelekben szereplő *Zákánymonostorral* azonosítja.⁷² A templomot egy jelenleg is látható árok veszi körbe. Az ásató régész szerint az árok a templommal azonos időben volt használatban vagy azt legkésőbb röviddel a templom építése után alakították ki. Egyéb védelmi elemeket a feltárások során nem azonosítottak. A templom falain belül és kívül egyaránt 14-18. századi sírokat tártak fel. A sírmellékletek alapján (gombok, vascsatok, rézhuzal fülbevalók, veretek, érmék stb.) azt a következtetést vonták le, hogy a sírok többsége a falubeli lakossághoz köthető, akik a monostortemplom elhagyása után, valamikor a 14. század végén vagy a 15. század elején használatba vették annak temetőjét. A 15-16. század során a templomot egy második árokkal látták el, melyet a korábbi árok és a templomfal között alakítottak ki. Az árokban megfigyelt égésrétegek tűzvészre utalnak, mely során a palánk megsemmisült. A temetőt a továbbiakban is használták: a második fázisban létesült árokba beásott sírok a temető 18. század végéig történő használatát

65 Țeicu 2009, 158-159.

66 Țeicu 2007a, 195.

67 Țeicu 2007a, 120-121.

68 Țeicu Dumitru, Notes concernant les débuts du monastère Saint Georges de la vallée de Bârzava. *Analele Banatului*. S. N., Arheologie-Istorie, XVI, 2008, 173.

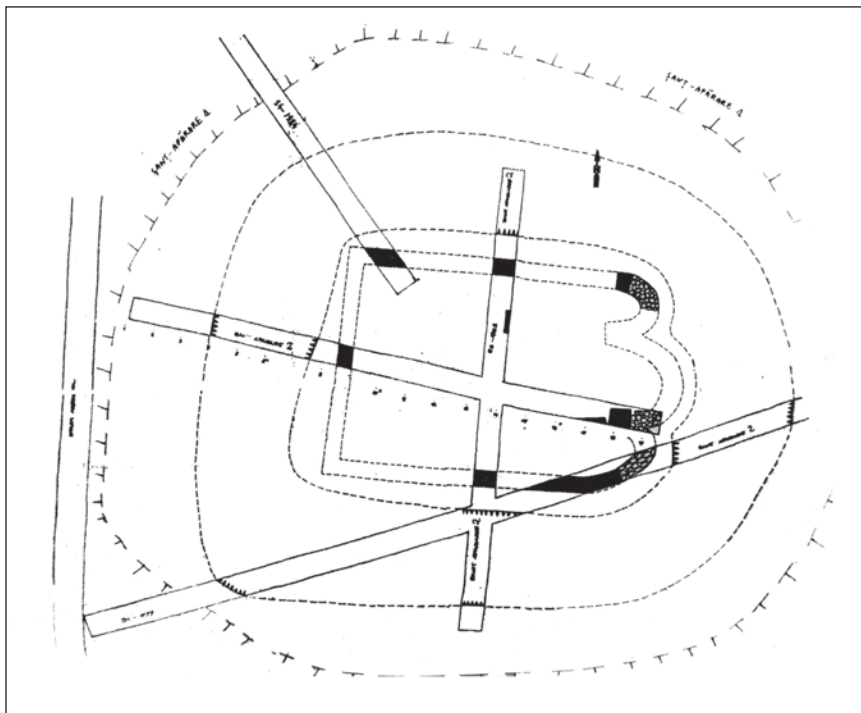
69 Pesty Frigyes, Krassó vármegye története. III. Oklevéltár. Budapest, 1883, 482.

70 Rădulescu Alexandru, Cercetările arheologice de la Mănăștiur (jud. Timiș). *Materiale și cercetări arheologice* 14, 1980, Tulcea, 579-587.

71 A feltárások eredményeit csupán az első ásátási év után közölték egy rövid jelentés formájában. Rădulescu Alexandru, Cercetările de la Mănăștiur (jud. Timiș). *Materiale și cercetări arheologice* 14, 1980, 579-587. Az ásató régész, Alexandru Rădulescu, a település középkori és hódoltság kori múltját tárgyaló tanulmányában a négy régészeti idény eredményeiről is beszámolt. Rădulescu Alexandru, Mănăștiurul de Bega (jud. Timiș) – date preliminare (sec. XIV-XVII). *Studii de istorie a Banatului*. XIX-XX, 1999, 71-88.

72 Țeicu 2007a, 104-105.

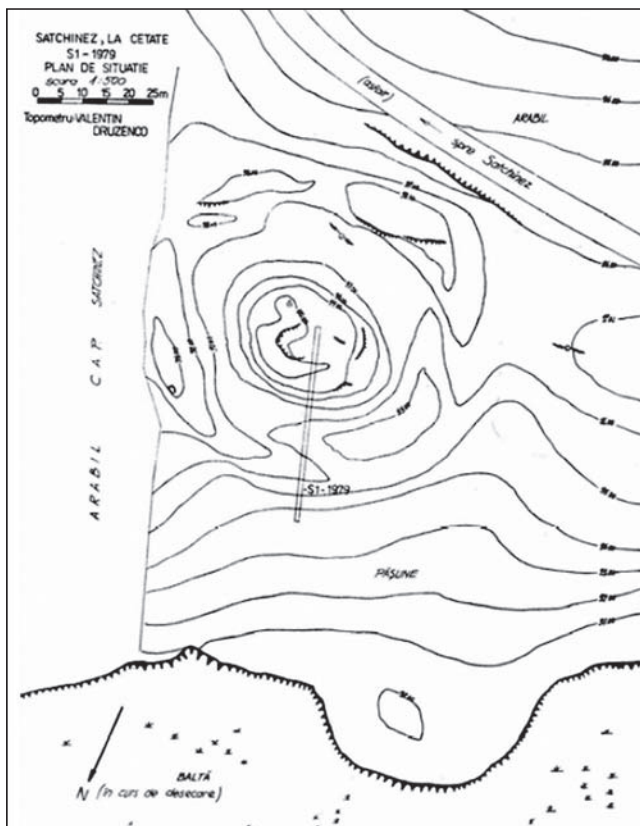
13. kép: Bégamonostor ásatási alaprajza (Rădulescu 1999, 86, 2. kép nyomán).

bizonyítják. Az ásatásokat végző régész véleménye szerint az oklevelekben szereplő kastélyt nem a kutatott helyszínen kell keresni. Ugyanakkor felhívja a figyelmet arra, hogy 1939-ben, 14 méterre északi irányba a templom déli falától egy masszív kőfalat találtak.⁷³

Temeskenéz (Satchinez) szintén az utóbb említett, 1979-ben kutatott lelőhelyek sorába tartozik.⁷⁴ A 25x20 m-es, ellipszis alakú dombhátat itt sánc és árok övezi. A kutatás egy 40 m hosszú és 1,5 m széles szondára korlátozódott (14. kép). A felszín központi részén téglas és habarcs-töredékeket találtak, épületszerkezet ellenben nem került elő. A belső terület teljes felszínén a szondázás sírokat azonosított, melyeket az előkerülő éremleletek alapján a 15-16. századra kelteztek. A „V” keresztmetszetű árok alját 3,6-3,7 méter mélységben érték el, az árok betöltésének alsó rétegeiben téglas és tetőcserép-töredékeket találtak. Az árok betöltésének majdnem minden rétegében megfigyelt csontanyag arra utal, hogy itt egy korábbi temető helyére emeltek egy erődítményt. A sánc alatt feltárt tűzhelyek és apróleletek szintén a lelőhely korábbi használatát mutatják. A feltárások során a sánc két építési periódusa volt megfigyelhető. A második periódusban a sáncot megemelték és palánkkal

73 A szerző nem tér ki további részletekre erre vonatkozóan. Ha figyelembe vesszük, hogy a templom szélessége megközelíti a 13 métert, feltehetjük a kérdést, hogy az említett kőfal nem a templom, illetve a monostor része volt-e.

74 RĂDULESCU ALEXANDRU, Cercetările arheologice de la Satchinez (jud. Timiș). *Materiale și cercetări arheologice* 14, 1980, Tulcea (a továbbiakban RĂDULESCU 1980a).

14. kép: Temeskenéz ásatási alaprajza
(Luca 2006, 221, 108. kép nyomán).

látták el. A sáncon kívül második árkot tártak fel, melyet szintén az erődítmény második építési periódusához kötöttek.⁷⁵

Konklúziók

A Bánság területére vonatkozó okleveleknek az oszmán hódítás, valamint a török háborúk idején történt nagymértékű pusztulása nagyon megnehezíti a térség középkori történetére irányuló tudományos kutatást. A régészeti kutatás szerepe így igen jelentős, hiszen az írásban rögzített korabeli információkat hivatott terepen ellenőrizni, azaz esetünkben a hiányos írott adatsor kiegészítésének fontos módszere. Amint a fenti áttekin-tésből kitűnik, az okleveles adatok csekélyek vagy egyáltalán nem léteznek, hogy erre csak Gladna esetét hozzuk fel példaként. Tervszerű régészeti kutatás csupán néhány lelőhelyet

⁷⁵ RĂDULESCU 1980a, 526-527.

érintett, ráadásul ezek eredményeinek közlése továbbra is várat magára. Az idő múlásával az összegyűjtött adatok elhalványulnak vagy elvesznek, további akadályokat gördítve a kutatók elé. Amíg továbbra is a feltételezhető középkori lelőhelyek pontos kormeghatározásával, illetve azonosításával küzdünk, anélkül hogy érdemleges következtetéseket tudnánk levonni azok egykori szerepére vonatkozóan,⁷⁶ úgy véljük, hogy igen kérdéses az átfogó monográfiák összeállításának időszerűsége.

Ami a lelőhelyek megóvását, kulturális és turisztikai célból való kiaknázását illeti, kijelenthetjük, hogy jelenleg nem létezik ilyen irányba mutató érdeklődés. Mentséggént itt csak a műemlékek rossz állapota hozható fel, de a még épen álló objektumok, mint például a csáki öregtorony esetében sem létezik egy ilyesfajta igyekezet.

A régészeti feltárások eredményeit és fontosságát, a szakmai közzétételen túl, népszerűsítő publikációk, előadások és kiállítások segítségével kellene a szélesebb kör számára is elérhetővé tenni, ezáltal nevelve a helyi közösségeket a lelőhelyek védelmére, a kulturális örökség tiszteletére és a turisztikai hasznosítás lehetőségeire.

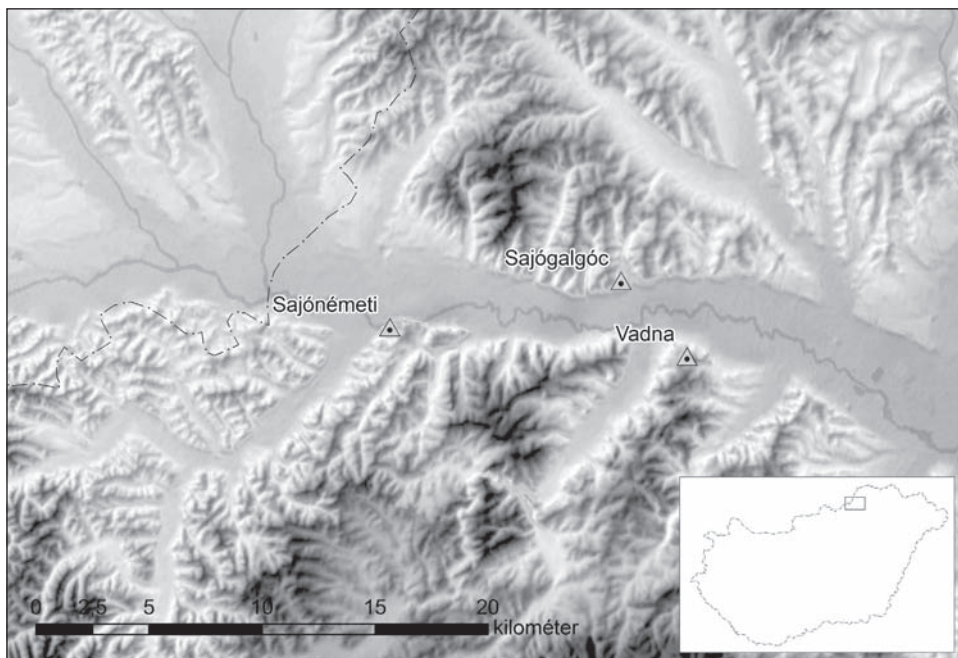
76 Főként a fent leírt esetekről van szó, ahol templom, erődítmény és temető jelenléte kérdéseket vet fel a lelőhely mibenlétét illetően.

SZÖRÉNYI GÁBOR ANDRÁS

KÉSŐ KÖZÉPKORI FA- ÉS FÖLDSTRUKTÚRÁJÚ ERŐDÍTÉSEPÍTÉSZET NYOMAI A SAJÓ VÖLGYÉBEN

Dolgozatomban a fa- és földszerkezetes védműépítészet késő középkori nyomait szeretném bemutatni a Sajó-völgy váraiban folytatott kutatásaim alapján. A Herman Ottó Múzeum munkatársaival az elmúlt években több erősségben is végeztünk kisebb-nagyobb feltárásokat és roncsolásmentes vizsgálatokat a Sajó folyó Borsod megyei szakaszán. **(1. ábra)**

1. ábra: A régészetileg kutatott Sajó-völgyi huszita várak elhelyezkedése

E várak összekötő kapcsa a közös mondabeli eredeztetésük. A néphagyomány szerint valamennyit a cseh husziták alapították. Ez a népi toposz közel egy tucatnyi erődített objektumot érint a Bükk-hegységtől északra lévő Tardonai-dombságban, az Upponyi-hegységben és a Putnoki-dombságban, de határuk nem húzható meg e földrajzi egységek szélén, hasonló hagyományú várak ugyanúgy ismeretesek Gömörben, vagy éppen Nógrádban is. A Sajó mentén három objektumban tártunk fel késő középkori eredetű, fa struktúrájú védelmi célú létesítményeket, melyeket a következőkben ismertetek.

Terminológiai kérdések

Mindenekelőtt szükségesnek tartom, hogy egyes terminológiai problémákkal részletesebben is foglalkozzak. Ezek a fogalmak fontos elemei tanulmányomnak, ezért nélkülözhetetlen azok egyértelmű tisztázása.

Az általam kutatott várakból jórészt már csak terepi elemek maradtak ránk. Ezek legmarkánsabb morfológiai része az ún. „sánc”. E fogalom alatt olyan nyomvonalas¹ védelmi célú jelenséget értek, melynek mai megjelenési formája leginkább felhányt földtöltésre, gátra hasonlít. Ebben az értelmezésben sánc formájában, töltésként, földgátként észlelhetők a várak külső övező védvonalai, melyeket igen gyakran árok kísér a *belső* oldalukon. E sáncok legtöbbször épp ezen árok kitermelése kapcsán keletkeztek. De ugyancsak sáncnak nevezem azokat a vármagok peremén futó nyomvonalas terepjelenségeket is, melyek ma enyhe földtöltésként észlelhetők a felszínen, bár valószínűsíthető, hogy azok egykori falazatok maradványai lehetnek.

Hangsúlyozandó, hogy azt, hogy e töltéseknek volt-e belső tartószerkezete, vagy csupán egymásra halmozott talaj és/vagy közettörmelék rétegekből álltak, netán rakott kőfalak összeomlott maradványaiként értelmezhetők, az egyes várak esetében csak egyedileg, ásatással lehetséges megállapítani. Abban az esetben, ahol ez még nem történt meg, tehát mintegy általános, áthidaló megoldásként alkalmazom a fentiekben felsorolt formák megnevezésére a „sánc” kifejezést. Ugyanakkor az ilyen jellegű, azaz kutatatlan védvonalak mellett az ásatással már vizsgált földerődítés-elemeknek azt a típusát is sáncnak nevezem, mely belső vázszerkezet nélküli, csupán földrétegekből készült.

A vizsgált várakban a földerődítések mellett jellegzetes építőanyag volt a fa, melyből különböző szerkezetű, ugyancsak nyomvonalas jellegű és védelmi célzatú létesítményeket emeltek. A dolgozat készítése során is szembesültem azzal a problémával, hogy hazánkban nem következetes a szóhasználat a különböző típusú, fából emelt, övező, védelmet biztosító falstruktúrák leírása, meghatározása során. A magyar nyelvű szakirodalom az egyes régészeti feltárásokon előkerült, falakra, védővonalakra utaló objektumokat, azok szerkezeti jellegétől függetlenül, egyaránt nevezi „palánknak”, „paliszádnak” és „kerítésnek”. A témával elsősorban a kora újkori, török kori eredetű fa-földstruktúrájú várak kutatói találkoznak, de ugyanezen terminológiai problémák merülnek fel a középkori várak faszerkezetű védővonalai kapcsán is. Az alapvetően Gerő László által kidolgozott² – elsősorban a török kori favázú erődítésekre alkalmazott – csoportosítás nyomán a kutatás még napjainkban is ugyanúgy palánknak nevezi a csupán fa cölöpökből, oszlopokból, vagy karókból álló védővonalakat, mint a fából készült, de földdel is megdöngölt különböző erődítési módokat.³ Mivel véleményem szerint mind kialakításukban, mind pedig a felhasznált

1 Nyomvonalas kifejezés meghatározása: önmagába záródó vagy nyitott, vonalas, azaz középtengelyes létesítmény, építmény.

2 GERŐ 1968, 29. Gerő László itt a palánkok közé sorolja a csupán karóból, vagy gerendából emelt kerítést, a latorkertet is.

3 Tulajdonképpen a Gerő Lászlóhoz köthető hagyományokhoz hűen a kutatás ma is a tágan értelmezett palánk kategóriába sorolja valamennyi ilyen típusú erődítést. A témáról általánosságban és további irodalmakkal: BUZÁS – KOVÁCS – MIKLÓS 2003, 381.; TOMKA 2010, 607-610. Legújabbban Tolnai Gergely készített széles körű összefoglalást a kora újkori palánkokról, ahol foglalkozik a terminológia kérdéseivel is: TOLNAI 2011.

nyersanyagokban különböznek e faltípusok, azokat dolgozatomban a következők szerint csoportosítom:

A *palánkot* több sorba helyezett faoszlopok vagy facölöpök – általában ácsolással, és/ vagy fonással egymáshoz rögzített – rendszerének tartom, melynek közét/közeit döngölt földdel vagy közettörmelékkal töltötték ki. Tehát a palánk értelmezésemben egy vastagabb és a fizikai hatásoknak ellenállóbb, meghatározóan függőleges cölöpvázaz fa-föld falazatot jelent.

2. ábra: Palisádépítés módszere egy jelenkori példán keresztül (Szomália, Kelet-Afrika). (Forrás: MARTENS 2007, 97. 8. ábra.)

A *paliszád* ezzel szemben nézetem szerint csupán egy, vagy akár több sorban elhelyezett karó-, vagy cölöpfal, azaz egymás mellé állított cölöpök, vagy vonalba helyezett oszlopok sora, amely tulajdonképpen egy erősebb kerítésnek felelt meg, de nem tartozik hozzá döngölt föld.⁴ (2. ábra) Közeit a védelem fokozása érdekében bedeszálhatták, avagy be is fonhatták, ám ennek régészeti nyomaira a legritkább esetben bukkanhatunk.⁵

E megkülönböztetést – a középkoriak hiányában – a kora újkorból rendelkezésre álló, elsősorban képi forrásokra alapozom. Számos olyan 17. századi hadmérnöki ábrázolás ismert ugyanis, ahol következetesen megkülönböztetik a paliszádnak nevezett karókerítést a mögötte álló, fa-földszerkezetű védműelemektől, a palánktól.⁶

A faanyagú építészeti struktúrák értelmezése során ugyancsak különbséget kell tenni az „oszlop” és a „cölöp” kifejezések között is. Míg ugyanis az oszlopot egy *előzetesen kiásott* lyukba

helyezték és földtöméssel rögzítették, addig a cölöp egy kihegyezett végű farönk, amit *levertek* a talajba. A dolgozatomban ezért e kategóriák következetes használatával kívánom jelezni az ásatásokon előkerült struktúrák egyedi jellegzetességeit.

4 Hasonló nézetet vall Feld István, aki azonban csak a közvetlenül egymás mellé állított faelemeket tartja paliszádnak, míg a ritkább kiosztásúak esetén már egysoros palánkokról beszél: FELD 2015, 336.

5 Juan Cabello a nyírkárszi vármag peremén szenült ágakat tartalmazó vastag paticsréteget azonosított, ami egy vesszőfonatos cölöpfal nyomaként értelmezhető: CABELLO 2004, 14.

6 Szemléletes példát közöl a paliszád és a palánk kora újkorban történt egyértelmű megkülönböztetésére Kisari Balla György Hatvan kapcsán: KISARI 2000, 297. 38. térkép. A földdel feltöltött favázaz struktúrák elé helyezett, de földfeltöltés alkalmazása nélkül épült karókerítéseket több további ábrázoláson is következetesen paliszádnak nevezik a 17. századi német és francia nyelvű hadmérnökök, erre a teljesség igénye nélkül példa Lenti, Siklós és Tokaj metszetei: KISARI 2000, 439-440. 180-181. térkép, 511. 252. térkép; DOMOKOS 2011, 70. 3. kép.

A középkori eredetű – elsősorban a késő Árpád-korban született – nemesi várak fa, illetve fa és föld alkalmazásával készült védővonalai, így a palánkok és paliszádok kutatás-történeti összefoglalóját legújabban Feld István készítette el.⁷ Az általa hivatkozott munkák között ugyancsak nevezéktani heterogenitás figyelhető meg. Míg az itt említett szlovákiai kutatási jelentések az egysoros cölöpfalat rendre paliszádként nevezik, addig a magyarországi publikációkban a palánk, az egysoros palánk és a kerítés kifejezések is egyaránt megtalálhatók.⁸

Régészeti kutatások a Sajó-völgy váraiban

Valamennyi régészeti kutatott Sajó-völgyi huszita vár – Vadna, Sajóalgóc és Sajónémeti – esetében az ásátás előtt roncsolásmentes vizsgálatokat is végeztünk, úgy mint mikrodomborzati felméréseket, geofizikai kutatásokat, szisztematikus leletgyűjtést és fémdetektorozást. Ezek felméréseiből is kiténtek késő Árpád-kori morfológiai jegyeik. Valamennyi objektum a 13. századi nemesi várépítkezés jellegzetes attribútumait hordozza, 400-900 m²-es központi kiemelkedő vármaggal, melyet mély árok övez, külső oldalára kihányt, mára már leerodált sánccal, földtöltéssel. E felszínalaktani forma keltezését az egyes helyszíneken végzett terepbejárásokon talált nagyszámú, késő Árpád-kori lelet is alátámasztotta. A felszíni kerámiaanyag azonban némileg vegyes képet mutatott, hiszen a többségben lévő 13-14. századra tehető tárgyak mellett kis részarányban 15. századi töredékekre is bukkantunk. A teljes várat és környékét felderítő szisztematikus fémdetektorozás leletei közt pedig már ez utóbbi korszak tárgyi anyaga dominált.

A három várban elvégzett ásátások jobbára szondázó jellegűek voltak, ezért a kutatóárkok tanúságai alapján csak óvatos következtetések vonhatók le az egyes szerkezetek rekonstruálása során. Mindhárom erősség feltárásának különös hasonlósága volt, hogy annak ellenére, hogy a felszíni leletanyagban erős többségben voltak a késő Árpád-kori kerámiatöredékek, 13-14. századra keltezhető objektumok alig voltak találhatóak. A leleteken kívül szinte hiányzott e periódus minden nyoma.

2009 őszén végeztünk feltárásokat Vadna – Vár-tetőn.⁹ Az erősség a többi kutatott Sajó-völgyi társával egyetemben a késő Árpád-kori várépítkezést jellegzetes példája. **(3. ábra)** Radiokarbon adatok alapján a 13. század közepén alapították, majd néhány évtizedes használat után, a 14. század legelején minden bizonnyal felhagyták. Másfélszáz esztendővel később, a markáns sánccal és mély árokkal övezett egykori vármagot megtalálták és újrahasznosították a Felvidéket a 15. század közepén megszálló huszita bratrik. Ezen cseh zsoldosok, 1440 és 1460 között, részben Jan Giškra vezetésével, részben pedig önállóan katonai hatalmat építettek ki a középkori Magyar Királyság északi régióiban. Rendszeres fosztogatásaik kiinduló bázisát jelentette egy-egy ilyen újrahasznosított Árpád-kori vár. Vadnán 1458 tavaszán alakítottak ki erődítést, amit Szent György napja körül már

7 FELD 2015, 335-337. Itt további irodalommal.

8 A különböző elnevezésekre a teljesség igénye nélkül: RUTTKAY 1994, 126.; PIETA 1996, 104; MIKLÓS 1981, 233-234.; PUSZTAI 2007, 49, 51.; CABELLO 2004, 14-15. A következtetlen névhasználatot magam is elkövettem, mikor a cserépvári, vagy az alább említendő vadnai egysoros cölöpfal, azaz paliszád esetében palánkról értekeztem: SZÖRÉNYI 2008, 142, 144., SZÖRÉNYI 2011, 255, 259.

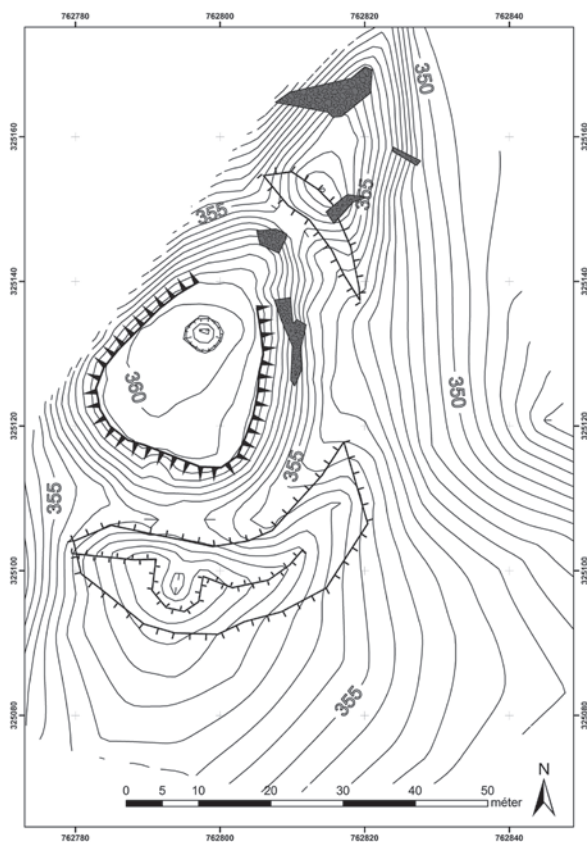
9 A vadnai kutatások előzetes beszámolójához és a vár történetéhez: SZÖRÉNYI 2011, 251-260.

meg is ostromoltak és bevettek a Rozgonyi Sebestyén vezette királyi seregek. A vár ezt követően végleg pusztulásnak indult.

Az ásatás alkalmával a belső vármagban, a modern felszín alatt egy, az erdei humuszos talajtól gyakorlatilag semmiben sem különböző, földes réteg húzódott, aminek az alja fokozatosan áttűnt a bolygatatlan jégkori eredetű nyiroktalajba. Ebben a humuszos rétegben nagy számban találtunk 13. századi kerámiát és kis mennyiségben késő középkori anyagot. Ez utóbbi korszakot nemcsak cserépletek reprezentálták, hanem több nagyméretű számszerű nyílhegy, patkó, követőhöz használt kőgolyók és egy szakállas puskából kilőtt kovácsolt vasgolyó. A fémkereső alkalmazása során lelt két Zsigmond ezüstdenár is a 15. századra datálta e réteget, továbbá az innen vett állatcsont-minta kalibrált radiokarbon koradata is 15. század közepi dátumot jelzett.¹⁰ E vegyes humuszos rétegbe a várbelsőben néhány ismeretlen funkciójú gödröt ástak, más belső objektum nyomára, a felszínen is látható ciszternán kívül nem bukkantunk.

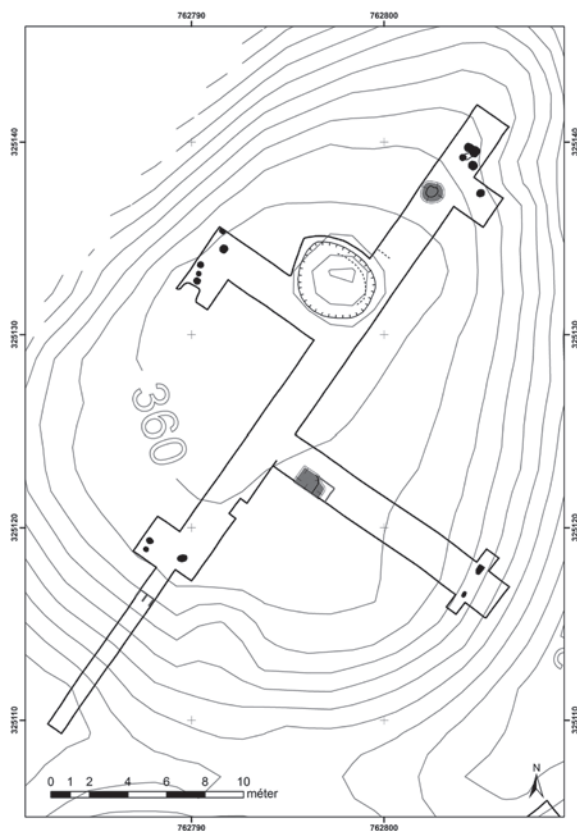
A plató peremén, annak mind a négy oldalán, vonalban sorakozó oszlophelyeket fedeztünk fel. **(4-5. ábra)** Teljesen egységes megjelenésűek voltak, 35-45 cm átmérőjűek, a mai felszínhez képest mindössze 40-50 cm mélyek, alsó 10-15 cm-es szakaszukat már a sziklába vájták. Rétegtani helyzetüket tekintve vágták a vegyes leletekben gazdag humuszos szintet. E nagyobb oszlophelyeket többször követik kisebb lyukak, amelyek egyfajta támként értelmezhetőek. Sekély mélységük is igazolja a várhegy erőteljes modern kori, részben mesterséges eredetű erózióját.¹¹ Az egy sorba rendezett lyukak egy fa paliszád, egy egyszerű oszlopkerítés nyomait jelölhetik, ami teljesen körbevette a várhegy peremét.

3. ábra: Vadna – Vár-tető mikrodomborzati felmérése
(Készítette: Szörényi G. A.)

10 A vadnai minták radiokarbon vizsgálatát a Poznań Radikarbon Laboratory végezte 2010 áprilisában, a kalibrálás OxCal szoftverrel történt.

11 A vár a 20. század elején még markáns terepi elemekkel bírt, amit egy, a Herman Ottó Múzeumban őrzött, 1920 körül készült üvegnegatív is igazol. HOM Fotónegatív Tár, Ltsz. 8768. A fotó készítése óta a területet beerdősítették, egy részén pedig szőlőt műveltek.

4. ábra: Vadna – Vár-tető régészeti kutatóárkainak kiosztása, a peremen a sziklába vájt oszlophelyekkel (Digitalizálás: Nagy Z.)

detektorozás során pedig számos további nyílhegyet derítettünk fel, melyek elhelyezkedése a támadás irányát is jelölheti. A leégett ház kalibrált egyszigmás radiokarbon adatai szerint ezen esemény az 1270-es évekre helyezhető a legvalószínűbben.¹⁴

Rétegtani adatok alapján az Árpád-kori vár romjait a késő középkorban újrahasznosították és ennek során rendezték a terepet. Ez a „takarítás” nem volt mindenhol egyforma jellegű. Míg a vármag déli oldalán az altalaj szintjéig mindent legyalultak, a várbelső északi felében csak elsimították a leégett omladékokat. Mindezt egy humuszos planírozási

Építésüket, a 15. századi humuszos réteg alapján egyértelműen a huszita időszakra tehetjük.¹² Ez az egyszerű palisád komolyabb védelmet nem nyújthatott, legfeljebb kisebb csapatok ellen lehetett volna alkalmas, így ennek megfelelően a királyi seregek rövid ostromlást követően be is vették a várat.

Vadnáról a husziták a Sajó túlsó partján emelt sajóalgóci erősítésbe hátráltak, de innen, be sem várva a királyiak érkezését, hamarosan továbbálltak, így Galgóc minden ellenállás nélkül került uralkodói kézbe.¹³ Sajóalgóc intakt állapotú várban nem került sor a vadnaihoz hasonló modern kori bolygatásokra, így kutatásának kedvezőbb volt. **(6. ábra)** A vár periodizációja Vadnához hasonló: a fellelt leletek alapján 13. századi alapítású, és még ugyanebben az évszázadban ostrom során el is pusztult. Mindezt egy leégett paticsfalú épület valószínűsíti. Omladékából több kisméretű nyílhegy került elő, a fém-

12 Az egyik, S17 elnevezésű oszlophely betöltéséből vett faszénminta 13. század közepi radiokarbon koradata nem a benne lévő oszlop leégésével hozható összefüggésbe, hanem sokkal inkább az oszlophely bedöngölésével, vagy másodlagos betöltődésével: SZÖRÉNYI 2011, 259.

13 BONFINI 1995, 722.

14 A vizsgálatokat a debreceni Isotoptech Zrt. végezte 2013 júliusában, a kalibrálás Calib 6.0 szoftverrel történt.

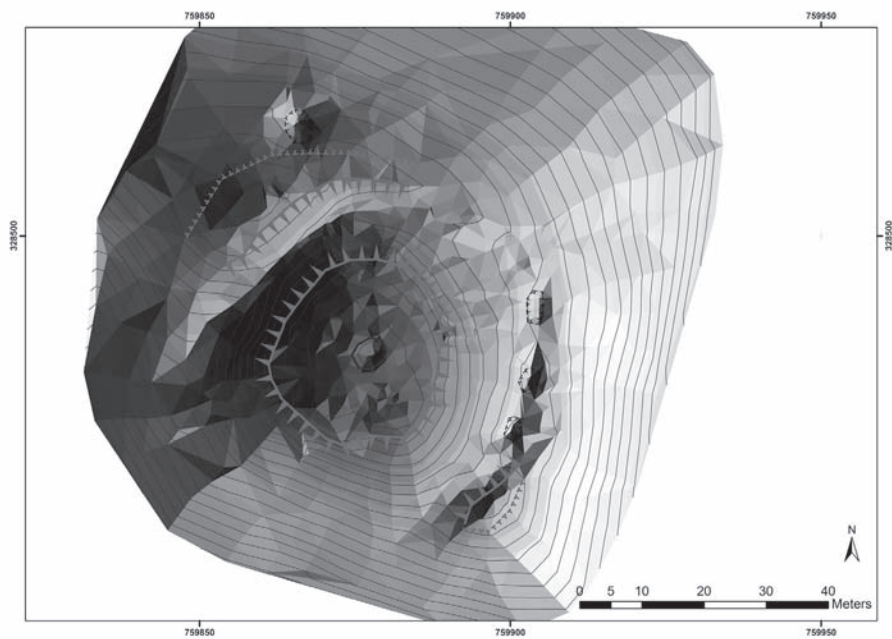

5. ábra: Paliszád sziklába vájt oszlophelyei Vadnán (Fotó: Szörényi G. A.)

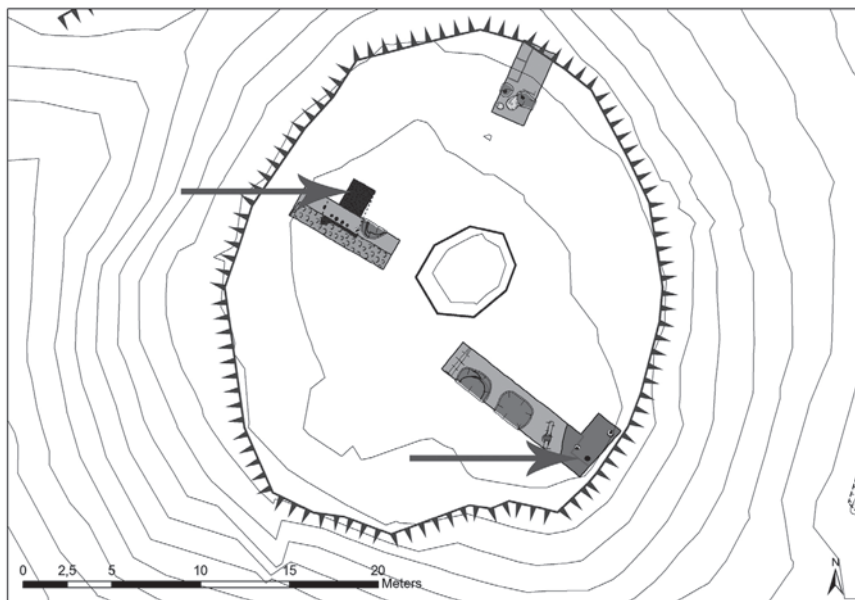
réteggel fedték el, ami vegyesen tartalmazta az Árpád-kori előzmény és a huszita kori vár szeméttanyagát. Ezzel a réteggel gyakorlatilag síkba hozták a vármagot.

A hegy peremén a planírozási réteghez hasonló anyagú, de keményebbre összeállt, keskeny réteg volt megfigyelhető, amibe 30 cm átmérőjű cölöplyukak mélyedtek. **(7-8. ábra)** A lyukak elhelyezkedése alapján két sor cölöppel, egy külső és egy belső sorral számolhatunk, de mindez egy, korlátozott területű kutatóárok tanúsága alapján még nem állítható biztosan. A cölöplyukak közti földfeltöltést 15. századi kerámia keltezte, de vegyes Árpád-kori cserépanyag is megtalálható volt benne. Ezen előzetes adatok alapján egy földdel dőngölt palánk nyomaira gyanakodhatunk a sajógalgóci huszita vár peremén.

A legrészletesebben vizsgált Sajó-völgyi fa- és földstruktúrájú objektum Sajónémeti – Vár-hegy erőssége volt, amelynek morfológiája és kiépítettségének mértéke is merőben különbözött az előbbi kettőtől. Már a légifotóján és a mikrodomborzati felmérésén is jól látható, hogy egy unikális kialakítású védmű. **(9. ábra)** Bár az alapstruktúrája, a központi mag és a körárok Árpád-kori jegyeket hordoz, sőt nagyszámú, 13. századi felszíni lelet is igazolja e periódust, itt is hiányoztak ezen korszak objektumai. A minden bizonnyal a 13-14. század fordulóján felhagyott várat ugyancsak megszállták a huszita bratrik és altalajig elplanírozták a vár felszínét, eltüntetve ezzel a korábbi vár nyomait. A belső magban a mai felszín alatt húzódó első és egyben utolsó jelentősebb réteg a többi huszita várban is megfigyelhető humuszos szint volt, benne vegyes Árpád- és késő középkori leletanyaggal. Ez a földterítés jórészt az altalajon feküdt, illetve itt is megfigyelhető volt korábbi om-ladékréteg, amit ezzel a szinttel fedtek el. A vármag felszínébe több, nagyobb, 15. századi és korábbi szeméttanyaggal utólag feltöltődött gödör is mélyedt. A gödrök tetején, valamint a várban több más helyszínen is nagy mennyiségű, emberfej nagyságú görgetegkö

6. ábra: Sajógalgóc – Vár-hegy mikrodomborzati felmérése (Készítette: Szörényi G. A.)

7. ábra: Sajógalgóc, a régészeti kutatóárkok kiosztása. A bal felső nyíl a leégett Árpád-kori ház omladékát, a jobb alsó nyíl a palánk cölöplyukait és a földfeltöltés helyét jelzi. (Digitalizálás: Nagy Z.)

volt összedepózva. Talán nem tévedés ezeket a köveket, mint egyszerű hajítóköveket a vár-védők összegyűjtött és fel nem használt muni-ciójának tartani. (10. ábra)

A vármag peremén – mindkét ezt vizsgáló kutatóárokban – egy tereplépcső volt észlelhető. A lépcső vízszintes részén egy sorban futó, 35-40 cm átmérőjű és 80-90 cm mély oszlophelyek kerültek elő, egymástól 50-70 cm-re. Az oszlopsor által kijelölt nyomvonal belső oldalán a tereplépcső maradék részét szemetes földdel töltötték fel. A szemétanyagból vett állatcsont egyszigmás radiokarbon koradata alapján ezen védővonalat a legvalószínűbben a 15. század közepén létesítették.¹⁵

A belső mag rendezésén és paliszádján túl jelentős kiépítéseket folytattak a husziták a fővárat övező sáncon is, melyet oldalazásra alkalmas földművekkel egészítettek ki. A három ilyen elemből a nyugatit szondáztuk meg kutatóárokokkal. Ezen földmű építése során a sánc külső oldalához igazítva, háromszög alakban homokkő-törmelékkel kevert szürke földet hordtak, így képezve ki a sánc vonalából kiugró, vízszintes felületű védművet. (11. ábra) A földfeltöltésben talált

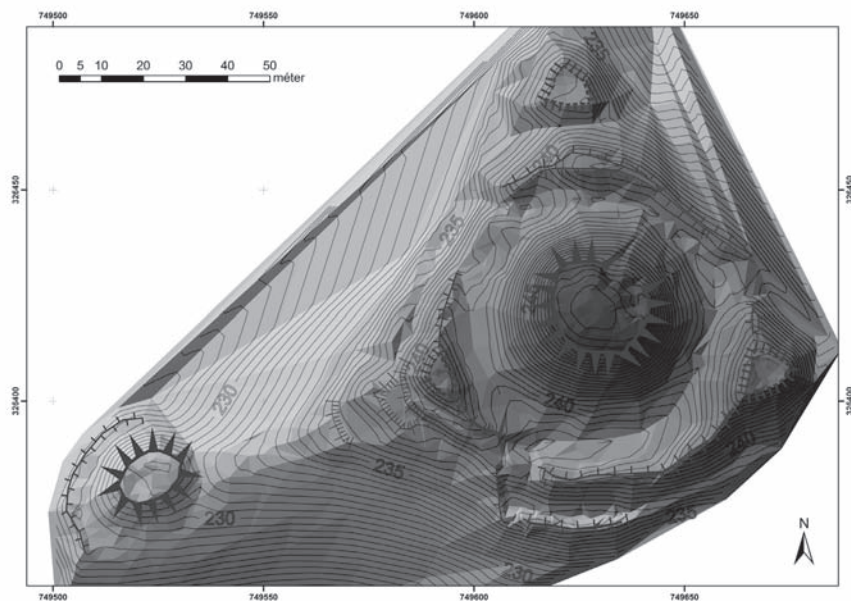
késő középkori leletek és számszerű nyílhegyek egyértelművé tették e földmű huszita kori kialakítását. Az objektum peremén több, 30 cm átmérőjű, szűkülő aljú cölöplyuk volt felfedezhető. Ezek csupán 50-60 cm-re mélyedtek az említett földfeltöltésbe, a bolygatatlan altalajt már nem is érte el az aljuk. Velük szemben kimondottan nagyméretű struktúrák helye is azonosítható volt. Egy nagyméretű oszlophelyet és egy, a peremen kialakított oszlopárkot a feltöltési rétegen túl, 45-60 cm-re már a természetes homokkőbe is belevésték. Bár még nem sikerült pontosan felderíteni e védmű egykori szerkezetét, építészeti rendszerét, az mégis gyanítható, hogy a nagyobb átmérőjű és mélyebb oszlophely, illetve maga az oszlopárok statikailag komolyabb igénybevételnek kitett struktúrára utalhat. Ugyanakkor a kisebb átmérőjű és csupán a feltöltés aljáig lefutó – rendszerint hegyesedő aljú, tehát levert – cölöplyukak inkább valamiféle belső támrendszer elemeiként szolgálhattak. Az egyes cölöplyukak, az oszlophely és az oszlopárok mind-mind a földmű külső oldalán helyezkedik el. Tehát az egykori falazatot csak a támadási irányba alakították ki, míg a védmű a fővár irányába nyitott struktúrát alkotott.

A vármagtól 100 méterre, délnyugatra egy 15 m átmérőjű, kerek előretolt védőművet is kiépítettek, melynek építészeti jellege nagyvonalakban megismerhetővé vált az eddigi

8. ábra: Sajógalgóc feltételezett palánkjának részlete a cölöplyukakkal és a keményre döngölt földfeltöltéssel
(Fotó: Szörényi G. A.)

15 A vizsgálatot a debreceni Isotoptech Zrt. végezte 2015 áprilisában. A kalibrálás Calib 6.1.1 szoftverrel történt.

9. ábra: Sajónémeti – Vár-hegy mikrodomborzati felmérése (Készítette: Szörényi G. A.)

10. ábra: Sajónémeti várában azonosított kődepók egyike (Fotó: Szörényi G. A.)

feltárások révén.¹⁶ A védmű dombját mára már feltöltődött árok övezi. Oldalai a támadási irányba meredeken kialakítottak, míg a fővár felé lankásak.

Magjának peremén két sorban oszlophelyeket tártunk fel, egymástól 2,5–3 m távolságban. E rendszerben az objektum belsejéhez közelebbi oszlophelyek jóval nagyobb méretűek voltak a velük „párban” álló, külső lyukaknál. Míg ez előbbieik átmérője 40 és 80 cm között váltakozott, mélységük pedig 45–90 cm volt, addig a külső lyukak kisebbek, 20–45 cm átmérőjűek és jóval sekélyebbek, 15–45 cm mélyek voltak az altalaj szintjéhez képest. A két sor közötti távolság 100–150 cm volt. A belső sor komolyabb méretű oszlophelyei jelezhetik, hogy a védőmű vázszerkezetében ez a rész alkotta a tartószerepet, míg a külső sor – nyilván a belsőhöz egy ismeretlen jellegű ácsolással hozzárögzítve – támasztotta meg a rendszert.

16 Az előretolt vagy külső védművekhez részletesen lásd: FELD – SZÖRÉNYI 2014. A sajónémeti előretolt védműhöz lásd még: SZÖRÉNYI 2014.

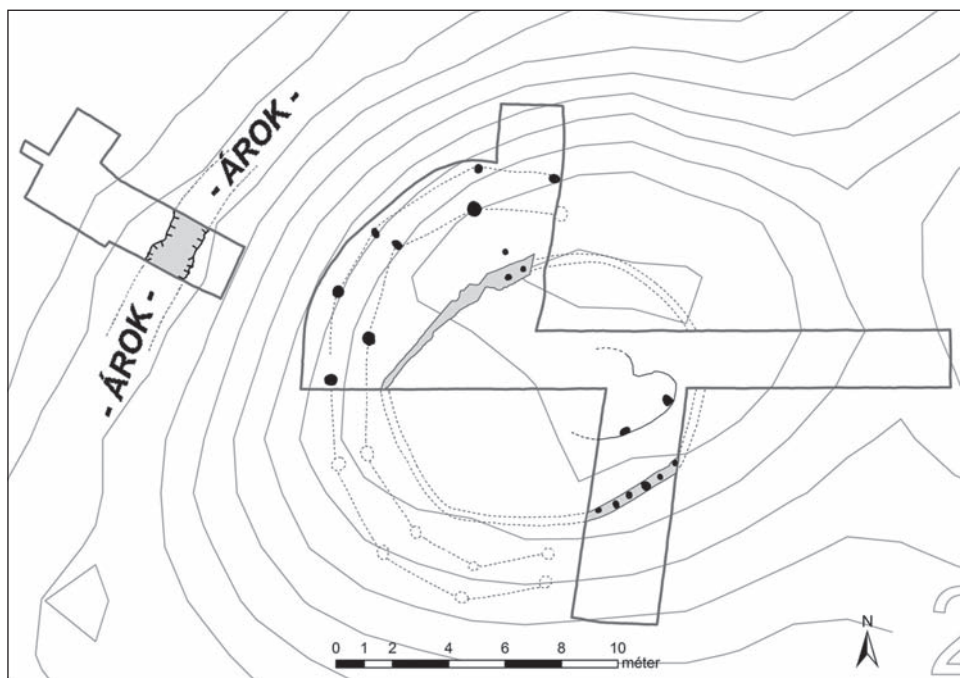

11. ábra: Sajónémeti nyugati oldalazóművének átvágása (Fotó: Szörényi G. A.)

A belső oszlopsor belső oldalán, attól 1,5–2,5 m távolságban egy koncentrikusan futó, 35–40 cm széles árok részletét is felfedeztük. A feltárt árok északnyugati szakaszát közettörmelékes anyaggal döngölték vissza, ami csak korlátozottan tette lehetővé az oszlophelyek észlelését, így itt biztosan csak két oszlop alja volt azonosítható. Az árok egy további kutatóárokkaal vizsgált, délkeleti szakaszán agyagos bedöngölésű volt, így az egyes oszlopok helyei már a nyesett felszínen is elkülöníthetők voltak a tömedékeléstől. Itt egy sorban, 60 cm-enként, 20–30 cm átmérőjű oszlophelyek követték egymást. (12. ábra) Talán nem tévedés azt feltételezni, hogy a délkeleten megfigyelt 60 cm-es oszlopkiosztási ritmus északnyugaton is hasonlós lehetett. Így ez az árok bizonyosan egy paliszádra enged következtetni, amely kiserkesztve egy 8,5 m belméretű, ovális/kerekded alaprajzú védett zónát övezhetett. Az egy sorba állított faoszlopok sűrű kiosztása alapján a paliszád minden bizonnyal egy fonott fal-szerkezetként értelmezhető. Míg a paliszád

12. ábra: Sajónémeti előretolt védművében feltárt paliszád oszlopárka (Fotó: Szörényi G. A.)

13. ábra: Sajónémeti előretolt védművének összesített felszínrajza, szaggatott vonallal az építmény feltételezhető további nyomvonalával (Digitalizálás: Nagy Z.)

feltehetően jórészt körbeveszi a védmű magját, addig a dupla oszlophelyeket eddig csak a nyugati, északi oldalon lehetett megfigyelni. (13. ábra) Az ásatási megfigyelések szerint ezen oszlophelyek által jelölt falazat és az oszlopárok közti terület egészét keményre döngölt földdel töltötték fel, így alakítva ki egy fa-földstruktúrájú palánkfalat.

A földfeltöltés a dupla oszlophelyekhez hasonlóan azonban megszűnik a védmű fővár felőli oldalán. Így a palánk, az eddigi feltárási adatok szerint, csupán félkörívben, nyugatról, északnyugatról, azaz a támadási irányból védhette az objektumot, míg a fővár felőli oldalon már csak a palánk belső-, vagy hátfalát alkotó paliszádfal övezte a védművet. E sajátos félkörös védelemmel párhuzamba állítható a védmű dombjának oldalkialakítása is. Ez ugyanis kizárólag nyugaton, északon, azaz a támadásnak kitett felületén meredek, míg a déli és keleti, azaz a fővár felé néző részlete lankás. Az előretolt védmű bejárata is ez utóbbi oldalon sejthető. Mindezt alátámaszthatja, hogy a keleti oldalt vizsgáló kutatóárokban nem is került elő a kerek paliszádfal nyoma, így az minden bizonnyal ezen a szakaszon nyitott lehetett. Ez, a központi vármag irányába patkószerűen nyitott, míg a támadási irányba zárt rendszer az itt talált leletek és érmék alapján a 15. század közepére keltezhető.

Az írásos források, így okleveles feljegyzések, Bonfini krónikája és Hunyadi Mátyás királyi itineráriuma alapján viszonylag pontosan adatolható a sajónémeti többrészes huszita

fa-földszerkezetes védmű létesítése.¹⁷ Építésének kezdete Jan Giškra utolsó jelentősebb – Borsodba, Gömörbe és Nógrádba vezető – hadmozdulatának indulására, 1460 áprilisára tehető. Mátyás itineráriuma szerint ugyanezen év augusztus 30-án már el is foglalták Sajónémeti fortalitiumát Giškra zsoldosaitól. Mindezek alapján látható, hogy e fa-földszerkezetet alig öt hónap alatt készíthették el.

Az elfoglalását követően gazdátlanná vált erődítést néhány év múlva szisztematikusan szétbonthatták és faanyagát elhordhatták. Mindez valószínűleg rövid idő alatt, a 15. század utolsó harmadában valósult meg, amit a rablógödrökben talált 1465. évi Mátyás denárok kelteztek. A vár fastruktúráinak szétszedésekor, az oszlopok kihúzása során szakadhatott tölszerűsége az egyes oszlophelyek szája, majd a palánkok favázának hiányában a köztük lévő földtömeg összeroskadt, elfedte azok mélyedéseit és lecsúszott a hegy lejtőjén.

Mindhárom kutatott vár hasonló sajátosságot mutatott. A késő Árpád-kori eredetű, de már a 14. század folyamán felhagyott erősségeket a 15. század közepén megszállták a forrásokban is említett huszita zsoldosok, majd harcászatra alkalmassá tették azokat. Mindez a romok teljes takarításával, gyakran az altalajig történő planírozással járt. A vármagot egyszerű karókerítéssel, paliszáddal (Vadna), vagy földdel dörgölt fa palánkkal (Sajógalgóc) védték. Németiben mindezeket túl új elemekkel is kiegészítették a központi vármagot, így sáncból kiugró oldalazóművekkel és előretolt védművel. Ezek patkó alakú, a fővár felé nyitott fa-földszerkezetű palánkok, vagy faoszlopokból emelt paliszádok voltak. E szerkezetek kialakítása háborús körülmények között, rövid idő alatt, a lehető legegyszerűbb nyersanyagokból és a terepadottságok maximális kihasználásával történt, azaz tábori jellegű erődítések voltak. Céljuk a hatékony tűzfegyverek elterjedésének kezdetén a fővár holttereinek szűkítése és vár nagyobb előterének pásztázása volt. Ezen haditechnikai újításokat a huszita háborúk generálták, így elsősorban azokon a területeken jelentkeznek, ahol a cseh zsoldosok és utódaik hosszabb-rövidebb időre megjelentek.

IRODALOMJEGYZÉK

BÁRTFAI SZABÓ 1907

Bártfai Szabó László, Pata és Újvár megyék. Századok 41, (1907), 193-218.

BONFINI 1995

Bonfini, Antonio, A magyar történelem tizedei. Ford., Kulcsár Péter. Budapest, 1995.

BUZÁS – KOVÁCS – MIKLÓS 2003

Buzás Gergely – Kovács Gyöngyi – Miklós Zsuzsa, Várak, erődök, palánkok – középkori és török kori hadiépítészet. In: Visy Zsolt (főszerk.), Magyar régészet az ezredfordulón. Budapest, 2003, 377-383.

17 MOL DF 250487., vö. BÁRTFAI SZABÓ 1907, 203.; BONFINI 1995, 727.; HORVÁTH 2011, 66-67.; MOL DL 81396.; IVÁNYI 1910, 192, 1226. oklevél.

CABELLO 2004

Cabello, Juan, A nyírkarászi Árpád-kori vár régészeti kutatása. In: Neumann Tibor (szerk.), *Várak, templomok, ispotályok. Tanulmányok a magyar középkorról. (Analecta Mediaevalia II.)* Budapest – Piliscsaba, 2004, 9–28.

DOMOKOS 2011

Domokos György, A tokaji vár 17. századi ábrázolásairól. *Castrum* 14, (2011/2), 57-82.

FELD 2015

Feld István, A magánvárak építésének kezdetei a középkori Magyarországon a régészeti források tükrében II. [The beginnings of the construction of private castles in medieval Hungary in the mirror of the archaeological evidence II.] *Századok* 149, (2015/2), 333-381.

FELD – SZÖRÉNYI 2014

Feld István – Szörényi Gábor András, Várak külső védművei és elővédművei Közép-Európában. *Castrum* 17, (2014), 17-40.

GERŐ 1968

Gerő László, *Magyar várak*. Budapest, 1968.

HORVÁTH 2011

Horváth Richárd: *Itineraria regis Matthiae Corvini et reginae Beatricis de Aragonia (1458-1476)-1490*. Budapest, 2011.

IVÁNYI 1910

Iványi Béla, *Bártfa szabad királyi város levéltára 1319 – 1526*. Budapest, 1910.

KISARI 2000

Kisari Balla György, *Karlsruhei térképek a török háborúk korából. [Kriegskarten und Pläne aus der Türkenzeit in den Karlsruher Sammlungen.]* Budapest, 2000.

MARTENS 2007

Martens, Jes, Fortified places in low-land Northern-Europe and Scandinavia during the Pre-Roman Iron Age. In: Möllers, Sebastian – Schlüter, Wolfgang – Sievers, Susanne (szerk.), *Keltische Einflüsse im nördlichen Mitteleuropa während der mittleren und jüngeren vorrömischen Eisenzeit*. Bonn, 2007, 87-105.

MIKLÓS 1981

Miklós Zsuzsa, Árpád-kori földvár Mende-Leányváron. [Die Arpadenzeitliche Erdburg von Mende – Leányvár.] *ArchÉrt* 108, (1981), 233–250.

PIETA 1996

Pieta, Karol, Liptovská Mara. Ein Frühgeschichtliches Zentrum der Nordslowakei. *Monumenta Archaeologica Slovaciae*, 5. Bratislava, 1996.

PUSZTAI 2007

Pusztai Tamás, A keleméri Mohosvár. Egy 13-14. században használt vár kutatásának lehetőségei. *Castrum* 5, (2007/1), 39-64.

RUTTKAY 1994

Ruttkay, Matej, Zur Entwicklung der mittelalterlichen Kleinadelssitze in der Slowakei. In: Horst, Adler (szerk.), Die Burgenforschung und ihre Probleme. Ergrabung - Konservierung – Restaurierung. Fundberichte aus Österreich. Materialhefte A / 2. 1994.

SZÖRÉNYI 2008

Szörényi Gábor András, Cserépvár kutatásának eredményei. *Castrum* 7, (2008/1), 137-154.

SZÖRÉNYI 2011

Szörényi Gábor András, Egy huszita vár romjai a Sajó völgyében (Beszámoló a vadnai erősség kutatásáról). In: Terei György – Kovács Gyöngyi – Domokos György – Miklós Zsuzsa – Mordovin Maxim (Szerk.), Várak nyomában. Tanulmányok a 60 éves Feld István tiszteletére. Budapest, 2011, 251-26.

SZÖRÉNYI 2014

Szörényi Gábor András, Késő középkori fa-földszerkezetes külső védművek a sajónémeti vár ásatási eredményeinek tükrében. [Late Medieval Wood-and-earth Outworks in the Light of the Excavation of the Castle at Sajónémeti]. In: Rácz Tibor Ákos (szerk.), A múltnak kútja. Fiatal középkoros régészek V. konferenciájának tanulmánykötete. [The Fountain of the Past. Study Volume of the Fifth Annual Conference of Young Medieval Archaeologists.] Szentendre, 2014, 277-288., 428-430., 466-467.

TOMKA 2010

Tomka Gábor, Kora újkori erődítések kutatása 1996 – 2006 között. (The Archaeological Researching of Early Modern Age Fortifications 1996 – 2006.) In: Benkő Elek – Kovács Gyöngyi (szerk.), A középkor és a kora újkor régészete Magyarországon. [Archaeology of the middle ages and the early modern period in Hungary II.] Budapest, 2010, 597-620.

TOLNAI 2011

Tolnai Gergely, Palánkvárak Magyarországon. Budapest, 2011.

RÖVIDÍTÉSEK

ArchÉrt	Archaeologiai Értesítő
HOM	Herman Ottó Múzeum
MOL DF	Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár Diplomatikai Fényképgyűjtemény
MOL DL	Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár Diplomatikai Levéltár

VÁNDOR LÁSZLÓ

A ZALAEGERSZEGI ÉS A KESZTHELYI PALÁNKERŐDÍTÉSEK

A 16. században a török veszély megjelenésével Zala megye területén a jelentősebb birtokosok erősíteni, korszerűsíteni kezdték meglévő váraikat, a köznemesség tehetősebb rétege sorra hozta létre az új erődítéseket családja és birtokai védelmében. Minden bizonnyal az első nagy ösztönzést az ilyen jellegű építkezések elkezdésére Nagy Szulejmán 1532. évi hadjárata adhatta. De nem csak ez, hanem a Ferdinánd és Szapolyai János közötti belháború is közrejátszott ebben a folyamatban.

A veszély 1541 után vált igazán érzékelhetővé. 1543-ban Siklós, Pécs és a tolnai várak egy részének török kézre kerülése után Zala déli, majd 1552-ben, Veszprém elfoglalásával a megye keleti-északi határán jelentek meg mind gyakrabban a portyázó csapatok. 1555-ben Kaposvár, Korokna elestével Somogy felől folyamatossá váltak a támadások.

Az 1550-es évektől ismerünk először adatokat az erődépítésekre. Az építkezések anyagát a helyi lehetőségek határozták meg. Míg a nagyterjedésű megye Balaton-felvidéki része kőben gazdag, addig a Balaton nyugati végétől induló területen építésre alkalmas kőanyag nemigen található. A megye nyugati felében a 13. század közepéig az erődítmények fából,¹ majd ettől kezdve a castrumok, castellumok – (Alsó-)Lendva, Botszentgyörgy, Csáktornya, Lenti, Kányavár, (Nagy-)Kanizsa, Pölöske, Sárkánysziget, (Zala-)Bér, (Zala-)Szentgrót, (Zala-)Szentgyörgy – nagyjából épültek,² de megtalálhatóak a fa anyagú erődítmények – Páka,³ Fancsika,⁴ Reznek⁵ – is. Valószínűsíthető a szilárd építésű belső mag palánkfalakkal való övezése már a török idők előtt Kanizsa⁶ és Szentgyörgyvár⁷ esetében.

Nemcsak a megye határain, hanem annak közepén is épültek új erődítmények. Már 1554 előtt elkészült a Zalaegerszeg környéki Kőkenyesmindszent templomának erődítése,⁸ a megye közepén fekvő Kehidán pedig a birtokosok a templomot és a mellette fekvő kúriát övezték körül palánkfalakkal.⁹ Kanizsa zártudvaros épülete körül Nádasdy Tamás 1554-1559 között kétszeres olaszbástyás palánkövet építtetett.¹⁰

1 Vándor László: A várépítéset kezdetei Zala megyében. In: *Castrum Bene* I. (1989) 1990. 56-67.

2 Vándor László: A középkori várépítéset Zalában. In: *Zala megye ezer éve*. Főszerk.: Vándor László. Zalaegerszeg 2001. 89-96.

3 Molnár László – Vándor László: A pákai „Várhelyi domb” területén végzett kutatásokról. *Zalai Gyűjtemény* 18. (1982-1983) 1983. 97-113.

4 Vándor László: Zalai castellumok kutatásának eredményei. In: *Castrum Bene* 2/1990. 1992. 203-216.

5 Vándor László: *Medieval Fortification at Resznek*. *Antaeus* 28. (2005) 313-319.

6 Vándor László: Kanizsa története a honfoglalástól 1690-ig. *Nagykanizsa – Városi Monográfia* I. Szerk.: Béli J. – Rózsa M. – Rózsáné Lendvai Anna. 1994. 280-285.

7 A vár esetében a G. Turco-féle alaprajz és a helyszíni megfigyelések is ezt valószínűsítik. A Zala folyó szigetén egy kisméretű épület körül a sziget szélein palánkfal feltételezhető már a 15. században.

8 Pfeiffer János: A veszprémi egyházmegye legrégebbi egyházlátogatásai (1554-1760). *Veszprém* 1947. 38.

9 Uo. 30.

10 Vándor László: Kanizsa története a honfoglalástól 1690-ig. In: *Nagykanizsa – Városi monográfia* I. 1994. 280-285.

De nemcsak a magánbirtokosok, hanem az egyházi intézmények is berendezkedtek védelemre, így Zalavár és Kaponak Benedek-rendi apátsága,¹¹ a komári ágostonosok,¹² az örményesi pálosok,¹³ a szemenyei ferencesek¹⁴ kolostorai említhetők, de királytól érkező kezdeményezésről is tudunk (Zala-)Egerszeg esetében.¹⁵

Kanizsa főkapitányi székhelyé emelését (1566) követően a Balaton és a Dráva között igen nagyszámú, kisebb-nagyobb, a védvonal részét képező erődítmény épült – Keresztúr, Mórchely, Molnári, And, Mindszent, Sormás, Újudvar, Rajk, Kacorlak, Kilmansziget, Kolon, Hidvég stb. – melyekbe királyi őrséget helyeztek.

De folytatódnak a magánépítkezések is, így Lövvő, Boncodföldre vagy Söjtör.¹⁶ Megemlíthetők Kanizsa és a Mura között a stájer rendek által finanszírozott védvonal 1578-tól épített erődítményei, így Bajcsa, Fityeháza és Peneszyháza, valamint Keresztúr átépítése.¹⁷

Ezek korabeli alaprajzainak egy része ismert, elsősorban Giulio Turcótól. Az ő rajzai, valamint a régészeti kutatások és helyszíni megfigyelések alapján ezek védelmi rendszere palánképítésű volt.

Fontos megemlíteni, hogy a Kanizsa elestét követően kialakított Kanizsával szembeni főkapitányságba betagozott várak többsége a középkori eredetű, szilárd maggal épített erősségek közül került ki. A főkapitányság kialakításának időszakában, az 1600-1620-as évekig terjedő időben még ezek egy részét kiürítették, ezek mind a 16. században létesítettek voltak: (Zala-)Tárnok, (Öri-)Szentpéter, Csesztreg, Dobri, Tornyiszentmiklós, (Mura-)Szemenye.¹⁸

Az új, mélységben tagolt védőöv Légrádtól Kiskomárig, a Mura, Kerka és Zala folyó természetes védvonalára támaszkodva övezte a török kézen lévő Kanizsát. A már véglegessé vált védvonal 1652-ben tizenegy középkori eredetű zalai várat foglalt magába (Csáktornya, Lenti, Kányavár, Kemend, Komár, Lendva, Pölöske, Bér, Szécsisziget, Szentgrót, Szentgyörgyvár) és egyet Vasban (Egervár). Csupán két nem várnak épült tagja volt a várláncnak, a jól védhető és stratégiaiilag fontos helyen fekvő Kapornak és Zalavár kolostorai. E nagyszámú középkori erősség mellett csak öt, már a 16. században kifejezetten a török ellen épült vár tartozott még a főkapitánysághoz: Egerszeg, Légrád és Lövvő Zalában, Mogyorósd, és Tótfalu Vasban. Közülük kettő, Egerszeg és Légrád volt az ún. első vonalban.

A győri főkapitányság a Zalához tartozó Balaton-felvidéken a 16. században szereplő várainak egy részét (Györök, Hegyesd, Rezi, Tátika) leromboltatta, a 17. századra így hét erődítmény, a középkori eredetű Csobánc, Sümeg, Szigliget, a megerődített kolostorból várrá kiépített Keszthely, Tihany és Túrje, továbbá a középkori templom körül szilárd anyagú védőövvvel kerített Tapolca maradt meg.

11 Füssy Tamás: A zalavári apátság története. In: A Pannonhalmi Szent Benedek Rend története 7. Budapest 1902.

12 Szvitek Róbert: Kiskomárom végvár építéstörténete. *Castrum* 14. (2011/2) 41-56.

13 Kisbán Emil: A magyar Pálosrend története I. Budapest 1940. 187.

14 Vándor László: A ferencesek építészeti emlékei Zala megyében. *Zalai Gyűjtemény* 25. (1986) 49-76.

15 Simonffy Emil bevezető tanulmánya. In: Zalaegerszeg. Dokumentumok a város történetéből. Szerk.: Gyimesi Endre. Zalaegerszeg 1985. 12.

16 Simon Éva: Zalalövő története 1566-1690. In: Zalalövő története. Szerk.: Molnár András. Zalalövő 1998. 112.; Koppány Tibor: Kastélyok a végvárak mögött. Budapest 2014. 131-132.; Sz. Simon Éva: A hódoltságon kívüli hódoltság. Budapest 2014. 78.

17 Vándor 1994. 321-322.

18 Vándor 1994. 359-363.

A felsorolt várak közül a középkori eredetűek szilárd anyagú magja körül – szinte mindenütt, ahol erre az adottságok alapján lehetőség volt – bástyákkal, tornyokkal erősített palánkövet építettek. Jórészt föld-fa építésűek voltak Egerszeg, Légrád és Lövvő (ha eltekintünk a magjukat alkotó udvarházaktól), Tótfalu és Mogyorósd, valamint a Mura mellé a Zrínyiek által épült kisebb erődök, így Kotori, Goricsan stb.

A Kanizsával szembeni főkapitányság a Zala folyó alsó folyása és a Balaton nyugati vége közötti területen érintkezett a Győri Főkapitánysághoz tartozó várvonallal, konkrétan Keszthellyel, melynek a két kapitányság közötti kapcsolattartás is feladata volt.

A továbbiakban (Zala-)Egerszeg várával és Keszthellyel foglalkozom, az ott folytatások eredményeit foglalom össze, különös tekintettel a palánképzésekre.

A Zala folyó és a Válicka patak mocsarai által határolt Egerszeg a veszprémi püspök uradalma volt. 1546-ban I. Ferdinánd rendelkezése értelmében itt erődítést kellett építeni a vármegye segítségével, hogy a veszprémi káptalannak a török elől legyen hova menekülnie.¹⁹ A vár a település északi szélén, egy földnyelven épült, a Zala folyó, a Válicka és a Vizsla patakok által nyújtott természetes védelemmel. 1568-ból ismerjük az első leltárát, amely szerint az erősség elég szerény méretű, földbástyás, fatornyos, mozsarakkal és szakállas puskákkal felszerelve.²⁰ Az 1587. évi leltár szerint 3 tarack és 16 szakállas puska volt néhány bástyán. A várnak egyetlen nagyobb épülete a „kastély”, azaz a püspöki udvarház volt.²¹

A vár jelentősége Kanizsa 1600 őszi elestét követően megnőtt és a végvárvonalban elfoglalt központi elhelyezkedése folytán fontos szerephez jutott. Egyrészt a végvárvonal középső várkörzetének központja lett, másrészt a főkapitány helyettesének, a vicegenerálisnak székhelyeként a főkapitányság irányításában is kulcsszerepet kapott. Erre az időszakra tehető a források alapján külső várának kiépülése, valamint a mezőváros megerősítése is.²²

A források és a két fennmaradt ábrázolás is egyértelművé teszi, hogy mind a belső, mind a külső vár (a praesidium, vagy hostát) falai palánképzésűek voltak, mindkettőnél a déli, támadható oldalon sokszögű bástyákkal, míg északon félkör alakú védőművekkel. Egyedül a kapuk estében számolhatunk téglapítéssel.

A Ledentu által készített nézeti rajz egyes részletei nem tükrözik teljesen a valóságot, de az fő vonásaiban, a vár szerkezetére nézve elfogadható **(1. kép)**. Az egyetlen teljesen hiteles alaprajz 1665-ből származik, készítője Jakob von Holst hadmérnök. A török által 1664-ben felgyújtott erődítményt ábrázolja, felirata szerint „*ahogy újjá kell építeni*”. Bástyáinak alakja és a kapu elhelyezkedése megegyezik a Johann Ledentu-féle rajzzal, a pusztulás előtti állapottal. A legfontosabb eltérés, hogy az alaprajzon nem jelenik meg a kettős szerkezetű vár **(2. kép)**.

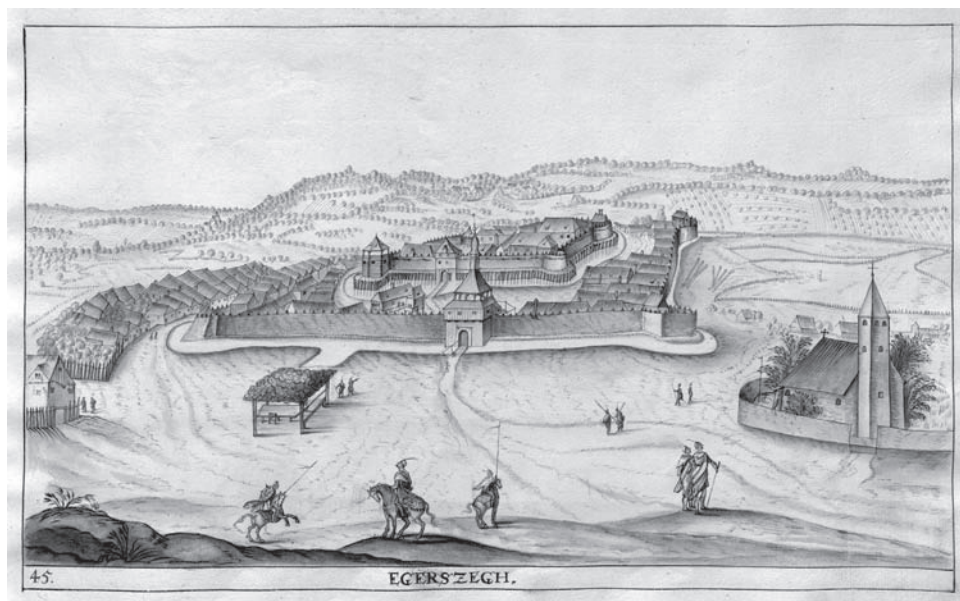
A vár régészeti kutatására a terület beépítettsége miatt sokáig nem volt lehetőség. Sági Károly ugyan 1956-ban átvágta a várárkot az egykori vármegyeháza (ma bíróság) déli oldalán, Szentmihályi Imre megfigyelt egy palánkfal-részletet, amely a város falához tarthatott a Sütő utcában, majd magam egy, a kapubástyához tartozónak vélhető téglafalat

19 Ld. a 15. lábjegyzetet!

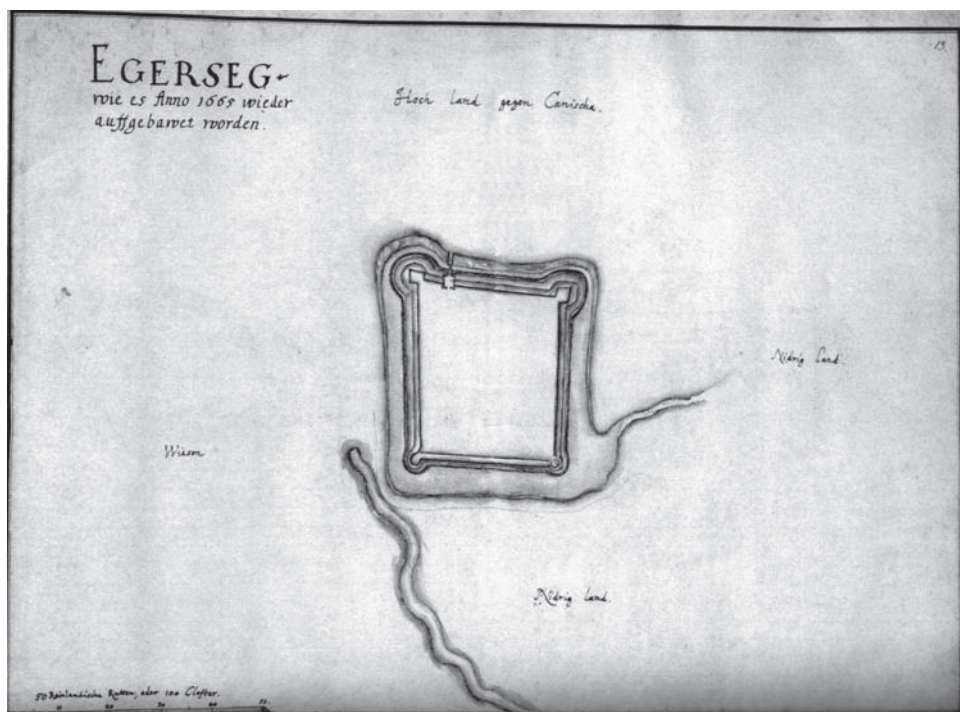
20 MOL E 156. Magyar Kamara Archivuma. Urbaria et Conscriptiones. Fasc 76. NO. 17. (Iványi Béla gyűjtése. Göcseji Múzeum Adattára 77.)

21 Müller Veronika: Az egerszegi vár a XVII. században. Zalaegerszeg 1976. 35-41.

22 Müller V. i.m.; Végh Ferenc: Egerszeg végvár és városa a 17. században. Zalaegerszeg, 2010.

1. kép: Egerszeg látképe 1640 körül. Johannes Ledentu tollrajza

2. kép: Egerszeg alaprajza 1665-ből. Jacob von Holst rajza

azonosítottam csatornázás során az 1970-es években, de ezek csak apró részletek voltak.²³

A belvárosban megindult rekonstrukciós munkák során 2001-2002-ben két olyan területen folyt ásatás, ahol a 16-17. századi erősségnek jelentősebb részletei kerültek elő. A Batthyány út és a Budai Nagy Antal utca sarkán lévő épületek elbontását követően sikerült itt megtalálni a külső vár (presidium) északkeleti sarokerődítményét (**3. kép**). A 9 méter átmérőjű, félköríves védmű 15-30 centiméter átmérőjű cölöpökből épült, a cölöpök egymástól átlagosan 30 centiméterre voltak. A cölöpsorokon belül további, de nem összefüggő, nyilván az építmény szilárdítását szolgáló cölöpök kerültek elő, melyek a cölöpsor ívét követték. Ezek néhány ponton, valószínűleg statikai okokból, besűrűsödnek, így az ív közepénél, s attól mindkét irányban egyenlő távolságra. A védőműből kiinduló kortinafal két sor, szorosan egymás mellé vert cölöpből készült, iránya kissé eltér az észak-déli vonaltól északnyugat-délkeletre. Ez megegyezik az eddig feltételezett várfal irányával, és teljesen párhuzamos a Batthyány utcával.

3. kép: Az ÉK-i bástya feltárás közben

A kelet-nyugat irányú kortinafal ugyancsak kétsoros. Vele párhuzamosan egy egysoros palánkfal került elő. A rövid, pár méteres szakaszból nem lehet megállapítani, hogy ez a palánkfal milyen kapcsolatban van az utóbb leírt védőműhöz csatlakozóval. Lehet esetleg egy korábban épült fal, egy kazettás szerkezet része, de egy, csupán a mocsaras altalaj megfogására szolgáló cölöpsor is.

A védőmű befelé nyíló torka mögött keresztben szintén egy egysoros palánkfal húzódik, amely bizonyosan a belül felmagasodó részt zárta, nyitott délkeleti részén pedig a feljáró rámpa lehetett. Ezen tudták szükség esetén az ágyúkat is mozgatni (**4. kép**).²⁴

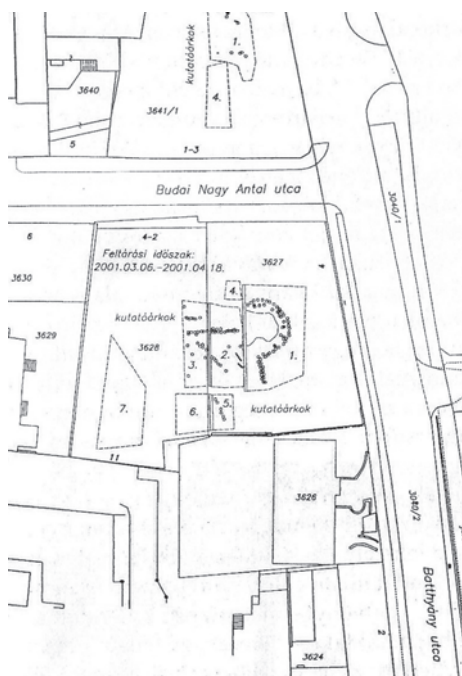
A piactér átépítésekor, 2011 áprilisában a bíróság nyugati épületének délnyugati, és a Deák Ferenc Megyei és Városi Könyvtár északnyugati sarkától nyugatra eső területen, amely megegyezik a Sági Károly által lokalizált kelet-nyugati várárok folytatásának vonalával, Orha Zoltán kollégámmal nagyméretű cölöpöket találtunk. Bizonyos, hogy innen több cölöpöt kisedtek, de a helyzetükből egy szögletes bástyára, a külső vár délnyugati védőművére lehet következtetni. Megerősíti ezen következtetést a bástyamaradvány torkánál az északkeleti védőműhöz hasonlóan megjelenő cölöpsor.²⁵

Visszatérve az északkeleti bástyához, annak cölöpjeinek dendrokronológiai vizsgálata 1608 +/- 5 évet eredményezett. Az építési idő alapján Végh Ferenc úgy véli, hogy ez az építmény nem a vár, hanem a presidium sarkán állt, és a vizsgálat eredménye a „mezőváros

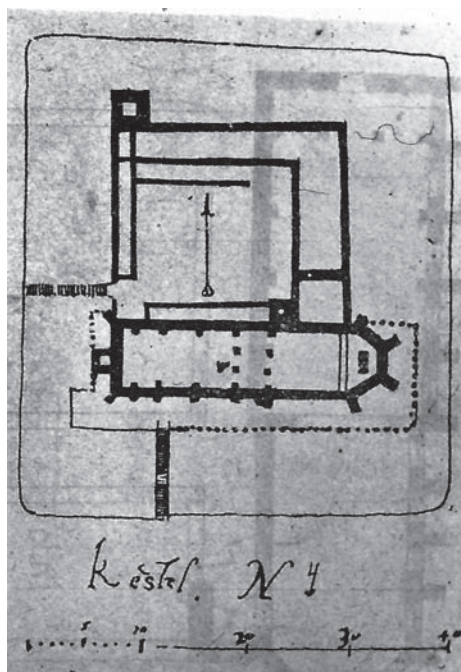
23 Vándor László: Adatok Egerszeg középkori topográfiájához. In: Zalaegerszeg évszázadai. Szerk.: Kapiller Imre. Zalaegerszeg 1997. 99-132.

24 Vándor László: Újabb adatok az egerszegi várról és a városról a legutóbbi régészeti kutatások alapján. In.: Végvárból megyeszékhely. Szerk.: Molnár András. Zalaegerszeg, 2006. 19-31.

25 Göcseji Múzeum Adattára 2011.

4. kép: Az ÉK-i bástya feltárási rajza

5. kép: Keszthely (Giulio Turco rajza)

körülkerítésének” időpontját adja. Történeti adatok alapján az építés pontos idejét is meghatározza 1611-re.²⁶ Azzal egyet lehet érteni, hogy a bástya a külső várként funkcionáló presidiumhoz tartozhatott. Azonban datálása, ha más forrásokból is indul ki, ellene mond Kelenik József véleményének, aki szerint csak a század közepén, 1653-ban kezdték meg a vár körüli ún. belső hóstát bekerítését. Ugyancsak ő hoz adatokat arról, hogy ezt a belső hóstát árok is övezte.²⁷

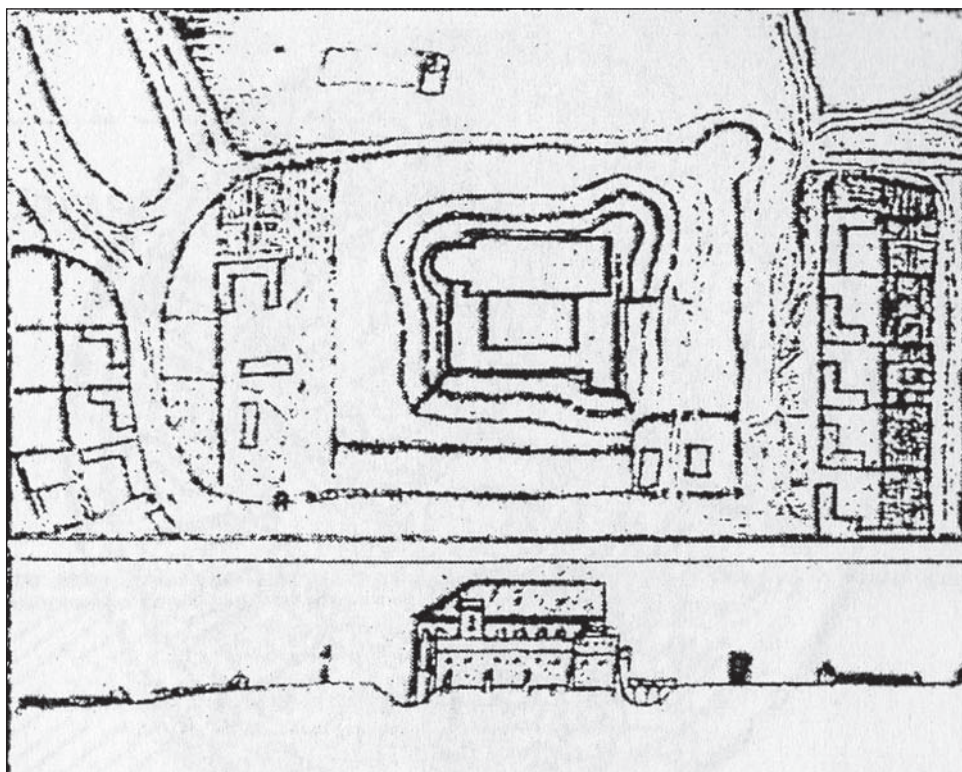
A kisméretű belső várat én is a mai Várkörön, a bírósági tömbön belül sejtem. A Ledentu-féle rajz kettős várszerkezetet ábrázol. A terepadottságok alapján a külső védőöv az ábrázolásnak megfelelően a belső vártól keletre és délre kellett, hogy legyen. Viszont, ha a Holst-féle alaprajzot, amely léptéket tartalmaz, méghozzá bécsi ölet, rávetítjük a mai területre, azt a feltárt északkeleti bástyából kiindulva, ahol legújabbban a bontások után előkerült a feltárt védműtől délre induló fal sáncának vonala, akkor pontosan megkapjuk azt a területet, amelyet a feltárt bástyák alapján körülrajzoltuk.

Tehát ha Végh Ferencel egyetértve a feltárt palánkfal a presidiumhoz köthető, akkor a Holst-féle újjáépítési terv csak ennek az újjáépítésnek a terve, de magyarázatot igényel, hogy a tulajdonképpeni vár ábrázolása miért hiányzik. Továbbá kérdéseket vet fel a vártól délre a Sütő utcai palánknyomok elhelyezkedése a védelmi rendszerben. Mindezek a kérdések azonban csak tovább ásatásokkal oldhatók meg.

26 Végh Ferenc: Egerszeg végvár és városa a 17. században. Zalaegerszeg, 2010. 30-31.

27 Kelenik 159.

6. kép: Keszthely (Octavian Leuchard felmérése 1651.)

Keszthely mezőváros 1427 óta a gersei Pethő család birtokában volt. A Pethőké volt a Keszthelyi-hegység két vára, Rezi és Tátika, melyek közül az előbbi uradalmához tartozott Keszthely. A településen a 14. század végén az akkor birtokos Lackfi István – egyesek szerint kicsit korábban Zsigmond király – által alapított ferences kolostorából 1548 körül a török veszély elől elmenekültek a szerzetesek. 1552-ben már katonaság állomásozik a falak között, de a védelmi rendszer kiépítésére, így a kolostor várrá alakítására csak 1566-1567-ben került sor.²⁸ Ezt az állapotot tükrözi az az alaprajz, melyet a nagy dunántúli vár-vizsgálat során 1571- 1572-ben Giulio Turco készített (5. kép).

Ennek alapján tudjuk, hogy a kolostor megerődítése abból állt, hogy az épület köré széles árkot ástak. Az északi oldalon az északnyugati sarokhoz egy négyszögletű tornyot építettek (Fehér vagy Pethő bástya). Az épület legsérülékenyebb része, a templom köré egysoros palánkfalat építettek, melynek délnyugati sarkát nyugati irányban egy kőből épített bástyaszerű sarokkal erősítették.

Mint említettem, a Pethők 1589-ben királyi engedéllyel lerombolták a nehezen fenntartható és csekély hadászati jelentőségű Rezit és Tátikát, és ettől kezdve az egykori keszthelyi kolostor a fő erősségük, amely Kanizsa eleste után a győri főkapitányság legdélibb tagja lett.

28 Végh Ferenc: Birodalmak határán – A Balaton partján. Bp. 2007. 38, 51-52.

7. kép: A Turco-féle palánk a templom homlokzata előtt

A keszthelyi várnak két 17. századi rajzát ismerjük. Az egyik, Octavian Leuchard felmérése 1651-ből (6. kép), a másik ennek a leegyszerűsített másolata. A vár magjában a Turco-féle rajzhoz képest annyi változtatást tartalmaz, hogy a nyugati sarok védőműve félkörívesse alakult, valamint hogy a nyugatra nyíló bejáratnál az árok külső oldalán egy bizonytalanul ábrázolt torony jelenik meg. A legfontosabb az, hogy a várat külső várként palánkfalú erősítés övezi, melynek egyetlen bástyája van a délnyugati sarkán. Az északi oldalon a palánkfal kettős, a keletin hármas, ezeken a részekén gazdasági épületek, istállók is vannak. Továbbá a rajz délkeleti sarkában megjelenik a Balaton öble, ahol a vár sajkái állomásoztak.

A vár területén először Sági Károly végzett feltárásokat, amelynek a minket érdeklő eredménye, hogy a déli oldalon megtalálta a Turco által

ábrázolt palánkfal egy szakaszát.²⁹ A 2011-ben általam végezett nagyobb szabású, a keszthelyi Fő tér rekonstrukciójával összefüggő feltárások során a déli oldalon a várárok egy szakasza, a délnyugati sarkon a Turco által ábrázolt délnyugati sarokbástya alapfalainak egy része került elő. Sajnos a 17. századi alaprajzon látható félköríves, valószínűleg palánképítésű védőműnek nem volt nyoma. Feltételezhetően ez úgy épülhetett, hogy a sarok térségét a sérülékeny templom védelmében sánccal, földtöltéssel megemelték, s az építmény erre került. Ezt a töltést a 18. században elhordták, s a várárok betemetésére használták fel.

Az erősítmény nyugati oldalán teljes hosszában lehetőség volt az ásatásra. Ezen a szakaszon jórészt feltártuk a várárkot, amely bizonyíthatóan a 16-17. században is ugyanazon a helyen és szélességben létezett. A templom nyugati homlokzata előtt előkerült a Turconál ábrázolt palánkfal azon szakasza, amelyet az újkori templomtorony építéskor nem semmisítettek meg. A palánk oly módon készült, hogy egy előre megásott árokba – amely egyébként egy római épület maradványait metszette – egyenlő távolságra állították a cölöpöket, s köréjük az árokba agyagot döngöltek (7. kép).

A nyugatra nyíló kapu előtt – ahol az árokban a híd cölöpjei is előkerültek – a külső oldalon egy kőből épült kaputorony alapjai és attól délre a várárok külső sáncának vonalában egy kőfal került elő, melyek azonosíthatóak voltak az 1651-es alaprajzon ábrázoltakkal.

²⁹ Sajnos Sági Károly ásatási dokumentációja elkallódott. Az ásatás összesítő alaprajzát és a legfontosabb megfigyeléseket azonban közzétette a Koppány – Péczely – Sági: Keszthely (Magyar Műemlékek) Bp. 1962. című kötetben.

8. kép: A keszthelyi Főtér a templom előtti római épület és török kori erődítés-maradványokkal

Sajnos, a kőfal a toronytól délre megsemmisítette az esetleges korábbi palánk nyomait, északra viszont a 19-20. századi szintsüllyesztés miatt nem volt lehetőség ennek kutatására (8. kép).

Sajnálatos módon a 17. századi külsővár falvonalának területe, amely az ábrázolások szerint teljesen palánképítésű volt, már kívül esett a feltérési területen, nyomait a tér nyugati felében végzett közműcserék területén sem sikerült észlelni. A feltérás alapvető tanulsága az volt, hogy a belső vár (egykori kolostor) erődítése a várárkon belül az ábrázolásokon megjelenő délnyugati sarokbástya kivételével nem változott.

Összefoglalóan néhány szót a palánkvárak építéséről. Mint látható, a palánk típusú várak építése a fában szegény vidékeken, így Zalában is a középkor óta folyamatosan kimutatható. Ennek a technikának a nagyszabású alkalmazása (mint azt már Takáts Sándor megállapította) kényszerhelyzetben, a gyors építés lehetősége és a rendelkezésre álló anyag miatt általánossá vált. Ilyen módon építették az újonnan létesített erődítményeket, de mint az adatokból kitűnik, az ostromtechnika változása miatt és a török elleni hadviselésben nélkülözhetetlen lovasság elhelyezésére és azok védelmére a várak körül is palánkfalakat emeltek.

Fontos kérdés, hogy ezeket az erődítményeket mennyiben tekinthetjük palánkvárnak. A jelen tanulmányban vizsgált két erősség közül Egerszeg palánk építésű falakkal és bástyákkal volt körülvéve, csak a püspöki udvarház volt téglából, míg Keszthelyen a tulajdonképpeni vár csak néhány támadható pontján – a templom felőli oldalon kapott palánkfalakat, s csak a 17. században kapott ugyancsak palánkfalakkal övezett külsővárat. Mint az előzőekben kifejtettük, a vizsgált területen szinte mindegyik vár rendelkezett kisebb-nagyobb palánk típusú védőövvvel, még a hegyi várak esetében is így van. A legtöbb frissen épült vár is valamely szilárd anyagú épület körül jött létre.³⁰

Ezeket az utólag palánkfalakkal megerősített helyeket a korabeli magyar leírások sem nevezik egyértelműen palánkváraknak. Ellentétben a török forrásokkal, ahol általában minden kisebb várat, építőanyagától függetlenül, palánknak neveznek. Így említette a török történetíró az 1664-es hadjárat során az elfoglalt központi épületen kívül valóban palánkerődítéssel körülvett Kiskomárt és Egerszeget, valamint a teljesen szilárd anyagból épült, s csak külső várában palánképítésű Pölöskét, Kemendet és Egervárat is.³¹

30 Tolnai Gergely: Palánkvárak Magyarországon. Bp. 2011. c. munkájában felsorolt zalai erődítmények döntően ebbe a kategóriába esnek. Leginkább csak a kisebb őrhelyek tiszta fa-föld építésűek, de ezek között is többnek templom vagy kúria épület a magja.

31 Krieg und Sieg in Ungarn. Übersetzt eingeleitet und erklärt von Erich Prokosch. Verlag Styria 1976. Osmanisches Geschichtsschreiber 8.

KANIZSÁVAL SZEMBENI VÉGVIDÉK PALÁNKERŐDÍTÉSEI

A Magyar Királyság területén lévő palánkvárak, helyesebben mondva palánkvédművekkel is rendelkező várak rendszerezése, építési módja, szerepe mindig is foglalkoztatta a történészeket, régészeket, építészeket. A teljesség igénye nélkül elég itt megemlíteni – időrendben haladva – Takáts Sándornak 1915-ben a magyar erősségekről megjelent munkáját³² vagy Pataki Vidornak a 16. századi várépítészetéről³³ szóló művét. Később pedig Gerő László kötetait³⁴ vagy Koppány Tibor tanulmányait,³⁵ a témánkat közelebbről érintő Batthyány I. Ádám építkezéseit feldolgozó írásait,³⁶ Domokos Györgynek az olasz várépítészet magyarországi alkalmazását ismertető tanulmányát³⁷ vagy Ottavio Baldigara magyarországi tevékenységét feldolgozó monográfiáját.³⁸ Legutóbb pedig Tolnai Gergely igyekezett összeállítani a török korban álló palánkvárak kataszterét.³⁹

Írásunkban a Kanizsával szembeni végvidék (Egerszeg, Kiskomár, Pölöske, Kapornak, Egervár, Keménd, Lövő, Magyarosd, Tótfalu, Zalavár, Szentgyörgyvár, Szentgrót, Bér, Légrád, Lenti, Lendva, Szécsisziget, Kányavár) várainak palánkvédműveit mutatjuk be. Nem foglalkozunk a várak, védművek elnevezésének terminológiájával, csak azok palánkvédműveinek karbantartására, újjáépítésére, esetleg újak építésére vonatkozó adatokat gyűjtöttük össze, illetve újakkal járulunk hozzá az ismeretek bővítéséhez.

E végvidék négy várkörzetre tagolódott, amelyek jól elkülöníthetők fekvésük szerint is. A kiskomári várkörzet várai a Zala észak-déli folyása mentén fekvő Szentgrót, Szentgyörgyvár, Zalavár és a névadó Kiskomár, amelyek a Zala völgyét védték. Ha szükséges volt, a várkörzet várait a Győri Főkapitányság alá tartozó Keszthely is segítette csapaterősítés küldésével. A következő várkörzet központi vára a végvidék vicegenerálisának is székhelyül szolgáló Egerszeg. A várkörzet várai pedig: Bér, Keménd, Egervár, Kapornak, Pölöske, Magyarosd és Lövő. E várak is a Zala folyóra támaszkodva védték az a mögötti területeket. A harmadik várkörzet a Lenti vára köré tömörülő erősségekből állt, így Kányavár, Szécsisziget, Tótfalu és Lendva alkotta. Feladatuk a Mura mellett Stájerországba betörő török csapatok feltartóztatása volt. Végül az utolsó várkörzet a légrádi, amelybe a központi vár mellett kisebb erősségek tartoztak (Kotori, Goricsány, Hodosány), azaz a Zrínyi család tagjai által irányított Muraköz erősségei.⁴⁰

A Kanizsával szembeni végvidék várainak keretszáma 1640-ben 754 királyi szolgálatban álló lovas és 1325 királyi szolgálatban álló gyalogos volt,⁴¹ ám a gyakorlatban ezt

32 Takáts 1915.

33 Pataki 1931.

34 Gerő 1955., Gerő 1968.

35 Koppány 1997., Koppány 2006.

36 Koppány 1984., Koppány 1990., Koppány 1993.

37 Domokos 1997.

38 Domokos 2000.

39 Tolnai 2011.

40 Vö. Végh 2010. 13–16.

41 MNL OL P 1322 Batthyány cs. körmendi lt., Familiárisokra, szervitorokra, hadinép-re vonatkozó iratok No. 443.

a keretszámot nem sikerült teljes mértékben feltölteni. A végvidék végváraiban királyi szolgálatban állók keretszáma nem állandó, időről-időre változó adatok maradtak ránk, de nagyságrendjük megfelel az 1640. évinek. Mellettük bizonyos várakban más katonaelemek is megtalálhatóak voltak, így hosszabb-rövidebb ideig a főgenerális magánkatonaságának tagjai vagy a vár tulajdonosának magánkatonasága is, illetve az 1650-es évektől kisebb-nagyobb német katonaságot is elhelyeztek a jelentősebb erősségekben, azonban ezek pontos számát nem minden esetben tudjuk.

A Kanizsával szemben lévő végvárakban szolgáló királyi katonák keretszáma, 1640

Végvár	Lovas	Gyalogos
Egerszeg	200	150
Kiskomár	150	240
Lenti	100	100
Pölöske	50	60
Légrád	–	200
Szécsisziget	50	100
Kapornak	50	50
Zalavár	15	100
Egervár	25	50
Szentgrót	25	50
Alsólendva	50	50
Kányavár	10	35
Keménd	10	30
Lövő	6	20
Magyarosd	–	20
Szentgyörgyvár	5	42
Bér	6	20
Tótfalu	2	8
Összesen	754	1325

Ezen végvárak jelentős részének „magja” egykori kolostor vagy udvarház, kastély volt, így a központi épületük, vagy fogalmazhatunk úgy is, a belső várak középpontja, mint például Szentgrót, Egervár, Alsólendva, Lövő esetében. A kapornaki és zalavári várat bencés apátságából,⁴² Kiskomárt Ágoston- majd Domonkos-rendi kolostorból építették át még a 16. században végvárrá.⁴³ Az átépítés, kibővítés során készült védművek már túlnyomórészt palánkszerkezetű építmények voltak. A várak egy részének külső vára a megerősített település, a korabeli elnevezéssel „hostát” volt, amely a várkatonaság és családjuk

42 Csorba 1974. passim

43 Svzitek 2011. 42–43.

szálláshelyéül is szolgált. Ugyanakkor létezett ezen kívül még egy, legtöbbször erődítetlen, polgárváros is.⁴⁴

A végvárak építését és felújítását a 17. század elején az országgyűlések rendelték el, hiszen ki kellett alakítani az új végvidék várrendszerét. Kanizsa 1600-ban történt elvesztését követően az országgyűlés már a következő évben úgy rendelkezett, hogy Pölöskét, Egerszeget, Kapornakot, Zalavárt, Keméndet, Lentit, Szécsiszigetet, Szentgrótot, Szemenyét, Alsólendvát erősítsék meg, katonasággal és lőszerezellel lássák el.⁴⁵ Ezek mellett 1613-ban az országgyűlés elrendelte, hogy a Kanizsával szembeni végek kijavítására a vármegyék gerendákkal, kövekkel és egyéb kézi munkák szolgáltatásával járuljanak hozzá. Ugyanakkor tisztában voltak azzal, hogy ezeknek a munkáknak az elvégzésére a dunántúli vármegyék nem képesek, ezért a szomszédos tartományokat pénzsegély folyósítására kötelezték.⁴⁶ Az 1618. évi XXXV. törvénycikk Ausztria és Stájerország védelmében elrendelte Zalavár, Lenti és Egervár megerősítését.⁴⁷ Az országgyűlés úgy rendelkezett, hogy először az egervári várat kell megerősíteni, amelynek építéséhez a dunántúli vármegyéknek a gratuitus labor, azaz ingyenmunka mellett valamennyi pénzösszeggel is adózniuk kellett. Zalavár építését Ausztriának, Lenti építését pedig Stájerországnak kellett vállalnia.⁴⁸ Az elrendelés azonban csak a folyamat elejét jelentette, azt végre is kellett hajtani. Erre több esetben végül nem került sor. E várak megerősítése is évtizedeket csúszott, hiszen az 1622. évi országgyűlés az 1618. évi törvénycikk fogantatását írta elő,⁴⁹ majd 1625-ben is hozott erről határozatot.⁵⁰ Sőt még az 1630. évi országgyűlésen is kérték a rendek a királytól, hogy sürgesse meg és végrehajtását tegye lehetővé.⁵¹ Ezt követően az országgyűlések már nem rendelték el a Kanizsával szembeni végvidéken építkezést, csak az úgynevezett gratuitus labort, az ingyenmunkát – amelyről később bővebben lesz szó – határozták meg.

A 17. század során a Kanizsával szembeni véghelyek mindegyikénél problémát jelentett a karbantartás. A főként fa-föld szerkezetű bástyák és palánkok állandó karbantartásra szorultak, amelynek elvégzésére elsősorban a várhoz rendelt lakosság ingyenmunkáját használták fel. Az erősségek megfelelő karbantartása és ennek megszervezése a kapitány feladata volt.

A végvárak építésére és javítására az országgyűlés 1554. évi VIII. törvénycikk 2. §-a évi 6 napi munkát rendelt el,⁵² melyet az 1567. évi XVII. törvénycikk 1. §-a évi 12 napra emelt.⁵³ Az egyes várakhoz általában annak uradalmában vagy Somogy, Zala és Vas vármegye meghatározott járásaiban élő jobbágyok ingyenmunkáját rendelték, amelyet a

44 Iványi é. n. 21–22.; Szántó 1984. 7.; Szántó 1986. 85–86.

45 CJH 1899. 906–909. Kiskomár azért nem szerepel a felsorolásban, mert ekkor még török kézen volt.

46 CJH 1900/a. 104–105. (1613. évi XVII. tc. 3–4. §.)

47 Uo. 104–105. (1613. évi XVII. tc. 5. §.)

48 Uo. 142–145.

49 Uo. 214–215. (1622. évi XLI. tc.)

50 Uo. 250–251. (1625. évi XX. tc.)

51 Uo. 282–283. (1630. évi II. tc. 4. §.)

52 CJH 1899. 366–369.

53 Uo. 562–563. Előfordult, hogy az országgyűlés e számoknál többet vagy kevesebbet is előírhatott. Például az 1557. évi VI. tc. 1. §-a a király kérésére Győr városának megerősítésére Pozsony, Komárom, Moson és Győr vármegyéket 14 napra kötelezte. (Uo. 426–427.) Az 1613. évi VIII. tc. 23. §-a a következő országgyűlésig a dunántúli végvárakhoz csupán évi 9 nap ingyenmunkát rendelt. (CJH 1900/a. 100–101.)

távolabbi területek pénzben megválthattak.⁵⁴ Ennek mértéke 1618-tól kapunként másfél magyar forint volt.⁵⁵ 1662-ben az országgyűlés megbízta az egerszegi kapitányt, hogy az ingyenmunkák pénzbeli hátralékaiból Keglevics Pétertől – a korábbi vicegenerálistól, egerszegi főkapitánytól – 1500 forintot hajtson be és fordítsa a vár erősítésére.⁵⁶ Az ingyenmunka igénybevétele azonban sokszor nehézségbe ütközött, mert a jobbágyok nem mindig voltak hajlandók a várakhoz menni és a munkát elvégezni. Ilyenkor a végvári katonáknak erővel kellett őket a helyszínre vinni. Ugyanakkor az is előfordult, hogy a várkapitány a már ott lévőket az ingyenmunka letelte után nem engedte haza, és további munkára kötelezte őket, vagy saját hasznára végeztette az ingyenmunkát, bár ezt a törvények tiltották.⁵⁷ A jobbágyok ózdkodásának persze az is oka volt, hogy a magyar birtokosok mellett meglévő török földesuruk kategorikusan eltiltotta őket a munkálatok elvégzésétől.

A várak kapitányainak az ingyenmunka pénzbeli megváltásából is bevétellel kellett rendelkezniük a karbantartáshoz, de ezeket a pénzüsszegeket sok esetben nem kapták meg, vagy nem a várra, hanem saját javaikra fordították. Pénz hiányában többször közvetlenül a bécsi Udvari Haditanácstól kértek anyagi támogatást. Kérelmeik, levelezésük egyik legfontosabb témájává a kezelésükbe tartozó vár rossz állapotának ismertetése vált.⁵⁸ Az általános helyzetre jól rávilágít az az 1649. január 19-én kelt irat, amelyben Batthyány Ádám főgenerális összeírta a Kanizsa ellen vetett végházak kapitányai által a végházak állapotáról beadott jelentéseit. E szerint Kiskomárban a főkapitány háza nagyon rossz állapotban volt. A főgenerális a gratuitus laborból nem engedte helyrehozatni, és úgy rendelkezett, hogy a főkapitány a kamarától kérjen rá pénzt. Egerszegen a végház palánkja teljesen elpusztult, és a hozzá rendelt gratuitus laborral nem tudták helyreállítani, mivel a falvak lakossága a pestis miatt jelentősen lecsökkent. A hostát szintén elpusztult, a belső vár igen szűkös, nincs hol laknia a katonáknak, azért azt kérték, az országgyűlés rendelkezzen arról, hogyan építsék meg. Egerváron szintén a kevés gratuitus laborral magyarázták, hogy miért nem tudnak a vár állapotán javítani. A szentgrótiak három gratuitus laborral hozzájuk tartozó, de tőlük Bérhez és Zalavárhoz rendelt falu visszaadását kérték. Lentiben a vár állapota miatt a katonák a Muraközbe szökdöstek. Kapornaknak a kőszegi tartomány korábban évente adott a gratuitus labor megváltása fejében 300 forintot, de az 1647. évi országgyűlés úgy rendelkezett, hogy abból a pénzből esztendőnként 25 forintot adjanak Kányavár építésére, valamint 50 forintot Zalavár építésére, de a kőszegi tartomány semmit sem akar adni. A helyzet érzékeltetésére megjegyezték, hogy a várban lévő kúthoz se lánc se vödör nincs, a Kamarától kell kérniük 14 öl láncot és vödröt. Zalaváron a végházban csak egy ház volt, amiben a kapitány lakott. Mikor a zalavári apát is a végvárbán tartózkodott, nem volt hely az elszállásolására. Kérték, hogy az apátot kötelezzék külön ház felépítésére. A belső vár kapuja olyan pusztá állapotban van – írták –, hogy azt nem tudják bezárni, ezért

54 CJH 1899. 920–921. (1602. XIII–XIV. tc.), Uo. 946–947. (1604. évi VIII. tc.), CJH 1900/a. 32–33. (1608. évi k. u. XV. tc.), Uo. 98–101. (1613. évi VIII. tc.), Uo. 150–153. (1618. évi XLIX. tc.), Uo. 210–213. (1622. évi XXXVI. tc.), Uo. 248–251. (1625. évi 19. tc.), Uo. 282–285. (1630. évi III. tc.), Uo. 350–353. (1635. évi XCII. tc.), Uo. 406–409. (1638. évi LXX. tc.), Uo. 514–517. (1647. évi CLIII. tc.), Uo. 566–569. (1647. évi LXXXVI. tc.), Uo. 648–651. (1655. évi CXVI. tc.), CJH 1900/b. 204–207. (1659. évi CXXX. tc.), Uo. 268–271. (1681. évi VII. tc.)

55 CJH 1900/a. 154–155. (1618. évi LII. tc. 1. §.)

56 CJH 1900/b. 240–241. (1662. évi XXIV. tc.)

57 CJH 1899. 920–921. (1602. évi XIII. tc. 1. §.), 935–936. (1603. évi VIII. tc.), CJH 1900/a. 154–155. (1618. évi LII. tc. 4. §.), Uo. 220–221. (1622. évi LIII. tc.), Uo. 650–651. (1655. évi CXVII. tc.)

58 Müller 1978. 82–83.

helyreállítására költséget kértek. A gratuitus labor megújításáért is folyamodtak, mert öt hozzájuk rendelt falu elpusztult, nyolc esztendeje semmit sem szolgáltak. Ezek helyett kérték Szabar, Merenye, Újlak és Garabonc falvaknak a várhoz rendelését. Helyzetük reménytelenségét azzal próbálták érzékeltetni, hogy ha kéréseiket nem teljesítik, akkor a kapuban télen meg fognak fagyni, és gyakran őrizetlenül áll a kapu jelenleg is. Elpanaszolták továbbá, hogy Rendek nevű falut a szentgrótiak szeretnék magukhoz rendeltetni, de kérték, hogy ne vegyék el, mert a falu adja a legtöbb ingyenmunkát, és az építkezések során a falunak kell a meszet hordani. A béri kapitány a gratuitus laborra Mártonfalva falut kérte, mivel az korábban nekik szolgáltatta az ingyenmunkát.⁵⁹

A fából és földből való építkezés gyors volt és olcsó, ugyanakkor nem volt időtálló, amelyet az is alátámaszt, hogy milyen okok miatt történtek palánképitési munkálatok. Ennek négyféle oka volt a határvidéken. Egyrészt a fa-föld szerkezetes építések idővel tönkrementek, kidőlték, másrészt egy ostromot követően a támadásban megsérült elpusztított részeket helyre kellett állítani, harmadrészt a gyakori tüzesetekben sérüléseket szenvedtek a faserkezetes erődítések, végül pedig a várak megerősítése, korszerűsítése miatt új védműveket is építettek. Az alábbiakban – a teljesség igénye nélkül – említünk példákat ezekre az esetekre.

A tönkrement palánk javítása

A legtöbb ránk maradt forrás az elhasználódott védművekről és az azok helyreállítására tett erőfeszítések bemutatásáról szól. Svastics István zalavári kapitány 1637. szeptember 28-án jelentette Batthyány Ádámnak, hogy jobbágyaival segítséget nyújtott a komári ledőlt palánk helyreállításában.⁶⁰ A kiskomári vár kapuja olyan rossz állapotban volt, hogy 1638 júliusában Bessenyei István főkapitány újraképezte. A kapu építése már legalább egy éve húzódott ekkor, hiszen a készítő mesterembert már egy éve kérte, hogy jöjjön el azt megcsinálni, de a törökök csak hitlevélre bocsátották Komárba, és munkája befejezésével azonnal haza kellett sietnie.⁶¹ Bessenyei főkapitány saját bevallása szerint állandóan építette Kiskomárt, ám Könczöl Mihály, Somogy megye Komárban élő főszolgabírája nem a leghízelgöbben nyilatkozott erről Batthyány Ádámnak 1641-ben írt levelében: „Ám elég ringyossan, s rongyossan, és kidüledve hagyja Komárnak falait”, olyannyira, hogy nem is emlékszik, mikor volt a vár ilyen rossz állapotban. Könczöl szerint Bessenyei főkapitány nagyobb gondot fordít a sörház és a szőlőskertben lévő góré építésére, amelyet a palánkfából csináltat. A palánkfalat, amelyet Sankó Boldizsár jobbágyaival hordatott, most már csak a kötelek tartják össze.⁶² 1645. június 11-én reggel a kiskomári palánk hatalmas darabja földtöltésével együtt a nagy kapu mellett az árokba dőlt. Helyreállítása tetemes munkát igényelt, ezért Bessenyei István főkapitány azt tervezte, hogy minél hamarabb munkásokat ráhajtva felállítják a palánkot, és ha lehetséges, az árokba borult földet is

59 MNL OL P 1315 Batthyány cs. lt. Batthyány I. Ádám iratai 4. cs. Másolati könyv a. fol. 203–207.

60 Veress 1996. 161.

61 MNL OL P 1314 Batthyány cs. lt., Missiles, No. 6338. Bessenyei István Batthyány Ádámmal. Kiskomár, 1638. július n. n.

62 Szvitek 2011. 49.; MNL OL P 1314 Batthyány cs. lt., Missiles, No. 27372. Könczöl Mihály Batthyány Ádámmal. Kiskomár, 1641. április 17.

kiszedeti. A munkálatokat nehezíthette, hogy a légrádi kapitány már több fenyegető levelet írt a környező falvakba, melyekben fő- és jószágvesztés terhe mellett arra szólította fel a lakosságot, hogy kapákkal, fejszékkel és lapátokkal menjenek Légrádra árokásásra. Ez ellen Bessenyei főkapitány tiltakozott a légrádi kapitánynál, mivel a komáriak sem hoztak el a Légrádhhoz rendelt falvaikból egy karót vagy egy szál vesszőt sem. Ugyanakkor Batthyány Ádám főgenerális közbenjárását is kérte, mert ellenkező esetben a lakosság el fog menni Komártól Légrádra, mert jobban félnek a légrádiaktól, mint a törököktől.⁶³

1641. szeptember 20-án Keglevics Péter vicegenerális, egerszegi főkapitány gratuitus labor kirendelését kérte Batthyány Ádám főgenerálistól, mert a palánk elkezdett kidőlni, és attól félt, hogy a télen a hó súlya alatt ledől. 1643-ban pedig arról írt, hogy a vár épületeinek olyan rossz a tetőzete, hogy beesik rajta az eső.⁶⁴ 1647-től szinte évente sérültek meg a vár bástyái. 1647 októberében Kerpacsics István bontatta le és építtette újjá az egyik előregedett bástyát, majd 1649 szeptemberében egy másik leomlott bástya helyreállítására a gratuitus laborral tartozó környező falvak lakosságát hajtatta a várhoz katonáival. Egy évvel később pedig Egerszeg hid előtti nagy bástyája, végül 1652 márciusában megint egy bástyája dőlt le, melyet az alapjaitól kellett felépíteni.⁶⁵ 1654. június 13-án Eördögh István járt Egerszegen, és azt tapasztalta, hogy a Kaszaháza felőli bástyától induló palánk ledőlőben van. Helyreállítására a győrházi jobbágyok ingyenmunkáját kérte a főgenerálistól, mert ők a boldogasszonyfalvai és szentiváni lakosokkal együtt még nem végezték el a rájuk eső ingyenmunkát.⁶⁶ Feltételezhető, hogy a Kanizsa eleste utáni erősítési munkálatok – melynek időpontját a legújabb kutatások 1611-re teszik⁶⁷ – faanyaga az 1640-es évek végére, 1650-es évek elejére öregedett el és indult pusztulásnak.⁶⁸

1643-ban az egerszegi sereg azt nehezményezte, hogy a hozzájuk rendelt ingyenmunka nagyobbik részét Lövhöz rendelték. Ám ez sem lendítette előre a lövői vár állapotának javulását, mert 1648-ban teljesen romos állapotúnak említik a várat, ezért intézkednek annak javításáról.⁶⁹

1643-ban Hagymási István szentgróti kapitány jelentette Batthyány Ádámnak, hogy elkezdte a palánk egy részének építését, azaz az előregedett palánk cseréjét, megerősítését.⁷⁰ 1655 tavaszán Szecsődi István szentgróti kapitány arról írt, hogy napjait a szentgróti hostát palánkjának építésére fordítja, ezért kiírt a falvakra, hogy minden faluból egy-egy palánkkaróval segítsék meg, mert a palánk elavult és a palánkkarók igen régiek.⁷¹

1643-ban Szarka Lajos kapornaki kapitány arról értesítette a főgenerálist, hogy a vár kapuköze az árokba akar dőlni, ezért el akarja bontani, amelyhez Batthyány engedélyét kérte. A munkálatok elvégzésére a kapitány saját költségén fogadott mestereket.⁷² Ányos

63 MNL OL P 1314 Batthyány cs. lt., Missiles, No. 6534. Bessenyei István Batthyány Ádámmal. Komár, 1645. június 11.

64 Iványi 1958. 6.

65 Kelenik 1997. 156–157.

66 Müller 1976. 14, 49.

67 Végh 2010. 31.

68 Kelenik 1997. 157.

69 Simon 1998. 114.

70 Hagymási István levele Batthyány Ádámmal. Szentgrót, 1643. június 20. MNL OL P 1314 Batthyány család levéltára. Missiles No. 18001.; Iványi é. n. 22.

71 Szecsődi István levele Batthyány Ádámmal. Szentgrót, 1655. március 5. MNL OL P 1314 Batthyány család levéltára. Missiles No. 46608.; Iványi é. n. 22.

72 Müller 1978. 82.

Péter kapornaki kapitány 1651. december 28-án arra kérte Batthyány Ádámot, hogy adjon neki egy ajánlólevelet a Haditanács alelnökéhez Johann Puchaimhoz, mivel a gratuitus laborból semmilyen pénzt nem kapott, ezért a bécsi hadvezetéstől és a királytól szeretne pénzt kérni.⁷³ Úgy tűnik, hogy a pénzhez hozzájutott, mert 1652. február 9-én már arról értesíti a főgenerálist, hogy aznap rakatta ki az egyik bástyát, és a másik is készen van.⁷⁴

1645 augusztusában Szécsisziget vára már olyan rossz állapotban volt, hogy attól tartottak, a külső vár teljesen elpusztul, és a belső várba kell költöztetni mindenkit. Szep-temberre az őrhelyek tető nélkül álltak, Dobos György kapitánynak csak arra volt lehe-tősége, hogy a kapu tetőzetét megjavíttassa. Az év utolsó napján pedig arról tájékoztatta Batthyány Ádám főgenerálist, hogy a vár összes kapuja, hídjá, sorompója tönkrement. Ugyanakkor elismerte, hogy 3-4 köből búza árából meg lehetne javíttatni őket.⁷⁵

1646 áprilisára Kányavár igen rossz állapotba került és a jobbágyok nem akarták elvégezni a rájuk kirótt ingyenmunkát, ezért Szecsődi János kányavári kapitány Dobos György szécsiszigeti kapitány segítségét kérte, aki hat falu lakosait hajtotta az építési munkák elvégzésére, akik egy kis részen kívül helyreállították a károkat.⁷⁶

1646-ban Zalaváron Svastics István kapitány a vár kapujának építésébe kezdett, amelyhez mesterembereket is fogadott. Ugyanakkor a kevés gratuitus labor miatt munkaerőt kért, és a rendelkezésére álló 40-41 forint készpénzjövödelmet sem tartotta elegendőnek. A kapu építése elhúzódhatott, mert még a következő évben is ezzel foglalatoskodott.⁷⁷

1648. szeptember 24-én Kállóczfalvy Imre egervári vajda tájékoztatta Batthyány Ádámot, hogy a várnak új felvonókaput csináltatott, és a vár palánkját is, ahol szükséges volt megfona-tta.⁷⁸

1651 nyarán Lenti várának külső palánkja és fala kidőlt.⁷⁹ 1652. július 24-én és 30-án a nádor Zala megyétől kért a várhoz segílyt. A megye szeptember 16-án elrendelt a megye három járásában – Tuboly Gergely járását kivéve – 140 forint segílyadót, valamint portán-ként 1 forint 50 dénárt.⁸⁰

Ostrom során megsérült palánkvédművek

A zsitvatoroki béke és annak többszöri megerősítése elméletben nem tette lehetővé a várostromokat. Ezt a törökök is igyekeztek betartani, és próbálkozásaik kimerültek abban, hogy a végvárak előtti mezőkre, kertekre ütöttek, ahonnan az ott lévő állatok elhajtása mellett a kint tartózkodó katonákat vagy családtagjaikat vágták le, illetve ejtették foglyul. Előfordult azonban, hogy a végvárakat is megtámadták és ostromolták, ezek azonban csak néhány óráig, legfeljebb egy napig tartottak. Az általam ismert ostromok mind a Kanizsához

73 MNL OL P 1314 Batthyány cs. lt., Missiles No. 665. Ányos Péter Batthyány Ádámhoz. Kapornak, 1651. Aprószentek napja

74 MNL OL P 1314 Batthyány cs. lt., Missiles No. 674. Ányos Péter Batthyány Ádámhoz. H. n., 1652. február 9.

75 Balázs 2005. 712–713.

76 Uo. 713.

77 Iványi 1958. 12.

78 Uo. 6.

79 Müller 1978. 83.

80 Turbulý 1996. 119.

legközelebb lévő várakat érték, így nyugatra Kányavárt, észak–észak-keletre pedig Kiskomár és Szentgyörgyvár várait próbálták meg békeidőben elfoglalni. A támadások során a várak sérüléseiről, illetve a sérült védművek újjáépítéséről a legtöbb esetben nem rendelkezünk pontos információval, de a fennmaradt adatokból úgy tűnik, hogy a helyreállítás akár évekig is elhúzódhatott.

1637. szeptember 14-én délben a törökök Kányavár alá mentek, hogy meglessék azokat a katonákat, akik heti rendszerben váltották egymást a vár őrzésében.⁸¹ Ám hiába vártak rájuk, ezért 3 órakor megostromolták a várat. A kányavári vajda hetedmagával és 6 asszonnyal sikeresen védekezett, ezért a törökök felhagytak az ostrommal és elmentek.⁸² Arról nincs értesülésünk, hogy a támadásban a védművek sérültek-e.

1637. december 21-én éjjel a törökök közel ezren megtámadták a kiskomári várat, és a külső vár kerítését 25 lépésnyi hosszan ledöntötték. Az éjszaka folyamán háromszor ostromolták meg a malom felől a sörház mellett lévő palánkot, és vagdalták a sorompót. A sörfőzőház mellett átvágták magukat a palánkon. Azért sikerült a támadás, mert az árokban a víz megfagyott, így azon át tudtak támadni.⁸³

1643. július 3-án reggel a babócsai törökök a mándi átkelőnél épített őrházra támadtak és lerombolták azt. Ezt követően egy 6-700 fős sereg Szentgyörgyvár alá vonult és ostromolni kezdték. A több mint egy órás harcban a törökök jelentős veszteségeket szenvedtek, ezért felhagytak az ostrommal. A szentgyörgyváriak 3 katonát, 3 gyereket és egy asszonyt, a törökök pedig Bessenyei István kiskomári főkapitány szerint 70 főt vesztek.⁸⁴

1646. július 12-én reggel ismét Kányavárt érte támadás a kanizsai törökök részéről. A külső kaput betörték, a másik (belső) kaput azonban nem sikerült elfoglalniuk. A vár élén álló Soós Gergely vajda hatodmagával szorult a belső kerítésbe, ahonnan lövöldözve végül meghátrálásra bírta a törököket, akik közül négyet lelőttek, de 3 németet a törökök is elvittek.⁸⁵

Hasszán kanizsai pasa vezetésével 1651. augusztus 15-én 6000–7000 fős sereggel⁸⁶ támadták meg Kiskomárt.⁸⁷ A támadáshoz ekkor ágyúkat is használtak, amelyeket a törökök egerszegi polgárokkal szállíttattak a várhoz.⁸⁸ Hajnaltól délutánig négy tarackkal lőtték a kapukat és a bástyákat. Akárcsak 1637-ben, ekkor is a malom mellett vágták be a törökök a palánkot, és a malom, valamint a sörház fedezékéből okozták a legtöbb kárt, mert a malom miatt nem tudtak a bástyáról rendesen löni rájuk.⁸⁹ A támadást a komáriak Pethő László főkapitány vezetésével sikeresen visszaverték, bár a támadás során a hostát és a

81 Alsólendva, Szécsisziget és Lenti katonái adták Kányavár helyőrségét.

82 MNL OL P 1314 Batthyány cs. lt., Missiles No. 1857. Bánffy Kristóf Batthyány Ádámhoz. Alsólendva, 1637. szeptember 15.

83 Szvitek 2011. 48–49.

84 Müller–Szatlóczy–Haász–Petánovics 2002. 37.

85 Balázs 2005. 718.; MNL OL P 1314 Batthyány cs. lt., Missiles, No. 10444. Dobos György Batthyány Ádámhoz. Szécsisziget, 1646. július 12.

86 Pálffy Pál nádor értesülései szerint az ostromló sereg több mint 12000 főből állt. (Wick 2005. 44.)

87 MNL OL P 1314 Batthyány cs. lt., Missiles, No. 36812. Pethő László Batthyány Ádámhoz. Komár, 1651. augusztus 15., másnapi levelében azonban Pethő már 8000 támadóról ír: MNL OL P 1314 Batthyány cs. lt., Missiles, No. 36813. Pethő László Batthyány Ádámhoz. Komár, 1651. augusztus 16., l. még Dóri 2008. 39.; Szvitek 2011. 50.

88 Kelenik 1997. 155.

89 MNL OL P 1314 Batthyány cs. lt., Missiles, No. 36835. Pethő László Batthyány Ádámhoz. Kiskomár, 1651. december 9.

várhoz tartozó majorok leégtek. A végvár embervesztesége 13 fő volt.⁹⁰ A törökök magyarázkodásra kényszerültek a történetek miatt, és veszteségeik is magasak voltak: több mint 200 török, köztük több tiszt is elesett.⁹¹

1664-ben, miután a török sereg elfoglalta Zrínyi-Újvárt, Kanizsára vonult, ahol a nagyvezír úgy döntött, hogy mintegy 40 000 fős seregével megtámadja Kiskomárt, hiszen elfoglalása esetén a Kanizsa felé vezető út szabadabb lesz. A törökök július 13-án szállták meg a kiskomári erősséget, és az ostromhoz Kanizsáról három löveget vittek magukkal. A vár főkapitánya nem tartózkodott az erősségben, a vicekapitány, Sárkány István pedig úgy ítélte meg, hogy segítség nélkül a vár három-négy napnál tovább nem lesz tartható.⁹² A környéken lévő keresztény katonai egységek azonban Pápára igyekeztek,⁹³ ezért a védők tárgyalásba kezdtek a vár átadásáról, és július 14-én dél körül átadták azt.⁹⁴ Mivel a vár palánkjának egy része már korábban kidőlt, így nehéz lett volna megtartani, ezért az erősséget a törökök másnap felégették.⁹⁵ Kiskomár után a Bécs felé igyekvő török sereg június 19-én az elhagyott Egerszegbe vonult be, majd felgyújtotta. Pölöskét ostrommal vették be, legyilkolva a védőket, Egervár és Keménd védői szabad elvonulás fejében adták fel az erősséget. Kapornak védői az egerszegiekhez hasonlóan nem várták be a török sereget, hanem elhagyták a várat.⁹⁶

Az 1664. év eseményei is bebizonyították, hogy a Kanizsával szembeni végek várai egy több tízezres sereg ostromát nem képesek visszaverni, illetve a várak állapota sem tette lehetővé a sikeres védekezést. Az egervári és egerszegi várba az 1664. évi égés után visszatértek a keresztény katonák. Egerszeg újjáépítését Jacob von Holst ezredes kezdte el. A helyreállítás során először paliszáddal vették körül a települést, csak ezt követően állították helyre a kaput, a hidakat, a mellvédeket és a palánkot.⁹⁷ Az egervári várat a Wesselényi-féle szervezkedésben való részvételéért elkobozták Nádasdy Ferencről és a kincstártól Radonay Mátyás zalavári apát és várkapitány vette bérbe. Ő a vár használatba hozására jelentős összegeket költött. Az épületek befedése és két torony helyreállítása 200 forintba, a várbeli kápolna helyreállítása 150 forintba került.⁹⁸ 1676-ban egy bizottságot küldenek ki az elvégzett munkák ellenőrzésére. A bizottság jelentéséből kitűnik, hogy az elvégzett építkezések minősége kívánnivalót hagy maga után, hiszen a tetőre helyezett tornyok nem állnak szilárdan, beesik az eső, és a kápolna alapozása sem megfelelő.⁹⁹

90 MNL OL P 1314 Batthyány cs. lt., Missiles, No. 36812. Pethő László Batthyány Ádámmal. Keszthely, 1651. augusztus 15.; Más helyen közölt adatok szerint 11 magyar végvári katona, 3 német és 3 pattantyús halt meg (MNL OL P 1315 Batthyány cs. lt., Batthyány I. Ádám iratai 4. cs. Másolati könyv a. fol. 361.).

91 Pálffy 1989. 140–141.; MNL OL P 1314 Batthyány cs. lt., Missiles, No. 25887. Kerpacsics István Batthyány Ádámmal. Egerszeg, 1651. augusztus 17.; MNL OL P 1315 Batthyány cs. lt., Batthyány I. Ádám iratai 4. cs. Másolati könyv a. fol. 356–357.; MNL OL P 1314 Batthyány cs. lt., Missiles, No. 36814. Pethő László Batthyány Ádámmal. Keszthely, 1651. augusztus 18. I. még Dóri 2008. 40.

92 ÖStA KA AFA 1664/7/93. Sárkány István levele. Kiskomárom, 1664. július 13., a levél kivonata ÖStA KA AFA 1664/7/105.

93 Esterházy 1989. 329.

94 ÖStA KA AFA 1664/7/117.

95 Prokosch 1976. 207.

96 Végh 2010. 27–28.

97 Uo. 33.

98 Degré–Gergelyffy–Valter–Vándor 1979. 46.

99 Nagy 1965. 202.

Tüzesetben megsérült palánkvédművek és újjáépítésük

Míg az ostromok során elszenvedett károk helyreállításáról alig van információnk, a tűz következtében elpusztult védművek esetében a kapitányok szinte azonnal hozzáláttak a sérült részek javításához, újjáépítéséhez. Ebbe minden bizonnyal belejátszhatott az is, hogy a tüzesetek a várban vagy a hostátban élők hanyagsága miatt következtek be, tehát a védők hibájának a következményei voltak.

1636. június 13-án Szécsisziget palánkja, hídja és a kapuja emelőjével együtt elégett. A városban lakó katonaság mindene a tűz martalékává vált, ezért el akarták hagyni a helyet. Bánffy Kristóf Lenti és Alsólendva főkapitánya június 17-én már arról tájékoztatja Batthyány Ádámot, hogy a palánk felemeléséhez hozzákezdtek, amelyhez saját jobbágyait is odaparancsolta.¹⁰⁰

1636. augusztus 21-én délután 2 óra körül a kányavári vár nagyobb része megégett, sok katonának csak a rajta lévő ruhája és a fegyvere maradt meg. A porház teteje szintén lángra kapott, de szerencséjükre nem robbant fel. A katonák el akarták a várat hagyni,¹⁰¹ a törökök pedig megpróbálták elfoglalni, mégpedig úgy, hogy magyar süveget vettek fel és kúszva közelítették meg a várat, de nem jártak sikerrel.¹⁰²

1655. november elején Egervár végháza elégett, csak a külső hostát és kapu, valamint a belső kapu és egy bástya maradt épen.¹⁰³ Ányos Péter kapitány azonnal nekikezdt az újjáépítésnek, és december 7-én már azt jelentette a főgenerálisnak, hogy a vár palánkját újra megcsináltatta és meg is sároztatta.¹⁰⁴ December 14-én utasították a Kamarát is, hogy a helyreállítási munkálatok költségére 500 forintot utalványozzon Nádasdy Ferencnek.¹⁰⁵ A további építkezéshez Ányos Péter a főgenerális segítségét kérte, aki 1656. január 16-án parancsot adott 26 környező falu bírójának és esküdtjeinek, hogy az újjáépítésből hátralévő 3 bástya építését, amikor a kapitány kéri, kezdjék meg.¹⁰⁶

1656 áprilisának közepén a szentgróti hostát és a palánk egy része egy óra alatt leégett, csak mintegy 10 ház maradt épségben, de a hostát kerítésén lévő kapuk épen maradtak és személyi sérülés sem történt. A kapitány a katonaságnak megengedte, hogy megmaradt értékeiket a várba behordhassák.¹⁰⁷ A házak újjáépítéséhez szinte azonnal hozzáfogtak, az jól haladt, nem úgy a palánk építése, amelyhez Szecsődi István kapitány a Kemenesaljától Kanizsáig kiüzent a falvakra, szám szerint kivette rájuk a palánkfát,¹⁰⁸ és csak július

100 Bánffy Kristóf levele Batthyány Ádámmhoz. Alsólendva, 1636. június 17. MNL OL P 1314 Batthyány cs. körmendi levéltára. Missiles No. 1829.

101 Sos Gergely kányavári vajda Bánffy Kristófhhoz. Kányavár, 1636. augusztus 22. Bánffy Kristóf Batthyány Ádámmhoz Alsólendván, ugyanezen a napon kelt levelének melléklete. MNL OL P 1314 Batthyány cs. körmendi levéltára. Missiles No. 1837.

102 Sibrik Pál levele Batthyány Ádámmhoz. Egerszeg, 1636. szeptember 18. MNM OL P 1314 Batthyány cs. körmendi levéltára. Missiles No. 43176.; Iványi é. n. 31.

103 Müller 1978. 83.

104 Iványi 1958. 6.

105 Nagy 1965. 202.

106 Iványi 1958. 6.

107 Szecsődi István levele Batthyány Ádámmhoz. Szentgrót, 1656. kedd MNL OL P 1314 Batthyány család levéltára. Missiles No. 46652.; Szecsődi István levele Batthyány Ádámmhoz. Szentgrót, 1656. április 18. MNL OL P 1314 Batthyány család levéltára. Missiles No. 46639.; Iványi é. n. 23–24.

108 Szecsődi István levele Batthyány Ádámmhoz. Szentgrót, 1656. május 9. MNL OL P 1314 Batthyány család levéltára. Missiles No. 46641.; Iványi é. n. 25.

közepén tudta jelenteni Batthyány Ádámnak, hogy a sérült részeket a falvak lakosságával jól megcsináltatta.¹⁰⁹ Ez azonban optimista jelentés volt, hiszen a következő évben Sárkány János vicegenerális Csabai György szentgróti vajdának meghagyta, hogy a palánkot építtesse meg. Az erre hajlandó is lett volna, de nem talált embereket hozzá, ezért azt kérte, hogy rendeljenek építőmunkásokat a várhoz, akkor elkészül a palánkkal.¹¹⁰

1657. szeptember 7-én az egerszegi pap lerészegedett és a háza kigyulladt, amelynek következtében a hostát keleti része és a palánk is elégett. A helyreállítás elhúzódtott, mert november 3-án Gombai János hadnagy kérte a főgenerális segítségét a helyreállításhoz.¹¹¹ A helyreállításhoz Sárkány János vicegenerális Zala megyétől ezer szál palánkfát és vesszőt kért, amely november 8-i közgyűlésén csak szekereket ajánlott fel a megye két járásából.¹¹²

Új építések

A bécsi hadvezetés az 1650-es években tervbe vette Kiskomár praesidium jelentős megerősítését.¹¹³ Erre minden bizonnyal a fentebb tárgyalt 1651. évi ostromot követően került sor. A hostát kapujának védelmére föld-fa szerkezetű ravelin, a déli és északi oldalon pedig egy-egy demilune került volna megépítésre, amelyek jó védetőséget biztosítottak volna az erősségnek.¹¹⁴ Pethő László főkapitány mindent megtett azért, hogy a vár hiányosságait pótolja. 1651. szeptember 9-én arról tájékoztatta Batthyány Ádámot, hogy a sáncok közül az egyik kész, a másikhoz hozzákezdett.¹¹⁵ Öt nap múlva pedig azt jelenti, hogy mind a három sánc a kapujukkal együtt elkészül még aznap, már csak az árkok tisztogatása marad hátra, amit a következő héten végeztet el.¹¹⁶ Vajon a főkapitány által sáncnak nevezett építmények azonosak a tervrajzon szereplő védművekkel?¹¹⁷ A források alapján feltételezhetjük, hogy valóban elkészültek a tervezett védművek, ugyanis Pethő László főkapitány 1653 áprilisában 50 muskétást kért a főgenerálistól, hogy segítsenek a három sánc őrzésében,¹¹⁸ de csak 25-öt kapott.¹¹⁹ Az 1651-ben elvégzett munka tartósságát mutatja, hogy

109 Szecsődi István levele Batthyány Ádámmal. Csákány, 1656. július 18. MNL OL P 1314 Batthyány család levéltára. Missiles No. 46643.; Iványi é. n. 25.

110 Csabai György Batthyány Ádámmal. Szentgrót, 1657. április 4. MNL OL P 1314 Batthyány család levéltára. Missiles No. 8155.; Iványi é. n. 25.

111 Iványi 1958. 6.

112 Müller 1976. 14.; Végh 2010. 37.

113 A terv egy 74 magyar végvár tervrajzát tartalmazó kötetben maradt fenn, amelynek elkészítésére Gonzaga herceg, az Udvari Haditanács elnöke adott megbízást. A várrajzokat 1653–1667 között készítették. (Kisari Balla 2000. 26.) A várrajzok datálása kezdeti időpontjának ellentmondani látszanak a kiskomári várral kapcsolatban ránk maradt források.

114 Az esemény kutatásának egy korábbi állapotát l. Szvitek 2011. 50–52.

115 MNL OL P 1314 Batthyány cs. lt., Missiles No. 36818. Pethő László Batthyány Ádámmal. Komár, 1651. szeptember 9.

116 MNL OL P 1314 Batthyány cs. lt., Missiles No. 36820. Pethő László Batthyány Ádámmal. Komár, 1651. szeptember 14.

117 Kisari Balla György munkájában a tervrajz készítésének időpontját 1667-re teszi. (Kisari Balla 2000. 135.) Ekkor azonban a kiskomári vár már elpusztult, nem volt használatban, így ekkor nem készíthetettek nagyszabású építési terveket.

118 MNL OL P 1314 Batthyány cs. lt., Missiles No. 36864. Pethő László Batthyány Ádámmal. Komár, 1653. április 24.

119 MNL OL P 1314 Batthyány cs. lt., Missiles No. 36871. Pethő László Batthyány Ádámmal. Komár, 1653. május 15.

1653-ban Batthyány Ádám felróta Pethő László kapitánynak, hogy a rossz állapotban lévő kiskomári palánkot annak ellenére sem építette, hogy a gratuitus labor várhoz rendelésén túl 2000 forintot is kapott erre. A főgenerális felszólította a kapitányt, hogy építse a várat. 1653. december 29-én azonban a Haditanács arra kötelezte Pethőt, hogy a kapott összeget Batthyány Ádámnak adja át, aki azt más végvárak építésére fordíthatta.¹²⁰ 1654. május 17-én már arról panaszkodik Pethő, hogy a sáncok bedőlnek, ha meg nem építik őket. Ezért a munkálatokhoz a szükséges eszközöket, talicskákat kért.¹²¹ 1654. július 31-én négy komári vajda levelében a vár állapotáról is beszámol. A bástyák rossz állapotban vannak, a palánk eldőlt, ki- és bejárhatni rajta, kötelekkel kötözték be.¹²² A vár megerősítése és építése érdekében a Haditanács még július közepén felszólította a Magyar Kancelláriát, utasítsa a környező vármegyéket, hogy szükség szerint nyújtsanak ebben segítséget szállítással, munkásokkal és gratuitus laborral.¹²³ 1654. szeptember 7-én Zala megye közgyűlésén bemutatták III. Ferdinánd július 12-én Ebersdorf várában Somogy megyének címzett levelét, a kiskomáromi segélyről. A király a vár építésére 2000 forintot ajánlott, amelyet a kapitány kezéhez kell eljuttatni és a helyreállítás kiadásaira kell fordítani. Hogy az építkezés folyamatosan és alkalmatosan folyjon, a két megye szekereket és kézimunkásokat rendelt ki azzal a feltétellel, hogy a kapitány a fenti összegből fizessen a kézimunkásoknak napi húszt, a szekereknek, akik a szekeret és kézimunkát is adnak, 50 dénárt.¹²⁴ Pethő október 12-én tájékoztatja a főkapitányt, hogy az egyik sánc elkészült, és a másikhoz is hozzáfogtak.

Egy új bástya építéséről kapunk hírt 1653-ból, amikor a lövői várhoz egy új bástya építésére rendelték ki Háshágy, Cséb, Pórszombat és Salomvár lakosait.¹²⁵

A fenti példákban is látható, annak ellenére, hogy a Kanizsával szembeni végvidék várainak palánkvédművei nem voltak tartósak, és gyakran szorultak karbantartásra, mégis be tudták tölteni a nekik szánt szerepet. Kanizsa 1690-ben történt visszavétele és a törökök délre szorítása után a végvárakra már nem volt szükség. Egy részük teljes mértékben elpusztult, mint például Egerszeg, Kiskomár, Lövvő, Zalavár, másokat kastélyokká alakították tulajdonosaik, amelyek a mai napig, ugyan jelentősen átépítve, de fennmaradtak, mint például Egervár, Lendva, de ide sorolható Szentgrót is.

120 MNL OL A 14 Insinuata Consilii Bellici 1. kötet No. 199.

121 MNL OL P 1314 Batthyány cs. lt., Missiles No. 36896. Pethő László Batthyány Ádámmal. Komár, 1654. május 17.

122 MNL OL P 1314 Batthyány cs. lt., Missiles, No. 40102. Ropoli Farkas, Csabai György, Simon Pál és Eösi István Batthyány Ádámmal. Kiskomár, 1654. július 31.

123 MNL OL A 14 Insinuata Consilii Bellici 1. kötet No. 213.

124 Turbuly 1996. 129.

125 Simon 1998. 114.

Irodalom

- Balázs 2005 Balázs Attila: Dobos György szécsiszigeti kapitány levelezése Batthyány I. Ádámmal 1638–1646 között. *Vasi Szemle* 59. (2005) 6. sz. 709–733.
- CJH 1899 Magyar Törvénytár. (Corpus Juris Hungarici) 1526–1608. évi törvénycikkek. Fordították és utalásokkal ellátták: Kolosvári Sándor és Óvári Kelemen. Magyarázó jegyzetekkel kíséri: Márkus Dezső. Budapest, 1899.
- CJH 1900/a Magyar Törvénytár. (Corpus Juris Hungarici) 1608–1657. évi törvénycikkek. Fordították és utalásokkal ellátták: Kolosvári Sándor és Óvári Kelemen. Magyarázó jegyzetekkel kíséri: Márkus Dezső. Budapest, 1900.
- CJH 1900/b Magyar Törvénytár. (Corpus Juris Hungarici) 1657–1740. évi törvénycikkek. Fordította és a bevezetőt írta: Tóth Lőrinc. Magyarázó jegyzetekkel kíséri: Márkus Dezső. Budapest, 1900.
- Csorba 1974 Csorba Csaba: Erődített és várrá alakított kolostorok Dél-Dunántúl török kori végvári rendszerében. *Somogy megye múltjából* 5. (1974) 13–47.
- Degré–Gergelyffy–Valter–Vándor 1979 Degré Alajos–Gergelyffy András–Valter Ilona–Vándor László: Az egervári vár története.³ Zalaegerszeg, 1979.
- Domokos 1997 Domokos György: Az olasz várépítészet és alkalmazása a magyar végvári rendszer kiépítésében. In: *Hagyomány és korszerűség a XVI–XVII. században*. Eger, 1997. 179–202. *Studia Agriensia* 17.
- Domokos 2000 Domokos György: Ottavio Baldigara. Egy itáliai várfundáló mester Magyarországon. Budapest, 2000.
- Dóri 2008 Dóri Szilvia: Békebeli csatározások. Végvári harcok Kiskomárom környékén 1651–1652-ben. In: *Mindennapi élet a török árnyékában. Kora újkori társadalom- és életmódtörténet*. Szerk.: J. Újvári Zsuzsanna. Piliscsaba, 2008. 35–42.
- Esterházy 1989 Esterházy Pál: *Mars Hungaricus*. Sajtó alá rendezte, fordította: Iványi Emma. Bevezetőt írta és szerk.: Hausner Gábor. Budapest, 1989. *Zrínyi Könyvtár* III.
- Gerő 1955 Gerő László: Magyarországi várépítészet. Budapest, 1955.
- Gerő 1968 Gerő László: Magyar várak. Budapest, 1968.
- Iványi 1958 Iványi Béla: Végvári élet a Dunántúlon a XVII. században. Bp., 1958. (kézirat) *Magyar Tudományos Akadémiai Kézirattár és Régi Könyvek Gyűjteménye* Ms. 5301/7.

- Iványi é. n. Iványi Béla: Zalaszentgrót története. H. n., é. n. (kézirat) Magyar Országos Levéltár Zala Megyei Levéltára XV. 2.
- Kelenik 1997. Kelenik József: Királyi vár hódolt városban. Egerszeg minden napjai Kerpachich István megbízott kapitány leveleinek tükrében (1647–1657). In: Zalaegerszeg évszázadai. Várostörténeti tanulmányok. Szerk.: Kapillar Imre. Zalaegerszeg, 1997. 147–198.
- Kisari Balla 2000. Kisari Balla György: Karlsruhei térképek a török háborúk korából. Budapest, 2000.
- Koppány 1984 Koppány Tibor: Batthyány I. Ádám építkezései. 1629–1659. Történelmi Szemle 27. (1984) 4. sz. 539–555.
- Koppány 1990 Koppány Tibor: 17. századi építési megállapodások a Batthyány levéltárból. Szeged, 1990. A Lymbus füzetek 15.
- Koppány 1993 Koppány Tibor: Carlo della Torre, a Batthyányak 17. századi építész. In: Horler Miklós hetvenedik születésnapjára. Tanulmányok. Szerk.: Lövei Pál. Budapest, 1993. 339–354.
- Koppány 1997 Koppány Tibor: A magyarországi végvárok építési szervezete a XVI–XVII. században. In: Hagyomány és korszerűség a XVI–XVII. században. Eger, 1997. 153–177. Studia Agriensia 17.
- Koppány 2006 Koppány Tibor: A castellumtól a kastélyig. Tanulmányok a magyarországi kastélyépítés történetéből. Budapest, 2006.
- Müller 1976 Müller Veronika: Az egerszegi vár a XVII. században. Zalaegerszeg, 1976.
- Müller 1978 Müller Veronika: A zalai végek mindennapi problémái a XVII. század első felében. Zalai gyűjtemény 8. (1978) 81–93.
- Müller–Szatlóczy–Haász–
Petánovics 2002. Müller Róbert–Szatlóczy Gábor–Haász Gabriella–Petánovics Katalin: Szentgyörgyvár története. Zalaegerszeg, 2002. Zalai kismonográfiák 7.
- Nagy 1965 Nagy Emese: Az egervári vár építéstörténete. Archeologiai Értesítő 92. (1965) 2. sz. 192–206.
- Pálffy 1998. Pálffy Pál nádor levelei (1644–1653). (Pálffy Pál levelei Batthyány Ádámmal és Borbálához). Összegejtötte, sajtó alá rendezte, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta, a mutatókat készítette: S. Lauter Éva. Budapest, 1989.
- Pataki 1931 Pataki Vidor: A XVI. századi várépítés Magyarországon. Jahrbuch des Wiener Ungarischen Historischen Instituts. I. Jahrg. Budapest, 1931.
- Prokosch 1976. Krieg und Sieg in Ungarn. Die Ungarnfeldzüge des Großwesirs Köprülüade Fazil Ahmed Pascha 1663 und 1664 nach den „Kleinodien der Historien“ seines Siegelbewahrers Hasan Aga.

- Übersetzt, eingeleitet und erklärt von Erich Prokosch. Graz–Wien–Köln, 1976. Osmanische Geschichtsschreiber 8.
- Simon 1998 Simon Éva: Zalalövő története 1566–1690. In: Zalalövő története az ókortól napjainkig. Szerk.: Molnár András. Zalalövő, 1998. 105–156.
- Szántó 1986 Szántó Imre: A Zala megyei prezidiális mezővárosok a XVII. században. In: A Dunántúl településtörténete VI. (XI–XIX. század) PAB–VEAB Értesítő. Szerk.: Somfai Balázs. Veszprém, 1986. 85–94.
- Szántó, 1984. Szántó Imre: A Zala vármegyei végvárok és mezővárosok lakosságának helyzete a XVII–XVIII. században. Hadtörténelmi Közlemények 31. (1984) 3–33.
- Szvitek 2011 Szvitek Róbert József: Kiskomárom végvár építéstörténete. Castrum 14. (2011) 2. sz. 41–55.
- Takáts 1915 Takáts Sándor: Rajzok a török világból. II. Budapest, 1915. A magyar erősségek. 1–132.
- Tolnai 2011 Tolnai Gergely: Palánkvárak Magyarországon. Budapest, 2011. Opitz Archaeologica 4.
- Turbuly 1996. Turbuly Éva: Zala vármegye közgyűlési jegyzőkönyveinek regesztái II. 1611–1655. Zalaegerszeg, 1996. Zalai gyűjtemény 39.
- Vándor 1979 Vándor László: A lenti vár 1976–78. évi kutatásainak eredményei. Zalai gyűjtemény 12. (1979) 75–88.
- Végh 2010 Végh Ferenc: Egerszeg végvár és város a 17. században. Zalaegerszeg, 2010.
- Veress 1996 Veress D. Csaba: Várak a Balaton körül. Budapest, 1996.
- Wick 2005 Wick Béla: Szent Ferenc rendjének története Kassán. Sajtó alá rendezte, szerkesztette és az utószót írta: Sas Péter. Budapest, 2005.

GONDOLATOK A PALÁNKVÁRAKRÓL

2015 májusában került megrendezésre Szécsényben a Castrum Bene Egyesület éves vándorgyűlése, melynek témája a magyarországi palánkerődítések kutatása volt. Ennek keretében először a Sajó-völgyi középkori palánkokról, Nyitra 16. századi palánkjairól, a Rimaszombat melletti Szabadka török váráról, Szekszárd-Újpalánk török által épített erődítményéről, Zalaegerszeg és Keszthely palánkerődítéseiről hangoztak el előadások. Ezt követően a dél-dunántúli palánkok grafikai ábrázolásairól hallottunk, majd részletesebben is megismerkedhettünk Zalavár és Gyula palánkjával, valamint a Kanizsával szembeni végvidékek 17. századi palánkerődítéseit is bemutatták.

Az előadások felölelték a 16-17. századi palánszerkezetű erődítések szinte teljes verikumát: a legegyszerűbb őrhelyektől egészen a „hagyományos” kő vagy téglavárat megerősítő, kiegészítő palánszerkezetű falakig. Talán az idő rövidsége, talán a hagyományos névhasználatból következő beidegződés (t.i. „palánkvárak” csak török koriak lehetnek) csupán kevéssé ismerhettük meg az előzményeket, az egészen az Árpád-korig visszanyúló faszerkezetes erődítmények problémakörét, s nem hangozott el, hogy ugyanilyen rendszerű védműveket a 18-19. században, sőt még a 2. világháború során is építettek.

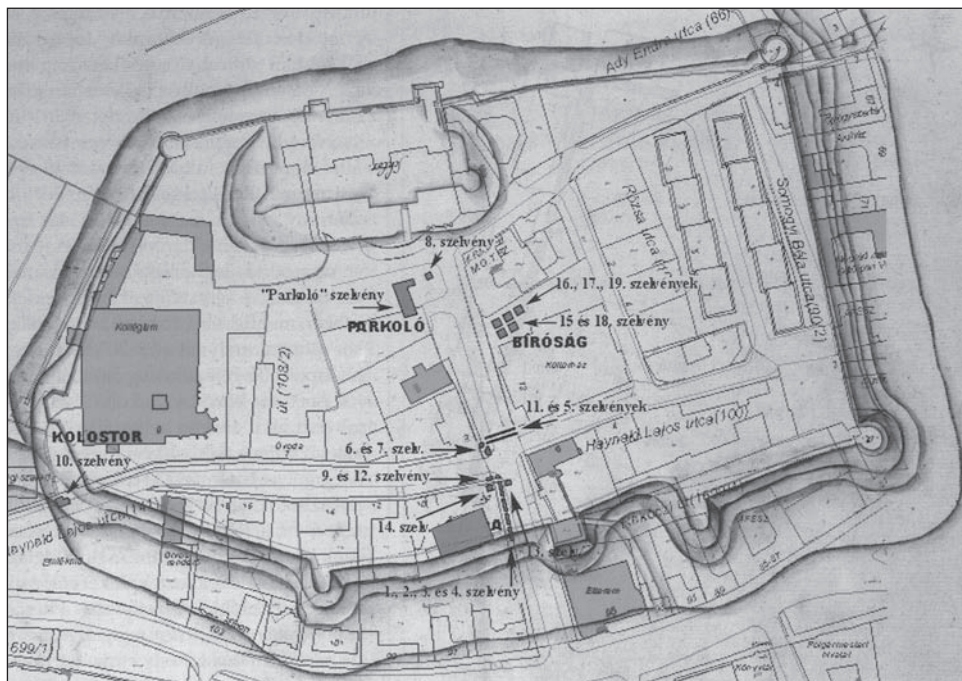
A Castrum folyóirat jelen száma kivételesen olyan, részben tematikus kötetként jelenik meg, melyben zömmel az elmúlt évi konferencia előadásainak írott változata olvasható. Mivel a palánkvárak kérdéskörét néhány éve én foglaltam össze,¹ s a rendezvényen én tartottam a zárszót, engem kért meg a szerkesztő egy szubjektív értékelésre.

Mielőtt azonban ezt megtenném, szeretném röviden ismertetni néhány olyan előadásnak a tartalmát, melyek e kötetben írásos formában nem jelennek meg.

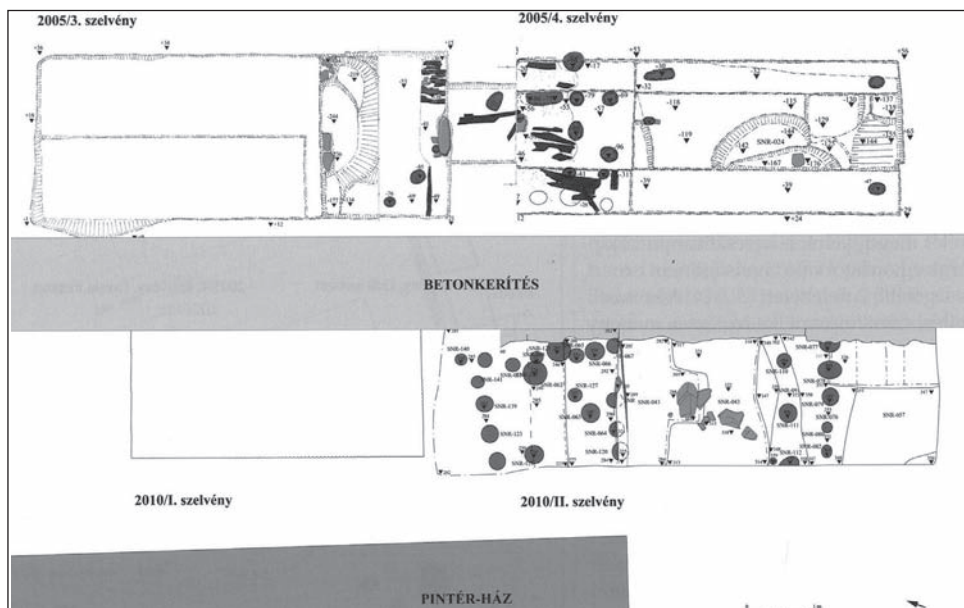
Mordovin Maxim két előadása is érintette a témát. Első beszámolója tulajdonképpen nem is a központi programhoz tartozott, hanem a vándorgyűlés hagyományainak megfelelően, a rendezvénynek helyt adó város erődítményeinek kutatását mutatta be, *„Régészeti kutatások Szécsényben, az elmúlt 10 évben”* címmel. **(1.-2. ábra)** Szerencsés véletlen, hogy a szécsényi vár köré a 16. században palánszerkezetű városfalat emeltek. Előadásában az elmúlt évek kutatásai eredményeit vázolta fel.² Megismerhettük a Haynald Lajos utca és az Ady Endre utca területén feltárt gerendavázas szerkezetű épületek kutatási eredményeit – itt különösen fontos, hogy a házakat határoló sövényfonat maradványait is sikerült feltárni, mert ezek pontos felmérése segítséget nyújthat a várak palánszerkezetű védőfalait burkoló sövényfonatok rekonstrukciójához. A kutatások során előkerült a délkeleti rondella is, melyhez tartozó árokfal gerendáit – a dendrokronológiai vizsgálatok alapján – az 1560-as években vágták ki. Érdekesség, hogy az erődítés déli szakaszánál a palánkfaltól 2-3 méterre már tapasztott falú lakóházak nyomait tárta fel a régész. Ez ellentmondani látszik a józan észnek, hiszen így nincs a katonák számára felvonulási lehetőség, s az ostrom során felgyújtott, égő házak tüze könnyen áttérjedhetett volna a várfalra is. Az előadás

1 Tolnai 2011.

2 A szécsényi kutatások eredményeinek egy része már nyomtatásban is megjelent: Mordovin 2011, Mordovin 2012, Mordovin 2015, 137-139; illetve Zandler 2012.

1. kép: Szécsény, Gerhardt Graaf 1666. évi alaprajza a modern várostérképre vetítve (Mordovin 2011, 151.)

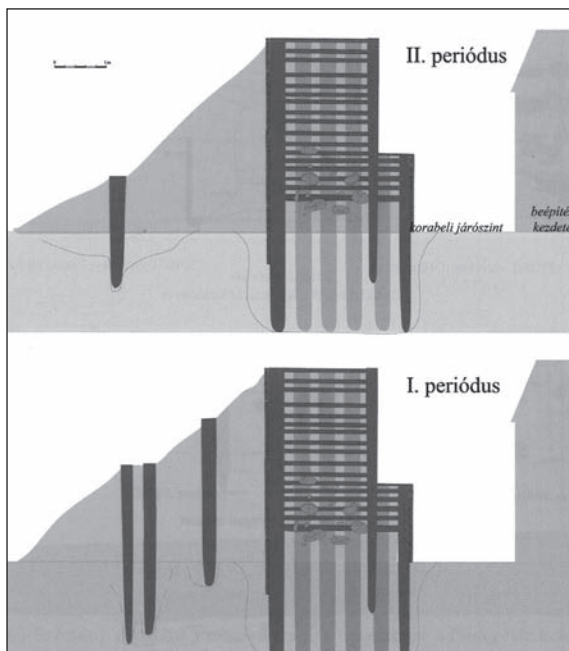

2. kép: A szécsényi palánk egy részének feltárási alaprajza (Mordovin 2011, 154.)

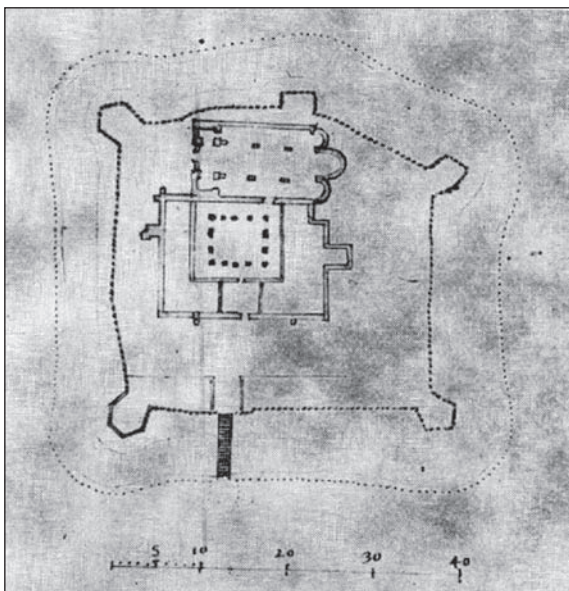
során megismerhettük a déli kaputorony feltárásának eredményeit, relatív kronológiáját, illetve láthattunk egy rekonstrukciót a szécsényi városerődítés palánkfaláról: e szerint a kétperiódusú védővonal második időszakában a sáncot kívül három sor cölöppel rögzített, rézsús falú földtöltés alkotta, míg belül szintén három sor cölöppel megerősített, függőleges gerendafal határolta. (3. ábra)

Mordovin Maxim második, „A magyarországi palánkvárak kutatása – bevezetés” című előadásban áttekintést kaphattunk a téma kutatástörténetéről, kezdve Giulio Turco alaprajzaival, illetve a Hufnagel-féle metszetekkel, azok értelmezésével, majd az előadó néhány példát ismertetve bemutatta a palánképítés különböző formáit. (4. ábra) Így került említésre Boldogkő egysoros cölöpfala, Barcs palánkja, a pesti városfal elé épített kazettás szerkezetű sánc (mely azonban lehet, hogy egy ágyúállás alapja volt)³ (5. ábra), Fülek összetett szerkezetű erődítése, ahol a kőfal mögött négy, alapozási árokba helyezett cölöpsor volt felállítva. Az előadás végén megismerkedhettünk Drégelypalánk törökök által épített erősségével is, melynek maradványai már három helyen is előkerültek a település belterületén.

Petra Smetanová és Peter Bednár előadásából a nyitrai vár kutatása során megfigyelt, különböző korú palánkokról kaptunk ismertetést. Nyitrán már egy 1562. évi ábrázoláson megfigyelhetők a palánkszerkezetű védőfalak, s az

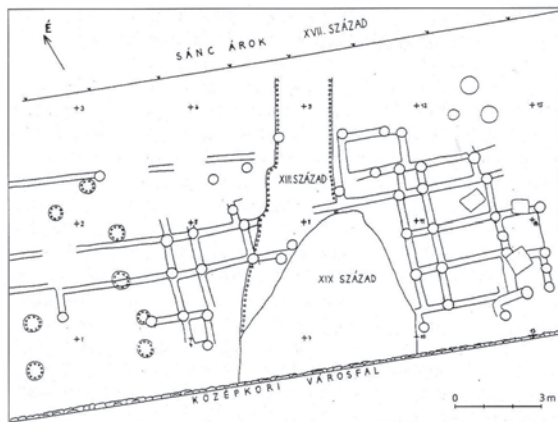

3. kép: A szécsényi sánc rekonstrukciós kísérlete (Mordovin 2011, 156.)

4. kép: Egy Turco-féle felmérés: Kapornak bencés kolostora 1569-ben (Csorba 1974, 23.)

5. kép: A pesti városfal mellett feltárt kazettás szerkezetű megerősítés (Írásné 2002, 159.)

egyik ilyen faszerkezetű bástya maradványait 2014-ben sikerült is feltárni. Az ásátás során előke-
rült két cölöpsor, melyek azon-
ban nem alkottak egységes rend-
szert, egymást vágták, így felté-
telezhető a két építési periódus. A
faszerkezet keltezése vitatott, de
az bizonyos, hogy Zsigmond-ko-
ri rétegekre épült rá. A török há-
borúk alatt Nyitrán mind a vár-
ban, mind a városfálnál fokozato-
san kőfalakra cserélték a palánk-
szerkezetű védőműveket. A fel-
sővárban ez 1580-ra megtörtént,
de a városfal esetében csak 1680
körül zárult le ez a folyamat.

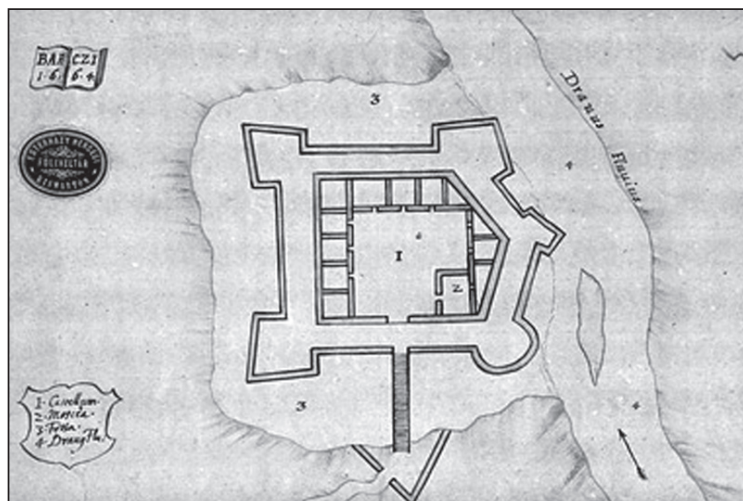
Alexander Botoš a Rimaszombat melletti szabadkai kis törökkori váracska szondázó kutatásának eredményeit ismertette. A területet 1341-1342-ben említik először, azonban a vár eredete bizonytalan. Felmerült annak lehetősége, hogy a husziták építették volna, azonban erre nincs régészeti bizonyíték. Ami bizonyos: 1556 és 1593 között törökök tartották uralmuk alatt – ez volt a legészakabbi törökök megszállta erődítmény – a 17. század elején pedig már keresztény kézen találjuk. A várat az 1960-as és 1970-es években is kutatták, illetve az új ásátások jelenleg is folynak. Ezek során kiderült, hogy valószínűleg egy négyzetes alaprajzú, négysaroktornyos erődítmény állhatott itt, hármassáncokkal és kettős sánccal körbevéve. A bástyák kőfalúak voltak, az összekötő falak pedig palánk-szerkezetűek. Még 1968-ban sikerült feltárni a körítőfalak egy részletét, ahol 10-25 cm átmérőjű, egymástól 40-105 cm távolságra felállított cölöpök alkották a sánccs szerkezet alapját.

Gaál Attila a Szekszárd-Újpalánk török erődítménye ásátását ismertette. Az erősség különlegessége, hogy nem volt előzménye, a törökök építették, még valamikor 1596 előtt. Részleges feltárására az 1975 és 1985 közötti években került sor. Az ásátások során megá-
lapították, hogy, bár a térképeken és látképeken az erősség szabályos négyzetes alaprajzzal került ábrázolásra, ugyancsak szabályos kerek rondellákkal (tornyokkal?)⁴ a sarkain, azért ez csak erős kicsinyítésben tűnik így. A valóságban igen pontatlanul, szabálytalanul, csak nagyjából pontosan tüzték ki az erődítmény körvonalát. A palánkvár falait két sor cölöp al-
kotta, melyeket egymástól mintegy 40 centiméterenként vertek le a földbe. A cölöpök kö-
zötti területet az árokból kitermelt földdel töltötték fel. A falak általában 2 sor cölöpből áll-
tak, de az északnyugati bástya védővonalát megerősítették, ott 3 sor cölöpöt tártak fel.⁵ A

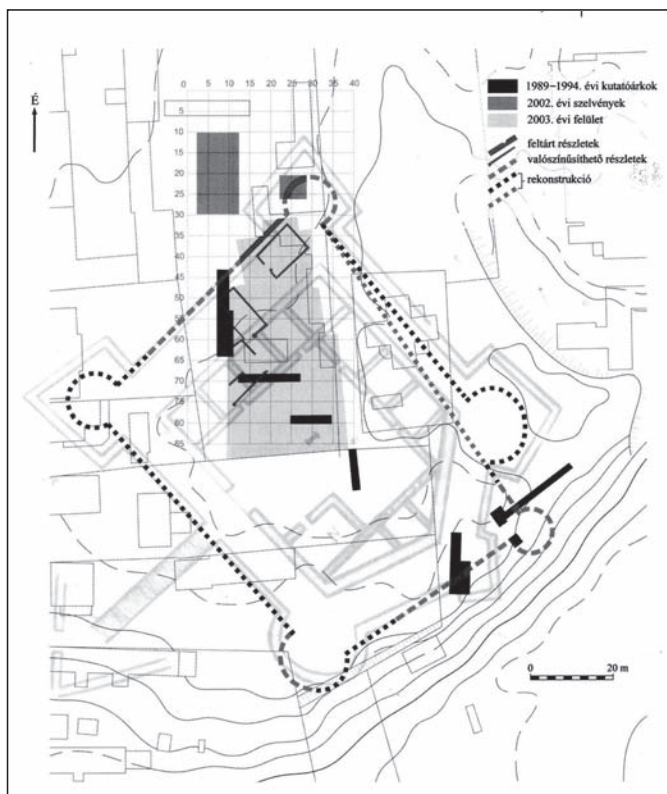
4 Bár a „rondella” néven általában a nagyméretű, sok ágyú elhelyezésére alkalmas védőműveket tárgyaljuk – erre számos példát ismerünk Budán – e helyen a „bástya” kifejezés használata talán még rosszabb lenne, hiszen az, mint tudjuk, szabályos ötszög formájú és általában rendszerben került alkalmazásra. Viszont Szekszárd-Újpalánkon a sarkokon álló építmények nem valószínű, hogy függőlegesen kiemelkedtek volna a fal peremének vonalából – tehát tornyok sem lehetnek. Így nem marad más, mint a védőmű kifejezés...

5 Azonban ez utalhat egy későbbi átépítésre is, amikor a javítást nem az eredeti cölöpök helyére illesztették, hanem új helyen ásták le a karókat.

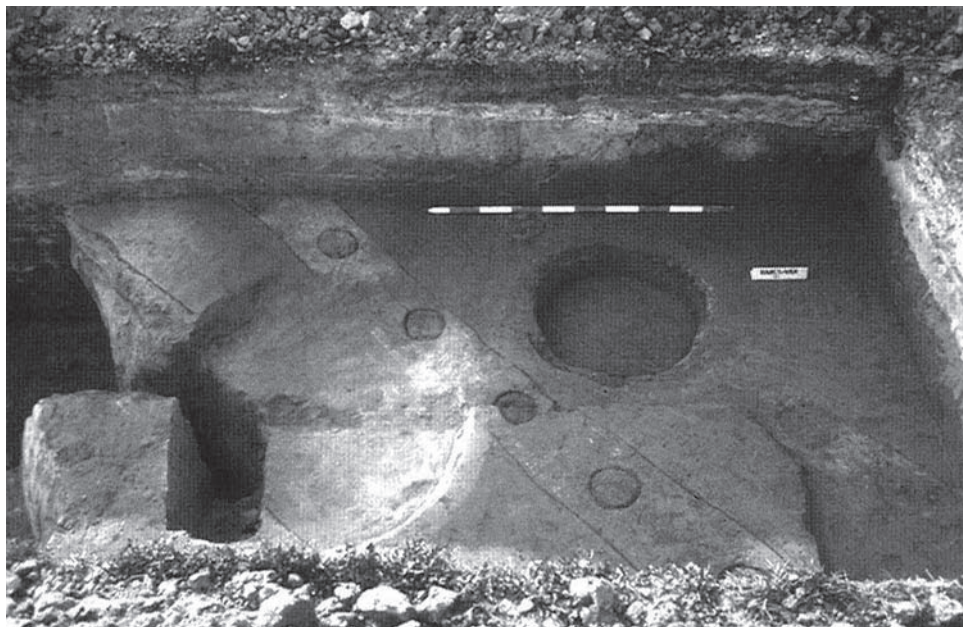

6. kép: Barcs erősségének Esterházy Pál-féle tollrajza (Kovács – Rózsás 2010. 22.)

7. kép: Barcs erősségének rekonstrukciós rajza (Kovács – Rózsás 2010, 631.)

8. kép: Részlet a barcsi palánkvár feltárt sáncszerkezetéből (Kovács – Rózsás 2010. 624.)

kaput két oldalon leverte 4-4 db, 40 cm átmérőjű cölöp biztosította. Az árok jelen ismereteink szerint legalább 6 méter széles, 3-3,5 méter mély volt. A váron belül 2 paticsfalú ház nyomait találták meg, több lakógödör mellett.⁶

Kovács Gyöngyi a dél-dunántúli török palánkvárak ismert alaprajzát hasonlította össze az ún. Esterházy-rajzokkal. Esterházy Pál 1664-ben Zrínyi Miklós téli hadjáratáról készített, *Mars Hungaricus* című munkájában⁷ szerepel Turbék, Barcs, Berzence, Dárda, Segesd és Kanizsa várának rajza/felmérése. Az előadó várról várra összehasonlította az ismert ásatási alaprajzokat a rajzokon megjelenő formákkal.⁸ A kutatást megkönnyítette, hogy a szerző maga végzett kutatásokat a barcsi és bajcsai erősség területén.⁹ **(6-8. ábra)**

Láthatjuk, hogy az előadások során sikerült áttekinteni a 16-17. századi erősségek fontosabb típusait, a korábbi erődítmények megerősítésétől kezdve szó esett a törökök által épített erősségekről, egysoros palánkfaltól kezdve a két- és többsorosokon át egészen a pesti várfal elé épített kazettás szerkezetű védőművekig. Talán csak a nagy várak hatalmas sáncerősségeinek (Kanizsa, Kálló, Szigetvár, Pápa városfala stb.) bemutatása hiányzott.

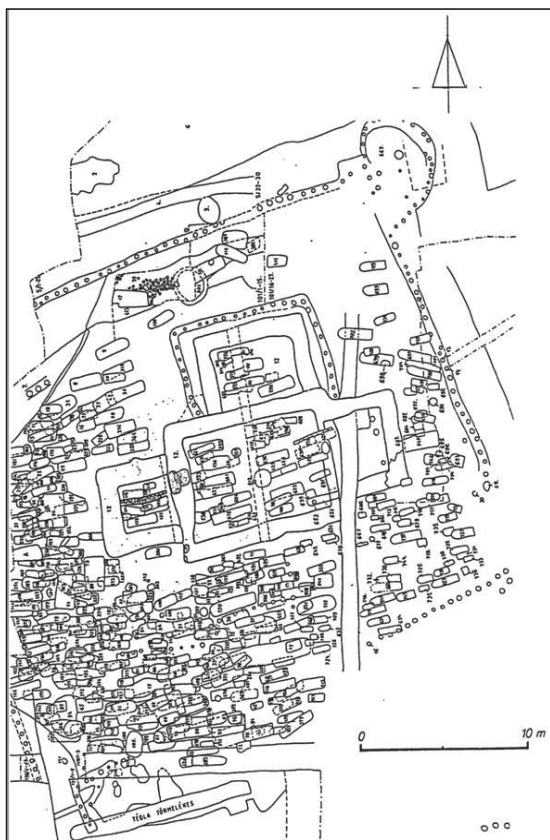
Az előadásokból kiderült, hogy ami régészeti szempontból egyáltalán megfogható, azt talán már sikerült megtalálni. Azonosíthatóak a földbe bevert vagy alapozási árokba beállított, majd földdel körbedöngölt cölöpsorok. Szécsényben pedig cölöpszerkezetű házak külső

6 A palánkvár feltárásáról eddig már több helyen is jelent meg rövid beszámoló vagy ismertető: Gaál 1985, Gaál 2002; Miklós 2007; 324-325.

7 Esterházy Pál: *Mars Hungaricus*, 1665-1668. Megjelent pl. Bp, 1989.

8 Az előadás már írásban megjelent: Kovács 2015, 20-33.

9 v. ö.: Barcsra: Kovács – Rózsás 1996, Kovács – Rózsás 2010, Magyar – Nováki 2005, Bajcsára: Kovács 2002; Vándor – Kovács – Pálffy 2002.

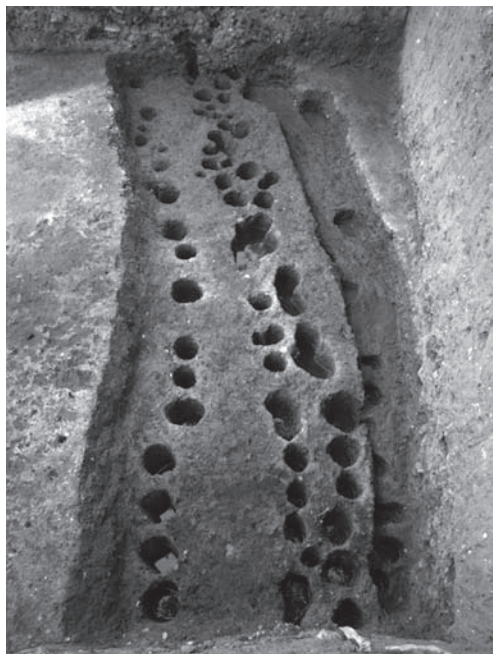
9. kép: Egysoros palánkkal védett templomerősség (Somogysámsón)
(Magyar – Nováki 2005, 237.)

sövényfonatának maradványait is feltárták – mint említettem, ezek valószínűleg jó párhuzamai a hasonló technikával készült várfalak borításának. (9.-10. ábra)

Azonban az előadásokból sok minden kimaradt. Természetesen, nem az, amit a régész feltárhat, hanem az, amit a régész nem találhat meg; illetve az, amit nem a régész azonosíthat. Az egyik probléma, ami felmerült – bár talán ez nem is tűnt föl a helyszínen: az elnevezések sokszínűsége és ezek jelentésének eltérésbeli árnyalatai. Az előadások során általában palánkfalról, palánkról, palánkkerítésről, esetleg sáncról beszéltek, azonban véleményem szerint túl kevés szó esett arról, hogy a 16-17. században milyen sok, igen különböző megnevezése élt ennek az erődítéstípusnak, illetve erődítési formának.

Ismerünk az írott forrásokból palánkot, párkányt és váracsot, kastélyt, castellumot és strázsaházat; melyek védelmére építhettek tornyot, bástyát (akár *supra circuitum*, azaz a védőfal fölé) és góréit is.¹⁰ A védővonalak építési szerkezetét is elkülönítették egymástól az egyes elnevezésekkel: Takáts Sándor 1915-ben írt művében a következő formákat

10 Részletesen, konkrét forrásadatokkal: Tolnai 2011, 10-14.

10. kép: Többsoros palánk nyoma (Zalalövő)

különbözteti meg – a török kori írásos források alapján: 1. Sorompó – korlát – rovás – latorkert – párkány – porgolat – gyeprü, 2. Öntött, fonott, állított, bélelt rótt palánk 3. Tüskés, sertés, szarvazott sövény.¹¹

Ezek az elnevezések egészen biztosan jól érthetőek voltak a kor katonái és hadmérnökei számára; számukra megfelelően azonosították a megnevezett védőfal-építési módot. Ám, talán éppen azért, mivel véleményem szerint akkoriban mindenki tudta, akit illetett, hogy melyik szókép alatt mit értsen, jelenleg nem is ismerek olyan kortárs forrást, amely részletesen leírná, melyik kifejezés milyen építési módot takar. Bajcsa esetében csak annyit tudunk meg, hogy „hatlövetű váracs”-nak tervezték¹², valamint hogy tégl- és gerenda falai is voltak, de építési módjának nevét nem említik. Keszthely várát „erős karókkal és árkokkal védik”,¹³ illetve „az állásokat sövényekből,

kapukból csinálván” várrá építik ki, „rovással egy bástyát építettek kapuközig”.¹⁴

Szekszárd – Újpalánk vára Ottendorf szerint „a természetől jól meg van erősítve, bár az épület más palánképületekhez hasonlóan cölöpökből és sárfalakból van megalkotva”.¹⁵ A nyitrai város palánkerődítményeiről azt tudjuk, hogy a város „magyar módra, palánkkal veendő körbe.”¹⁶ Ugyanerről a falról Evlia Cselebi így emlékezik meg: „külvárosa sövényfalú és tömés palánkkerítés”.¹⁷ (Zala) Egerszegen 1624-ben már annyira jutottak, hogy „a palánkot cserénnyel¹⁸ kell támogatnunk és darab fákkal”.¹⁹ Szécsény várának leírása során 1596-ban C. Rappuch és J. Herberstein megkülönböztette a cölöppalánkot (mely néhol erőtlen, gyenge) és a fakerítést (mely sok helyen romos).²⁰

Láthatjuk, hogy abban a kevés ismert forrásban, mely a felsorolt várak védőfalainak leírását adja, legtöbbször maguk a török kori szerzők is egyszerűen csak a palánkot említik,

11 Takáts 1915, 15. o. Bár felsorolása nem teljesen követhető, és Takáts maga sem magyarázza meg a legtöbb kifejezés jelentését, mégis érdemes megemlíteni mindezt, mint az írott forrásokban fellelhető neveket.

12 Vándor 1997b, 27.

13 Zákonyi 1966, 140.

14 Végh 2000, 433.

15 Hermann 1943.

16 Rónai 1894, 578.

17 Evlia 1985, 402.

18 A *cserény* magyar származékszó, a *sző* ige valamelyik archaikus, *-r* gyakorítóval bővült alakjából (*ser, sír, sűr*) képződött az *-ény* főnévképző hozzáadásával. A 14. századtól ismert szó eredetileg bármiféle nád- vagy vesszőfonadékot, illetve abból készült tárgyat jelölt. (Wikipédia: cserény (Néprajz) szócikkből)

19 Takáts 1915, 77.

20 Pálmány 1980, 65.

melyről megtudjuk, hogy cölöpökből áll, melyek köze földdel van feltöltve, kívülről pedig sárral van betapasztva – ez az építési mód, melynek nyomait legtöbbször megtalálja a kutató régész. Véleményem szerint ez a magyar módra készült fal. Viszont ez a „magyar módra épített fal” nem azonos a fakerítéssel, és így, ha a várak védelménél csak a karókat, a karósort említik meg, akkor az nem lehet egyenértékű a „palánkkal”, a „palánkfállal”, mert hogy a palánk esetleg sövényből, sövénystruktúrából is állhatott. Viszont az általánosan használt palánkstruktúrájú várfalak nem valószínű, hogy komolyabban megmunkált fastruktúrákból készülhettek, mert Keszthelyen külön kiemelik a rovással készült bástyát.

Észrevehető a probléma: olyan sokféle elnevezés használatos, ehhez képest a feltárt maradványok igen hasonlóak: kerek cölöpök egy-több sorban és köztük a feltöltés (és esetleg a külső-belső tapasztás) nyoma. Mivel jelen pillanatban alig ismerünk olyan publikált sáncátvágást, ahol török kori védvonalak felmenő rétegeit is meg tudták volna kutatni (kivétel talán Pápa²¹), sőt egyáltalán, fennmaradt török kori sáncot sem nagyon ismerünk, egyelőre nem tudjuk azonosítani, hogy az egymáshoz igen hasonló alépítményekre milyen felépítmények kerültek, s ezeket a felépítményeket miként nevezték a korszakban. Csak egy ötlet: a rovással készült fastruktúráknál, ha felmerül a csapolással, vagy egyéb megmunkálással egymáshoz rögzített gerendákból álló struktúra lehetősége – akkor esetleg azon helyeken, ahol nem a megmunkálatlan, hengeres fatörzsek nyomai kerülnek elő, hanem lenagyolt, vagy négyzetessé bárdolt gerendák maradványai, akkor, ott talán beszélhetünk rovott struktúrákról. Talán...

Ebben a kérdésben, a nevezéktan kérdésében, szerintem a jövő az interdiszciplináris kutatásoké. A régészeknek kellene minél több felszín alatti (és lehetőség szerint felszín feletti) formát megfognia; majd felismerni a közöttük jelentkező finom eltéréseket, míg a történészeknek és a levéltárosoknak a régészek által kutatott erősségekre vonatkozóan minél több olyan eredeti forrást, szerencsés esetben olyan hiteles ábrázolásokat lenne szükséges fellelniük, melyek alátámasztják a régészet eredményeit; hogy az anyagi valóságban megfogható formákhoz hozzá lehessen rendelni az írott forrásokban fellelhető különféle korabeli elnevezéseket.

Az előadások utáni vitában egy építész tette szövé, hogy a bemutatott szécsényi palánkrekonstrukciónak van egy hibája. Ugyanis a rajzon, a feltárt maradványoknak megfelelően, a palánkot három sor függőleges cölöpsor, míg a hátsó, rézsűs részt további három sor cölöp tartja. Ez megfelel ugyan a feltárt maradványok alapján rekonstruálható felmenő struktúráknak, azonban nem felel meg a statika szabályainak. Ugyanis az ilyen technológiával készült függőleges struktúrák építésénél figyelembe kell venni az úgynevezett „belső földnyomás” jelenségét. Ez annyit tesz, hogy a két cölöpsor közé felhalmozott, akár több méter széles és több méter magas, erősen összedöngölt földnek hatalmas tömege van, mely igyekezik kifelé (szét)nyomni a határoló cölöpszerkezeteket – minél keskenyebb a szélessége és minél nagyobb a magassága, annál inkább. Mivel lent, az alapozásnál ez nem lehetséges, mert ott a cölöpök stabilan állnak, hát fölül érvényesül a nyomás, s minél magasabb a földfeltöltés, annál nagyobb erővel. Ezt ellensúlyozandó, vagy megfelelően széles sáncokat kell építeni (erre vonatkozó régészeti adatok azonban nem ismertek) vagy kívülről kell megtámasztani a falakat. Arra van példa, hogy a palánkfal belső oldalán egy alacsonyabb töltés futott, részben a fő falat megtámasztandó – de ezek egyben „gyilkjáró-

ként” is szolgáltak.²² Azonban arról nem tudunk, hogy a külső oldalon is ilyen töltés futott volna végig – hiszen ez az ostromlók helyzetét könnyítette volna meg.²³ Ugyancsak nem akad példa külső támpillérek építésére sem. Ezek hiányában pedig a föld könnyen ki tudja nyomni a faszerkezetet, ha nem befelé, hát kifelé.

Ezért hívta fel a felszólaló építész a figyelmet arra, hogy a függőleges faszerkezetekkel rekonstruált palánkfalaknál valamilyen felső illetve belső összekötő rendszer létesítése is szükséges – ahogy egyébként ez meg is található a Mordovin Maxim által bemutatott rekonstrukcióban (**3. ábra**). Valamilyen gerendaszerkezettel, vagy ágakból-sövényből készített fonattal mindenképp kell számolnunk. Az ásatásokon általában nem került elő olyan hatalmas mennyiségű szög (kivéve Gyulát, ahol nagyszámú, nagyméretű szögre bukkantak²⁴), ami arra engedne következtetni, hogy összeszögezett szerkezetről lett volna szó, ezért csak valamilyen faragott/ácsolt vagy fonott kötőelemet feltételezhetünk. Esetleg csapolt vagy szorosan egymáshoz kötözött gerendák lehettek a rögzítőelemek, esetleg a sánc vonalára merőlegesen lefektetett gerendákat erősen beledöngölték a sánc tömegébe, így a fa és a föld közötti belső súrlódás akadályozta meg a földtömeg kimozdulását. Az ilyen jellegű átkötésre utalhatnak azok az ábrázolások, ahol a mellvéd alatt egy kihegyezett karó sor mered előre a palánkfalból. Ezek a vízszintesen fekvő, kihegyezett karók így nem csak a falak megmászását nehezítették meg, de össze is tartották a földtömeget és a cölöpsorokat. Esetleg elképzelhető, hogy vesszőfonattal kötözték egymáshoz a palánkszerkezetet tartó, egymással párhuzamosan futó karó sorok elemeit.²⁵ (**11-15. ábra**)

Sajnos, ezekre a kérdésekre választ a régészet oldaláról nem igazán remélhetünk. Magyarországon olyan palánkfal szerkezet előkerülése, melynek még a felső járás szintje is megmaradt, aligha várható.²⁶ Ezért ebben a témában sokkal inkább a felkutatható ábrázolások feldolgozására, értelmezésére hagyatkozhat a történelemtudomány, illetve legalább ilyen fontos lenne bevonni a kérdéskör vizsgálatába az erre hivatott műszaki szakembereket. Véleményem szerint ők azok, akik elméleti úton ki tudják számolni, mégis mi az, amit keresni kell! Milyen alakúak, mekkorák kellett, hogy legyenek azok a merevítő, összekötő szerkezetek, amelyek biztosították az állékonytságot a „magyar módra” készített palánkfalaknak?

22 Így Tokaj (Kisari 2000, 477.), Kálló (Kisari 2000, 479.) vagy a horvátországi Berlog erőssége. (Kisari 2000, 404.) *Szécsény esetében a belső oldalon volt egy keskenyebb alacsonyabb töltés is – a nevezett gyilokjáró, amint ez a rekonstrukciós rajzokon is látszik. És – valószínűleg – éppen ebből a célból építettek be keresztirányú, kötőgerendákat is, amelyek sajátos kazettákat hoztak létre a töltésen belül. (szerk.)*

23 Természetesen, ez a megállapítás csak az általunk „palánkváraknak” nevezett kisebb erődítményekre vonatkozik. A 17. században, a modern hadviselés elvei szerint tervezett és épített korszerű erődítményeknél teljesen természetes a külső oldalán is részüvel ellátott, lépcsőzetesen emelkedő és dőlt homlokzatú védővonal kiépítése. (Lásd németalföldi, új-németalföldi, francia és porosz rendszerek stb. Az egyik legjobb magyar feldolgozás: Domokos 1986, 47-74.) *Fülek és Szécsény esetében – amint az Mordovin Maxim előadásából kiderült – elég megbízhatóan dokumentálható volt a külső részü egykori léte. (szerk.)*

24 Feld – Gerelyes 2005.

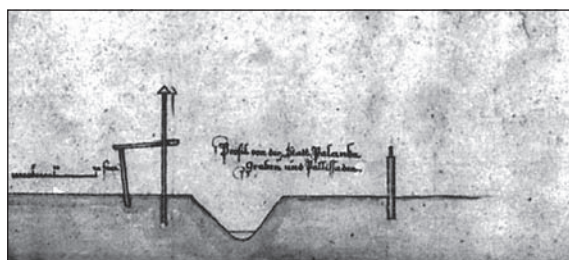
25 Nemrég találtam erre egy érdekes forrást: 1945-ben, a földosztáskor, az új telektulajdonosok Békésen a földjeikre azonnal tanyákat építettek. A legegyszerűbb módon: a tervezett épület sarkain leverték a cölöpöket, azokat a hosszabbik oldal mentén vesszőfonattal összekötötték, s a vesszőfonatok között pelyvás-tőrekes sárral kitöltötték. Az ilyen falak vastagsága 30-50 cm volt. Azonban már itt is szükség volt a keresztirányú erősítésre: amint elérték az 1 m magasságot, vesszőből csavart *gúzsokkal* egymáshoz *kikötötték* a sövényt, hogy ha belerakják a sarat, „*ne hasasodjon ki.*” Márton 2001, 225.

26 *Mordovin Maxim előadásából kiderült, hogy Szécsényben szerencsés módon megmaradt a „gyilokjáró” deszkás szintje is. (szerk.)*

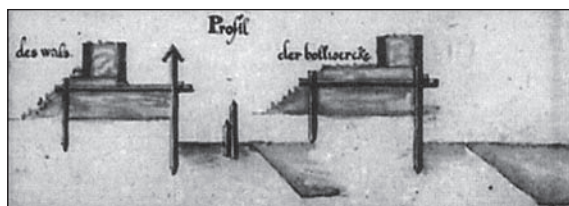

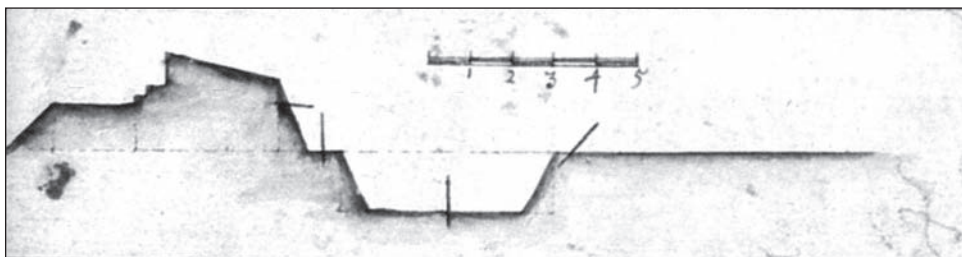
11. kép: Hatvan várának sáncszerkezete (Kisari 2000. 297.)

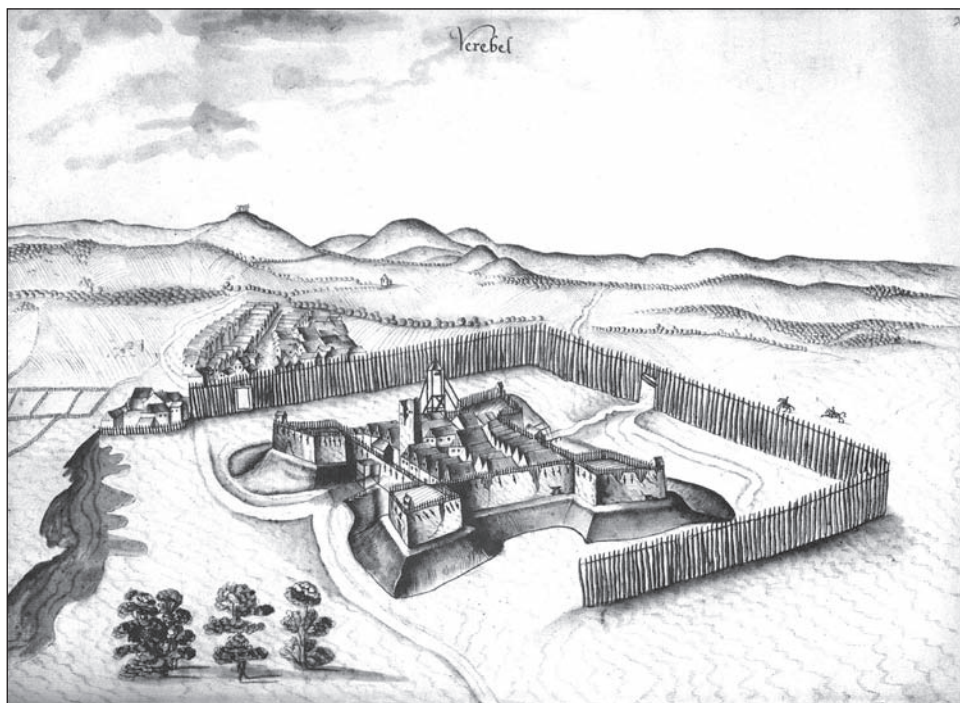
12. kép: Ónod külső várának palánk-keresztmetszete (Kisari 2000, 300.)

13. kép: Tokaj várának palánk-keresztmetszete (Kisari 2000, 477.)

14. kép: Nagyváradsáncának keresztmetszete

15. kép: Veregély palánkja (Kisari 2000, 452.)

Látható, sok még a kérdés. A konferencia szerencsésen bemutatta, mi az, amit a régészek a maguk eszközeivel meg tudnak találni, azonosíthatnak és rekonstruálhatnak; s melyek azok a kérdések, melyekre az archeológusok már nem tudnak válaszolni. Láthatóvá vált, hol vannak azok a területek, ahol a társtudományok, a történészek, levéltárosok és a téma iránt érdeklődő műszaki szakemberek: építészek, statikusok, geotechnikusok kutatásai szükségesek, hogy hitelesebben tudjuk bemutatni a török kori várépítéset eme jellegzetes formájának valódi megjelenését.

Irodalom

Csorba 1974	Csorba Csaba: Erődített és várrá alakított kolostorok a Dél-Dunántúl török kori végvári rendszerében. In: Somogy megye múltjából. Levéltári Évkönyv 5. Kaposvár, 1974; 13-74.
Domokos 1986	Domokos György: Várépítéset és várharcászat Európában a XVI-XVII. században. Buda 1686. évi ostromának technikai elemzéséhez. In: Hadtörténelmi Közlemények XXXIII. évf. 1986/1. 47-110.
Evlia 1985	Evlia Cselebi török világutazó magyarországi utazásai 1660-1664. (Fordította: Karácson Imre) Budapest, 1985.

- Feld-
Gerelyes 2005   Feld István-Gerelyes Ibolya: A gyulai külső vár 2004. évi ásatása. *Castrum* 1 2005/1. 100-101.
- Gaál 1985   Gaál Attila: Török palánkvárak a buda-eszéki út Tolna megyei szakaszán. In: *Magyar és török végvárak. Studia Agriensia* 5. Eger, 1985. Szerk.: Bodó Sándor és Szabó Jolán. 185-198.
- Gaál 2002   Gaál Attila: Török palánkvárak a buda-eszéki út Tolna megyei szakaszán. In: *Opuscula Hungarica* III. A hódoltság régészeti kutatása. Szerk.: Gerelyes Ibolya és Kovács Gyöngyi. Budapest, 2002; 99-102.
- Hermann 1943   Budáról Belgrádba 1663-ban. Ottendorf Henrik képes útleírása. Ford.: Hermann Egyed. In: *Tolna Vármegye múltjából*. Szerk.: Holub József. Pécs, 1943.
- Ilon 1988   Ilon Gábor: Pápa város keleti palánkjának szondázása. In: *Communicationes Archaeologicae Hungariae* 1988; 159-168.
- Írásné 2002   Írásné Melis Katalin: Pest a török hódoltság idején. In: *Opuscula Hungarica* III. A hódoltság régészeti kutatása. Szerk.: Gerelyes Ibolya és Kovács Gyöngyi. Budapest, 2002; 151- 162.
- Kisari 2000   Kisari Balla György: Karlsruhei térképek a török hódoltság korából. Budapest 2000.
- Koppány 1993   Koppány Tibor: A Balaton környékének műemlékei. Művészettörténet – Műemlékvédelem III. Budapest, 1993.
- Kovács –
Rózsás 1996   Kovács Gyöngyi – Rózsás Márton: A barcsi török vár régészeti kutatása. In: *Somogy Megyei Múzeumok Közleményei* XII. Kaposvár, 1996; 163-182.
- Kovács –
Rózsás 2010   Kovács Gyöngyi – Rózsás Márton: A barcsi török vár és környéke. In: *A középkor és a kora újkor régészete Magyarországon I-II*. Szerk.: Benkő Elek – Kovács Gyöngyi. Budapest, 2010; 621-642.
- Kovács 2002   Weitschawar/Bajcsa-vár. Egy stájer erődítmény Magyarországon a 16. század második felében. Kiállítási katalógus és tanulmánykötet. Szerk.: Kovács Gyöngyi. Zalaegerszeg, 2002.
- Kovács 2015   Kovács Gyöngyi: Oszmán erődítmények a Dél-Dunántúlon. *Gondolatok Szigetvár-Türbék régészeti kutatása előtt*. In: *Mediterrán és Balkán Fórum. Kelet-mediterrán és Balkán tanulmányok Központja*. IX: évf. 2. szám. 2015. szeptember 4.; 20-33.
- Magyar –
Nováki 2005   Magyar Kálmán – Nováki Gyula: Somogy megye várai a középkortól a kuruc-korig. Kaposvár, 2005; 22-24.; 34.
- Majcher 1994   Majcher Tamás: A középkori Szécsény. Miskolc, 1994 In: *Studia Miskolcensis*, 1. köt. Miskolc, 1994.

- Majcher 2003 Majcher Tamás: Szécsény, városfal. In: Régészeti kutatások Magyarországon, 2000. Szerk. Kisfaludi Júlia. Budapest, 2003.
- Márton 2001 Márton László: „Fecskeakás”. Paticsfalú tanyák építése a békési határban az 1945. évi földosztás után. In: Ház és Ember 14. A Szabadtéri Néprajzi Múzeum Évkönyve 14. Szerk.: Cseri Miklós és Füzes Endre. Szentendre, 2001; 223-228.
- Miklós 2007 Miklós Zsuzsa: Tolna megye várai. Budapest, 2007
- Mordovin 2011 Mordovin Maxim: Szécsény városának kora újkori palánkerődítése. (A szécsényi Pintér-háznál feltárt maradványok alapján.) In: Terei György – Kovács Gyöngyi (szerk.): Várak nyomában. Tanulmányok a 60 éves Feld István tiszteletére. Budapest 2011, 149–159.
- Mordovin 2012 Mordovin Maxim: Szécsény a késő középkorban (14-16. század); illetve Szécsény a kora újkorban (16-17. század) in: Szécsény évszázadai. Szerk.: Guba Szilvia – Galcsik Zsolt. Szécsény 2012.; 6-11; 12- 18.
- Mordovin 2015 Mordovin, Maxim: “*In the Shadow of the Crescent...*”: The Borderline Castles during the Hungarian-Ottoman Wars in the 16th-17th Centuries. In: Castella Maris Baltici XI. Proceedings of a symposium held in Malmö, Sweden on the 27th of May to the 2nd of June 2012. Eds.: Gutehall, Anders–Ödman, Chatarina, Malmö, 2015; 123-143.
- Pálmány 1985 Pálmány Béla: Magyar és török végvárak Nógrád vármegyében (1663-1685) In: Studia Agriensia 5. Magyar és török végvárak. Szerk.: Bodó Sándor – Szabó Jolán. Eger, 1985; 463-504.
- Rónai 1894 Rónai Horváth Jenő: További adatok az 1664. évi felsőmagyarországi hadjáratához. In: Hadtörténelmi Közlemények 1894, 573-588.
- Takáts 1915 Takáts Sándor: Rajzok a török világból II. Budapest, 1915.
- Tolnai 2011 Tolnai Gergely: Palánkvárak Magyarországon. Budapest, 2011
- Vándor – Kovács – Pálffy 2002 Vándor László – Kovács Gyöngyi – Pálffy Géza: A régészeti és az írott források összevetésének lehetőségeiről. A bajcsai vár (1578-1609) kutatásainak újabb eredményei. In: Archaeológiai Értesítő. 125. 1999-2000; 85-119. o. Budapest, 2002.
- Vándor 1997b Vándor László: Bajcsa vára (egy rövid életű vár Kanizsa határában). In: Zalai Múzeum 7. 1997; 27-30.
- Végh 2000 Végh Ferenc: A keszthelyi végvár megerősítésének történetéhez. In: Hadtörténelmi Közlemények 2002/2, 425-434. o.
- Zákonyi 1966 Zákonyi Ferenc: Balatoni várak hiteles rajzai 1651-ből. In: Műemlékvédelem X. 1966/3. 137-142.
- Zandler 2012 Zandler Krisztián: A palánkerődítés kutatása a város délkeleti oldalán. In: Szécsény évszázadai. Szerk.: Guba Szilvia – Galcsik Zsolt. Szécsény 2012.; 18- 20.

MŰHELY

LŐVEI PÁL

A DIÓSGYŐRI VÁR „HELYREÁLLÍTÁSA” – A MAGYAR MŰEMLÉKVÉDELEM VÉGE

(Egy ki nem adott műemlékvédelmi Citrom-díj „laudációja”)

Az emberi tudománynak alapelve a kérdések és állítások ismételt feltétele, vizsgálata, ellenőrzése, hiszen az újabb ismeretanyagok a rendszeres újragondolást elengedhetlenné is teszik. Tudományos állítások valójában csak akkor tekinthetők valóban azoknak, ha világosan rögzítve vannak az alapfeltételek és bizonyítási eljárások, amelyek alapján vagy segítségével az állítások kimondására sor került, és amelyek újbóli vizsgálata esetén az állítások ellenőrizhetők. A matematikában az előre meghatározott axióma-rendszerben megfogalmazott tételek bizonyítása bárki számára újragondolható. A kísérleti természet-tudományok körében a bizonyíthatóság elve a kísérletek megismételhetőségét jelenti – ameddig a leírt fizikai vagy kémiai kísérletek nem reprodukálhatók más laboratóriumokban is, addig azok eredményeit a tudományos közvélemény nem tartja elfogadhatónak, és nem épít rá újabb vizsgálatokat és megállapításokat. A társadalomtudományokban a bizonyíthatóság, az újragondolás lehetősége ugyanígy igény, legfeljebb az alapok sokkal kevésbé adhatók meg teljességükben. Az emberi társadalom nem kevés – egyébként rendszeresen az improduktivitás vádjával illetett és akár létében is megkérdőjelezett – intézménye éppen ezeknek az alapoknak az őrzésére szolgál, például a levéltárak, a múzeumok, a könyvtárak.

A műemlékvédelmet annak idején Európa-szerte legalább annyira tudósok hozták létre, mint hazafiak. A műemlékvédelem döntően ugyancsak a társadalomtudományok részét képezi, alapvető feladata az emberiség építészete, építészettörténete és az épületek tartozékai forrásbázisának megőrzése, épületeknek egy meghatározott szempontrendszer alapján szakemberek együttműködése során védelemre érdemesként kiválasztott, a törvény erejével műemléki védetség alá helyezett körének megóvása, az utókorra való átörökítése érdekében. (A kiválasztásra szükség van, mert ellentétben például a könyvekkel, amelyeknek megőrzése elvileg teljes körűen megtörténhet, az épületek túlnyomó részét nem lehet műemlékként fenntartani.) A megőrzés ebben az összefüggésben azért történik, hogy tudományos szempontból (természetesen más szempontok is érvényesülnek a műemlékvédelemben) a tételek, feltevések, állítások újbóli végiggondolása, ellenőrzése biztosítható legyen.

A diósgyőri váron végzett legutóbbi munkálatok egyik mozgatórugója a tudományos ambíció volt: az építészettörténész a rekonstrukciós elképzeléseit az eredeti helyszínen, az eredeti maradványok fölött kívánta „modellezni”: tudományos véleménye tárgyában a tudomány képviselője a tudományra hivatkozva kizárólagosságra tört, lényegében örökre meghatározva azt, mit lehet a műemlékről a jövőben gondolni. Ezzel éppen az az említett tudományos alapelv sérül, hogy a tudományos állítások újbóli végiggondolására az újabb generációknak is lehetőségük maradjon.

A vár eredeti maradványai vizsgálhatóságának a kiterjedt új falazatok eleve komoly korlátját jelentik fizikailag. A mostantól egyetlen lehetséges verzióként a nézőbe beleégő új vár eszmeileg is korlátot szabhat az újragondolásnak: mi értelme lenne annak, ha már egyszer „hatalmi” szóval eldöntötték, milyen is volt az eredeti. A laikus néző mostantól abban a hiszemben tekintheti meg a diósgyőri várat, hogy az egykori élményt kapja vissza – minden úgy volt, ahogy az épület mutatja. Pedig a várkapolna mint „Doppelkapelle” leginkább a német, a várudvar a dél-itáliai, egyes nyílásformák a budai középkori építészből lettek kiszemezgetve, eleve kizárva, hogy ez eredetileg is ilyen lett volna. Az eredeti és a kiegészített falazatok hasonló technikája, a mindent egységesen átkenő fugázás ugyancsak az eredeti és az új megkülönböztethetőségét akadályozza, de nem is cél a megkülönböztethetőség, hiszen az építész már „megmondta a tutit”. De a külső falak „patchwork”-je legalább lehetővé teszi a rácsodálkozást, az egykori és a mai hozzátétek intellektuális elválaszthatóságának a vár kiállításainak elektronikus játékaihoz hasonló építészettörténeti feladványa végiggondolását. A vadonatúj várudvar végtelen sterilizációja azonban egyenesen taszító, és a 20. század elejének legrosszabb, invenciótlan, már teljesen anakronisztikus, álközépkori historizmusát idézi. Diósgyőr újraépítéséhez a hivatkozási alapot az eredetiség óvása helyett az utóbbi két évtizedben a magyar műemlékvédelemben hivatkozási alappá vált, parttalan „hitelesség” fogalom jelenti. Értékét jól jelzi például az eredeti méteres földszintes falak fölött egyenesen emeletessé álmódott kettőskapolna-hamisítványban a szentségtartó-rekonstrukcióként beépített, felnagyított, épületkaput ábrázoló kályhacsempe-másolat.

A diósgyőri vár újraépítése azonnal követte a másfél évszázados magyar műemlékvédelem intézményrendszerének és eszmeiségének teljes szétverését, anélkül nem is lehetett volna megvalósítani. Plakátszerűen mutatja azt a felszínességet, gondolatlanságot, ami minden hasonló „rekonstrukció” mögött meghúzódik: a problémákat kortárs módszerekkel megoldani nem tudó tervezés (és a benne „szakmai” társat látó politika) a múltból való mindentudás dölyfös vágyképevel vegyítve egyre jobban eluralkodik a magyar építészet rommaradványain és az egykor volt műemlékvédelem romjain.

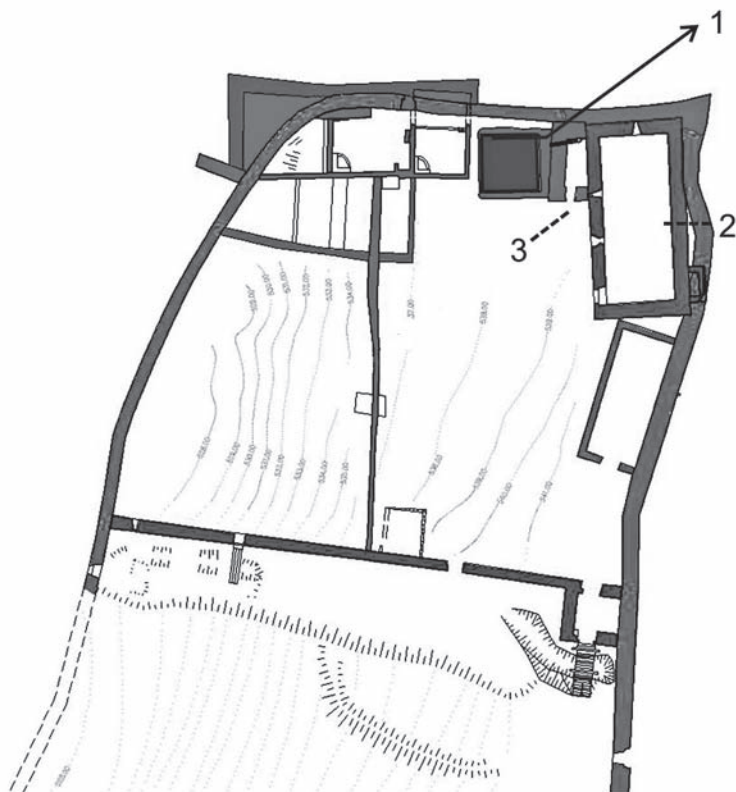
Budapest, 2015. december 3.

KUTATÁSI JELENTÉSEK

NOÉMI BELJAK PAŽINOVÁ¹ - JÁN BELJAK²

A ZÓLYOMI PUSZTAVÁR CISZTERNÁJÁNAK 2015. ÉVI ÁSATÁSA³

A zólyomi Pustavár Felsővárában található középkori ciszterna (**1. kép**) egy különleges építmény, melynek alaprajzi mérete 7×7 m, mélysége 10 m, és ez az eddig ismert legnagyobb középkori víztároló a mai Szlovákia területén. Az első kutatások a vár területén

1. kép: A ciszterna és várpalota elhelyezkedése a zólyomi Pustavár felsővárában északi területén: 1 – ciszterna, 2 – várpalota, 3 – várpalota nyugati épülete, ciszternához tartozó objektum (Rajz: M. Šimkovic).

1 Régészeti Tanszék, Konstantin Filozófus Egyetem, Nyitra.

2 Régészeti Intézet, Szlovák Tudományos Akadémia, Nyitra, zólyomi bázis.

3 A tanulmány a VEGA 1/0208/15: Človek a hory v priebehu času - od pravekých hradísk k stredovekým hradom (Ember és hegyek az idő folyamán - az őskori földváraktól a középkori várakig) projekt támogatásával készült.

már a 19. század végén elkezdődtek, viszont csak a Vaclav Hanuliak által vezetett modern kutatás mutatott rá az objektum igazi jelentőségére. A 2015. július 6. – szeptember 7. között végzett ásatás a víztároló alsó részének teljes feltárására irányult.

A Pustavár a Zólyom (Zvolen) város délnyugati határában húzódó várhegy két kiemelkedő pontján terül el. Területe két részre osztható: a magasabban fekvő Felsővárra, melynek kiterjedése 3,5 ha, illetve az előbbitől 400 méterre északnyugatra fekvő, 0,75 ha kiterjedésű Alsóvárra. Mindez együtt az ún. összekötő résszel együtt összesen 4,7 ha kiterjedésű területet foglal magába, melynek nagysága Pustavárat Szlovákia legnagyobb kiterjedésű várai közé emeli.

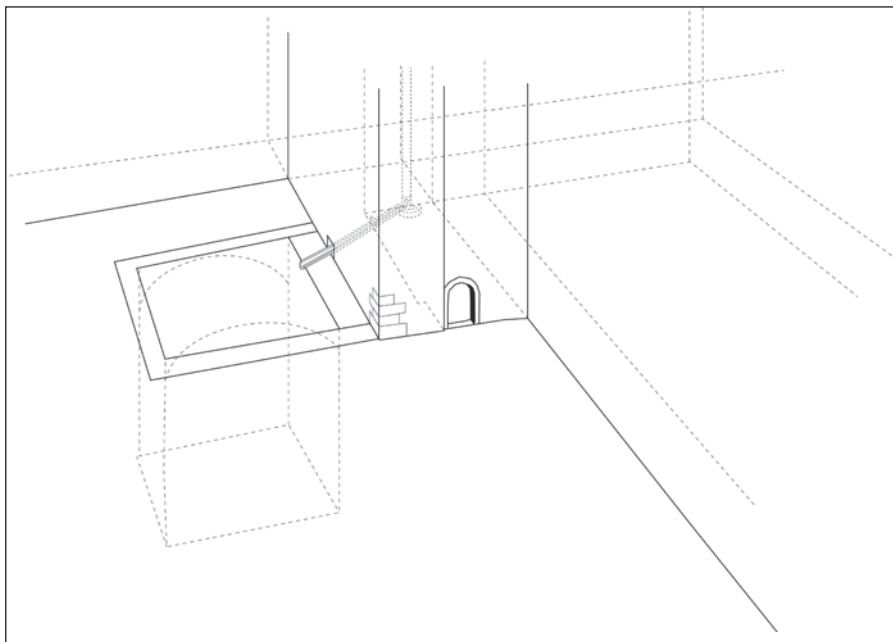
A vár a korai írásos emlékekben, így Bél Mátyás „*Notitia Hungariae Novae Historico Geographica*” c. művében, Öregvárként szerepel. Mai Pustavár megnevezése a 18. század első harmadától használatos, és így szerepel az első katonai felmérések térképein is. A vár kutatástörténetére és rövid történeti áttekintésére a Castrum Bene Egyesület hírlevelének 15. számában⁴ már bővebben kitértünk. Keletkezése Zólyom vármegye megalakulásának idejére – a 12. század elejére – nyúlik vissza. A zólyomi ispánról először 1222-ből származik említés. Pustavár Felsővárának legidősebb épülete a hatalmas lakótorony (az ún. I. torony vagy „a királyi vármegye várának tornya”), melynek külső méretei 10,7 × 11 m, falai 3 m vastagságúak. A tornyot a vár kezdeti időszakába, a 12. század végére keltezzük. Az Alsóvár legidősebb építménye, a monumentális lakótorony (méretei 19,8 × 19,8 m, egykor minimum 4 szintes volt) a 13. század első harmadában épült fel.

A zólyomi várban a 13. század folyamán nagyszabású építkezés folyt, melynek eredményeként egy két várból álló egyedi komplexum jött létre. Stratégiai, védelmi szempontból volt jelentős az ún. *nagy várerődítés* felépítése, amely a Felső- és Alsóvár területét, illetve a közöttük fekvő térség egy részét fogta közre. Ezzel a védővonallal párhuzamosan kezdett fokozatosan beépülni a vár belső területe is. A Felsővár alacsonyabban fekvő nyúlványán épült fel a kisebbik lakótorony (ún. II. torony), melynek méretei 11,2 × 11 m. Az elkövetkező időszakban a vár belső területe fokozatosan épült be további faházakkal, melyek az erődítés belső falához támaszkodtak.

Mivel a Felsővár szabadon álló és csak szűk férőhelyet biztosító lakótornyai, illetve gazdasági épületei kényelem és reprezentáció szempontjából nem feleltek meg a kor elvárásainak, ezért a vár erődítéssel védett, északi, legalacsonyabban fekvő pontján fokozatosan egy új, rezidenciának szánt, 50x50 m nagyságú épületegyüttes épült ki, központi udvarral, palotaépülettel. Ennek az új komplexumnak képezte részét a kösziklába vajt hatalmas ciszterna is. Ehhez egy melléképület tartozott, amelyben egy szűrőberendezés a tetőről lefolyó esővizet szűrte át, mielőtt az a ciszternába folyt volna. Az épületek és a központi udvar elrendezése nagyon hasonló a korabeli elit rezidenciáinak alaprajzához, mint amilyen Zólyom „kastélya” is, amely a mai városközponttól nem messze áll. Ez utóbbi gótikus stílusban épült várkastély vált I. Lajos (1342-1382) uralkodása alatt a királyok új rezidenciájává zólyomi tartózkodásuk alatt.

A Pustavár aktív használatának nyomai a 14. és a 15. század folyamán fokozatosan csökkennek. Ez egyrészt az akkor gyakori háborús konfliktusokkal, másrészt pedig az említett várkastély fokozatos kiépítésével áll összefüggésben. Pustavár utolsó fénykorát a

4 Beljak, Ján – Pažinová, Noémi: A zólyomi Pusztavár kutatásának eredményei. In: A Castrum Bene Egyesület Hírlevele 15/1-2, 2012, 103 – 114.

2. kép: A ciszternába vezető esővízgyűjtő mechanizmus rekonstrukciós elképzelése
(Rajz: M. Šimkovic munkája alapján Hegyi Dóra)

15. században élte, amikor Zólyom és környéke ideiglenesen Jan Jiskra cseh vezér fennhatósága alá került. Ezt követően, a középkor végén a katonai események és az épületkomplexum költséges fenntartása a vár pusztulásához vezettek. A törökellenes harcok idejében a vár többé-kevésbé fennmaradt épületei a terület megfigyelésére szolgálhattak. Az oszmán seregek támadását akkoriban őrtornyokból igyekeztek ellenőrizni, melyek közül egy valószínűleg Pusztavárban is állt.

Pusztavár ciszternáját először egy újságcikkben említik a 19. század közepén, a várban kutató kincskeresőkkel kapcsolatban. A cikk szerint itt piros téglából épült falakat és márványhoz hasonló kőveket találtak, amely alapján feltételezhetjük, hogy értékes kincsek reményében részben feltárták Felsővár ciszternáját. Itt azonban csak nagy mennyiségű állatcsont és edény- valamint üvegcserepekre bukkantak.⁵ A ciszterna első igazi, de még amatőr kutatói a zólyomi L. Leustách és J. Thomka voltak, akik 1889 októberében kezdték el annak részleges feltárását. A munkálatokat azonban nekik is félbe kellett szakítaniuk a helyszín magas nedvességtartalma miatt, bár tervezték a továbbiakban a ciszterna kiszárítását.

Pusztavár modern régészeti feltárása 1992-ben kezdődött Vaclav Hanuliak régész vezetésével. Ő a víztárolót 2000 és 2008 között kutatta, s ennek során megközelítőleg 8 m mélységig ásta ki azt. A kibontott rétegekből különböző leletek kerültek elő, többek között kerámia, szerves anyagokból készült tárgyak és építészeti elemek, amelyeket az ását a ciszterna 15. századi betemetésével hozott kapcsolatba.

5 Zólyomi: A pusztihradi romok Zólyom megyében. Vasárnapi ujság 6, 5. évfolyam, 1878, 67-68.

3. kép: Fából készült szerkezetek maradványainak kiemelése csigasor segítségével
Pusztavár középkori ciszternájából 2015-ben (Fotó: J. Beljak)

Felsővár ciszternája andezit sziklába van vájva és burkolata téglából készült. Ennek felülete kiválóan elsímított, zúzott téglával kevert mészvakolattal van bevonva, amely vízzáró réteget képzett az oldalfalakon. Az utóbbiakon felül néhol boltív maradványainak nyomát látni, amely valószínűleg felülről zárta le az építményt. A ciszterna részét képezi a keleti oldalához épített objektum, amely egyben a várpalota nyugati bővítése. Belterében egy különleges köedény (ún. lavabo) volt elhelyezve, amelybe a vizet két vezeték gyűjtötte. Itt végződött a falban vízszintesen vezetett kerámia vezeték és egy másik, a fal belső oldalához függőlegesen illesztett, fából készült cső. Ez a kavicsal vagy homokkal megtöltött köedény a belefolyt víz átszűrésére szolgált, ami ezután egy kőből készült vezetéken keresztül folyt a ciszternába (**2. kép**). A víztároló nyugati oldalához a várpalota másik szárnya kapcsolódott, amely a várfal északi oldala mentén húzódott.

2015. évi ásatás során a ciszterna betöltésének legalsó részét szeretnénk volna átkutatni területének komplex átvizsgálása céljából, illetve előkészíteni a terepet a helyreállításhoz. Szlovákia egyik technikailag legnehezebben kivitelezhető ásatásáról volt itt szó, mivel

4. kép: Épségben fennmaradt fából készült hosszú edzőkard Pustavár középkori ciszternájából (Fotó: J. Beljak).

a munkálatok magas nedvességtartalmú környezetben folytak (az összegyűlt vizet heti rendszerességgel kellett kiszivattyúzni), és minden leletet ki kellett emelni a várudvar szintjére, azaz mintegy 8-10 m magasságba. Ezt egy erős szerkezetű, fából készült csigasorral biztosítottuk, amit minimum négy ember működtetett pusztá kézzel (**3. kép**).

A ciszternának megközelítőleg négyzet alakú alaprajza $6,75 \times 6,82$ m nagyságú, tehát belső terének mérete $46,04 \text{ m}^2$. Előzetesen geofizikai kutatással megállapítottuk, hogy az objektum feltáratlanul maradt, több rétegből álló feltöltésének vastagsága a ciszterna aljáig 2 m lehet, amit végül annak kézi erővel történő kiásása is igazolt. A 2015. évi feltárás során a ciszternából 105 m^3 feltöltést sikerült eltávolítani.

A kutatás eredményeként egy gazdag leletegyüttes került elő, amelyet fából (több mint 400 különböző alakú és funkciójú tárgy) és kőből készült, főként építészeti elemek (10 kidolgozott darab), illetve rekonstruálható kerámia edények alkotnak (megközelítőleg 1000 cserépdarab). A kerámia töredékek gyakran egy helyen csoportosultak, de színük és alakjuk is arra utalt, hogy a ciszternába esett és így darabokra tört edények maradványai voltak. Mintegy 5-6 különböző edényformát rekonstruálhatunk, melyek térfogata általában 2,5-3,5 liter között mozgott.

A különleges leletek közé tartoznak a szerves anyagokból (bőr, textília) készült tárgyak és fa vödrök maradványai, melyek az objektum állandó vízszintjének köszönhetően maradtak épen. Kivételesnek számít az a két fából készült kard (**4. kép**), amelyeket eredetileg harci gyakorlatokon használtak. Hosszúságuk megegyezik a klasszikus fém kardok méretével, sőt még a vércsatorna is ki van bennük mélyítve. Ezeket a kardokat a várkatonaság edzésein használták vagy pedig gyermekjátékok lehettek.

Rendkívül érdekesnek számítanak ezek a több mint 700 éves faszerkezetek maradványai, amelyek a kor mesterembereinek kézügyességéről tanúskodnak, miközben lehetővé tették az objektum pontos kormeghatározását is. De különlegesnek számít az az említett technikai megoldás is, melynek segítségével az esővizet kerámiából és kőből készült vezetékeken, illetve fa csatornán át vezették a ciszternába. Fontos lelet ezen kívül egy teljesen épen maradt, vasból készült, csontmarkolatú rövid vadászkard (szarvasgyilok) a 14. századból. A vasleletek közül 50 darab korrodált állapotban megmaradt szeg, egy kés, egy övcsat és egy tuskés nyílhegy említendő meg. De épen maradt meg egy gótikus sarkantyú is, mely két – a lovas lábbelijét körülölelő – szárból állt. A szár végei nem maradtak meg épségben, ezért sajnos nem állapíthatjuk meg felcsatolásuk módját. A sarkantyú legfőbb része, a félkör alakú szár nyakára illesztett forgó taréj, viszont jó állapotban került elő. A nem várt leletek közé tartoznak az objektum alján talált, pénzverésre szánt éremlepkák, valamint a 13. század második felére és a 13./14. század fordulójára keltezhető ezüst dénárok.

A 2015. évi ásatás a Felsővár középkori ciszternájának teljes feltárását eredményezte, s ez jelentősen bővítette tudásunkat többek között a korabeli ácsmesterségről és építési technikákról. Az objektum aljáról származó, elemzés alá vetett fa szerkezetek mind tülevelű fából készültek. Az elvégzett dendrokronológiai vizsgálatok alapján a fákat a 13. század végére datálhatjuk.

Ez azt jelenti, hogy a ciszternába zuhant faszerkezet ebben a korban készült, és ekkor már a sziklába vágott víztároló létezett, mint a várudvar legfiatalabb építményeinek egyike.

Ez nagyon fontos megfigyelés, mivel megváltoztatja azt az eddig elfogadott feltételezést, miszerint a Felsővár északi részén elhelyezkedő várpalota és annak ciszternája csak a 14. század folyamán épült ki. A 2015. évi ásatási szezon eredményei alapján a várbelső ezen első építési fázisát már a 13. századra helyezhetjük. Mindez jó példája a régészeti kutatás tudományos módszerei fejlődésének és a tervszerű ásatásokkal megalapozott adatbázisok jelentőségének.

HATHÁZI GÁBOR – KOVÁCS GYÖNGYI

ÚJABB KUTATÁSOK A CSÓKAKŐI VÁRBAN

Az alsóvár régészeti kutatása (2014–2015)

A Csákok által a Vértes oldalában épített csókakői vár Fejér megye egyetlen ma is álló 13. századi eredetű és a 17. század végéig folyamatosan használt sziklavára. A Székesfehérvár közelében fekvő, jelentős uradalommal rendelkező erősség középkori birtokosai között – a király mellett – olyan családokat találunk, mint a Rozgonyiak, Kani-zsaiak, Nádasdyak. A vár 1544-ben oszmán uralom alá került, mely – a 15 éves háború (1593–1606) egy-két évétől (1601–1602) eltekintve – 1687-ig tartott (*1. kép*).¹

1. kép: A vár mai képe D felől

A várban az 1960-as évek elején, majd 1996 és 2008 között számottevő régészeti kutatások és műemléki helyreállítások történtek, a munka kiemelt egységei a felsővár és a 15. századi kápolna voltak, továbbá a kaputorony előtere a 16. századi patkóíves védművel („barbakán”).² Több év kihagyás után – a Magyar Nemzeti Vagyongazdálkodási Zrt. (MNV Zrt.)

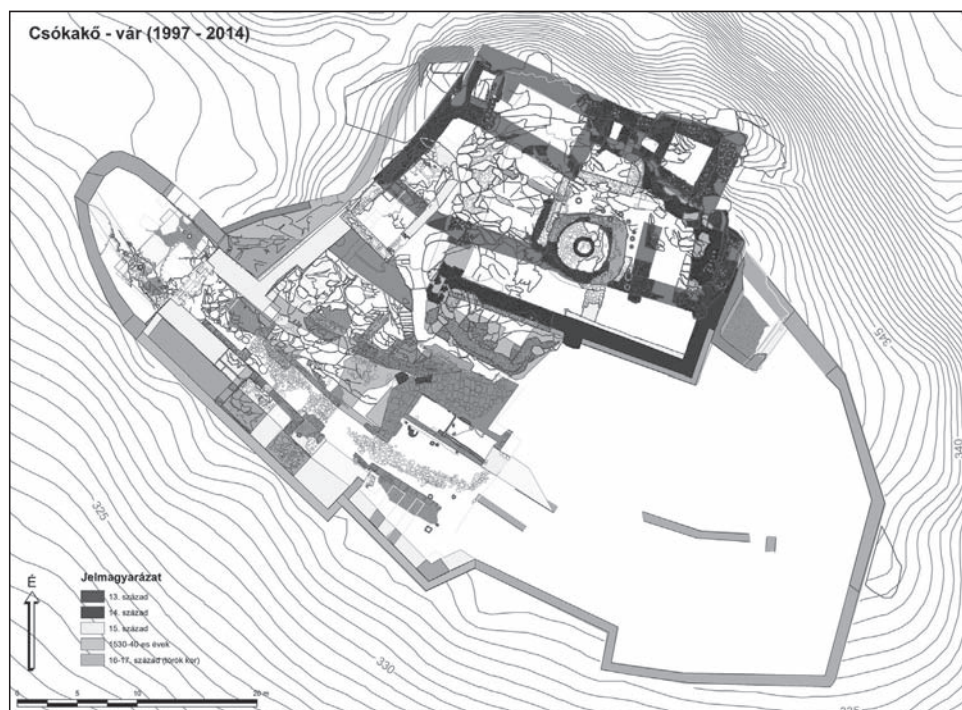
- 1 A vár történetéről, a történeti forrásokról, a korábbi régészeti kutatásokról és eredményekről a legutolsó, egyben a legrészletesebb összefoglaló: HATHÁZI GÁBOR: Csókakő vára az írott és régészeti források tükrében. In: Csókakő a harmadik évezred küszöbén. Szerk. Béni K. Csókakő 2010, 15–151. A korábbi régészeti kutatásokról: HATHÁZI GÁBOR – KOVÁCS GYÖNGYI – KULCSÁR MIHÁLY: Régészeti kutatások Magyarországon 1998. (KÖI–MNM, Budapest, 2001) 140–142, HATHÁZI GÁBOR: Régészeti kutatások Magyarországon 1999. (KÖI–MNM, Budapest, 2002) 192–193, HATHÁZI GÁBOR – KOVÁCS GYÖNGYI: A csókakői vár 2007. évi ásatása. Castrum 7 (2008/1) 157–160, HATHÁZI GÁBOR – KOVÁCS GYÖNGYI: Régészeti kutatások Magyarországon 2008. (KÖI–MNM, Budapest, 2009) 175–177.
- 2 Az 1960–62. években az ásatásvezető Fitz Jenő volt. Az 1990-es években újrainduló kutatások vezetői Hatházi Gábor és Kovács Gyöngyi, valamint az 1990-es években Kulcsár Mihály. A műemléki helyreállítás tervezője Gál Tibor és Gerák Miklós. 2014–15-ben munkatársak voltak Kolláth Ágnes és Szöllősy Csilla régészek, Holl Balázs és Pokrovenszki Krisztián térinformatikusok. Fotogrammetria: Vajda József – Győrfi Ilona.

anyagi támogatásával, a székesfehérvári Szent István Király Múzeum megelőző régészeti feltárása keretében – 2014–2015-ben ismét lehetőség nyílt a régészeti munkák folytatására.³ E két évben az alsóvárban a kaputoronytól és közvetlen környékétől K-re eső, az alsóvár középső harmadát kitevő nagyobb terület (477 m²) feltárását végeztük el.

Kutatási előzmények

A 2014–15. évi feltárások új eredményeinek értelmezéséhez szükséges röviden összegezni az alsóvárra vonatkozó legfontosabb alapinformációkat.

A 15. században kiépült (Ny–K-i tengelyű és kb. 1400 m² alapterületű) alsóvár megközelítően L alakban csatlakozik a felsővár, mint a korai (13–14. századi, kb. 600 m² alapterületű) vármag D-i és K-i frontjához (2. kép). A várhegy oldalában, a felsővárhoz képest

2. kép: A csókakői vár alaprajza a 2014-ig feltárt részekkel (Holl Balázs munkája)

(ennek udvari szintje tszf. 359 m) 7–17 m-rel alacsonyabb szinteken kialakított alsóvár domborzati viszonyait – így beépítettségét is – több, egymástól lépcsős tagolással elváló, s nagy szintkülönbséget mutató sziklaterasz határozza meg.

3 A vár 2015-ben a Nemzeti Várprogram részévé vált, így a feltárások kiszámítható folytatása tervezett.

Az alsóvár Ny-i harmadát két terasz tagolja: az egyik a felsővár tövében húzódó „felső (É-i) sziklaterasz” (magassági szintjei jellemzően tszf. 345–352 m között mozognak, K felé folyamatosan emelkedve), a másik az ún. „alsó (D-i) sziklaterasz” (tszf. 341,5–344 m között), mely lényegében az alsóvár kapujától a vár belsejébe vezető, és csak enyhén emelkedő út, pontosabban falszoros nyomvonala. A teraszok kialakítása a sziklaoldal mesterséges megformálásával történt (levésés, szintkiegyenlítő feltöltés). E terepalakulat az alsóvár 2014–2015-ben feltárt középső szakaszán egy harmadik, „középső sziklaterasz”-szal bővül, mely a két korábban említett sziklaterasz közé esik, szintviszonyait tekintve is (tszf. 346–347 m).

A 2007–2008. évi munkálatok során teljes feltárássra került az alsóvár DNy-i sarkán álló 15. századi kaputorony, a D-i és a Ny-i főfalrendszer kapcsolódó szakaszaival. A toronytól É-ra eső felső sziklateraszon (oldalát eleinte 4–5 m magas, majd az út fokozatos emelkedésével 2–3 m-re szelídülő sziklafal képezi) egy, a vár Bakics-korszakára (1536–1544) keltezhető, majd a török periódusban kétszer megújított, osztófalakkal tagolt, fémfeldolgozó műhely nyomait is hordozó helyiségsor (esetleg lőkamrás szerkezetű ágyúállás?) alapfalai bontakoztak ki.

A D-i főfalrendszer és a felső sziklaterasz által közrezárt sávban húzódik a kaputoronytól az alsóvár belsejébe vezető, 15. századi kövezett út. Ez jellegét tekintve „klaszszikus” falszoros, D-i határolója a már említett D-i főfalrendszer 15. századi periódusa. Az ezzel párhuzamos É-i fal maradványa a felső sziklaterasz oldalában, egy rövid szakaszon szintén rögzíthető volt (a kaputorony É-i falának vonalában, annak meghosszabbításaként), többi részét az alsóvár Ny-i harmadában a 16–17. századi átalakítások felszámolták. A török korban (16. század második fele – 17. század eleje) az út É-i frontját egy a sziklaoldalnak támaszkodó, agyagba rakott kőlabazatú és erősen rézsűs, kővel kevert (kötőgát jellegű) földfal kísérte. Ezt a 17. század középső harmadában megújították, majd a török korszak végén (1680-as évek?) vastag sárga agyag burkolattal fedték. A falszoros D-i fala mentén egy agyagos földkötésbe rakott „kerékvető” kősvótot építettek ki (16. század második fele – 17. század eleje).

A 2014–2015. évi eredmények

A 2014–2015. évi területet Fitz Jenő 1960–62. évi ásatásai, illetve a helyi várbarátok későbbi tereprendezései kisebb mértékben már érintették, ennek határozott nyomaival többször is szembesültünk. A kutatások során a régészeti szempontokra és a műemléki helyreállítás-bemutató szükségleteire egyaránt tekintettel voltunk. Így míg a 2014. évi kutatási területen – az előkerült dzsámi és környéke maradványainak kiemelkedő örökségi értékei miatt – a török kori jelenségek feltárása és megtartása élvezett prioritást, addig a 2015. évi szakaszon a középkori (13–16. századi) periódusokat is jelentős mértékben sikerült tisztázni. Az új ásatások nyomán igen lényeges megfigyeléseket tehettünk az alsóvár teraszainak beépítési rendszerére, a középkori és török kori jelenségek egymáshoz való viszonyára, változásaikra, periódusaikra vonatkozóan (*3a–b. képek*).

Az alsóvár középső harmadában a domborzati adottságok (s ebből következően a beépítési rendszer) jelentős változása volt tapasztalható. Az alsóvárba vezető falszorosban húzódó út e szakaszon kettéágazik: É-i ága egy ÉK-i irányt követő lépcsősorral a felső sziklateraszra felvezető út, D-i ága pedig a 15. századi falszoros folytatása, mely az alsó

3a. kép: Az alsóvár 2014–15-ben feltárt sávja a teraszok (A–B–C) és a dzsámi (D) jelölésével. (Holl Balázs, Pokrovenszki Krisztián és Ősi Sándor munkája)

3b. kép: Az alsóvár 2014–15-ben feltárt része Ny felől, előtérben a dzsámi maradványai, háttérben a középkori falszoros török kori épületei

sziklaterasz szintjén halad továbbra is K felé. A két út által közrezárt területet egy újonnan dokumentált, köztes sziklaterasz – az ún. „középső sziklaterasz” – foglalja el. A fenti kiosztáshoz igazodva a régészeti feltárások is e három szinten folytak: a felsővár D-i homlokzata előtt közvetlenül húzódó „felső sziklateraszon” („A” *felület*); az „alsó sziklateraszon” kiépített 15. századi falszorosban és az alsóvár D-i főfalrendszerének sávjában („C” *felület*), valamint a kettő közé eső „középső sziklateraszon” („B” *felület*).

A dzsámi

A 2014–15. évi ásatások legjelentősebb eredménye az Evlia Cselebi útleírásában (1664)⁴ említett és a vár karlsruhei térképvázlatán (4. kép)⁵ is jelzett dzsámi maradványaival azonosítható objektum feltárása volt (3a. kép).⁶

Az épület maradványai (5a–c. képek) az alsóvár belsejébe vezető falszoros – ezen a szakaszon folyamatosan követhető – É-i falának vonalában helyezkednek el. A K-i oldalával a középső sziklateraszhoz támaszkodó objektumot D-ről a 15. századi falszoros kisebb térré szélesedő útja, Ny-ról és É-ről a felső sziklateraszra felvezető lépcsősor határolja. A dzsámi tömbjét lényegében a 15. századi falszoros É-i falára „ültették” rá.

4. kép: A karlsruhei térképvázlat, 17. század közepe

4 EVLIA CSELEBI török világutazó magyarországi utazásai 1664–1666. Ford.: Karácson Imre. Budapest 1908, 51.

5 Az alaprajzot közli: KISARI BALLA GYÖRGY: Karlsruhei térképek a török háborúk korából. Budapest 2000, 516, 257. kép. Az alaprajzra vonatkozó korábbi szakirodalomról: HATHÁZI 2010, 264, 67. jegyzet.

6 A térképvázlatra, mely a csókakői dzsámit jelölő egyetlen 17. századi térképi forrásunk, még visszatérünk.

5a. kép: A dzsámi alépitménye bontás közben DNy felől

A falszoros e szakaszának iránya megfelelt a muszlim vallás követelményeinek: Mekka iránya Magyarországon DK. Viszonylagos épségben került napvilágra a *dzsámi alépitménye*. A 7,7 x 3 m alapterületű, 2 m magas alépitmény (lábazat) megépítése a 15. századi falszoros É-i falának jelentős visszabontásával és É felé való szélesítésével történt. A visszabontás után a középkori fal D-i és Ny-i síkjára új homlokzati kiképzést, faragott kváderkö burkolatot kapott, a visszabontott középkori faltetőt és a török kori bővítést törtköves-kavicsos-habarcsos kiegyenlítő feltöltéssel hozták azonos szintre, melyre habarcsos- és agyagréteg formában járószint-ágyazatokat terítettek.

A dzsámi *felépitménye* erősen lepusztult. Igen keskeny K-i zárófalát egy szomszédos, a középkori falszoros É-i falvonulatához csatlakozó 15. századi épület Ny-i, a dzsámi-lábazat tetőszintjéig visszabontott falsíkjára alapozták. A dzsámi hasonlóan keskeny É-i felmenő falából a – törtkövekből és másodlagosan felhasznált középkori kváderekből rakott – alsó szakasz maradt csak fenn, kb. 1,5 m magasságban. E fal belső oldalán nagyméretű kváderekből álló köpenyezés maradványait figyeltük meg, a köpenyezés alatt (a habarcsos járószint-ágyazatban) egy K–Ny-i irányú, 20 cm átmérőjű *gerenda* ágyazata mutatkozott, de gerendák nyomait más pontokon is észleltük. A dzsámi *bejárata* a Ny-i (pontosabban ÉNy-i) oldalon nyílt, helyét 3-4 hasábközből rakott *lépcső* jelöli ki.

Az objektum építési korát több – a járószint-ágyazatokba taposott – II. Mátyás (1608–1619) és II. Ferdinánd (1619–1637) érem a 17. századra keltezi. Jelenlegi régészeti adataink – az ásatási megfigyelések és a veretek – szerint az építésre a 17. század első évtizedében kerülhetett sor, amit az 1630–40-es években egy megújítás követett.

A vár középkori periódusától idegen, jellemzően török építészeti megoldások (erősítő-merevítő gerendaszerkezet, nagykváderes falazat), a reprezentációra törekvő elemek

5b. kép: A dzsámi aléptménye ÉNy felől, a több periódusú lépcső részletével, háttérben a falszoros kövezete és a kerékvető kőszáv

5c. kép: A dzsámi É-i fala, középkori kőfaragványokkal, bontás közben

(az alépítmény gondos faragású-falazású nagykváderes homlokzatai, a hasábköves bejárati lépcső, az ÉNy-i sarok élkiképzéses armírozása), valamint a gazdag és egységes török régészeti leletanyag azt mutatják, hogy kiemelt funkciójú török építménnyel állunk szemben, melyben a karlsruhei térképvázlat alapján – a térkép e helyszínen jelzi a vár dzsámiját – a (17. századi) török imahelyet kell látnunk.

Mivel a feltárt objektum alapterülete csekély, felmenő részét feltehetően „kiugratták”, azaz a török épület egykor külsejében a régi oszmán-török építészet jellegzetes, konzolokra vagy oszlopokra kiülő, könnyű szerkezetű felépítménnyel rendelkező lakóházaihoz hasonlíthatott. Ezt az elképzelést alátámaszthatja az építmény D-i fala mentén néhány, famaradványokat őrző, s *oszlophelyként* is értelmezhető folt, melyek esetleg a dzsámi felépítményét alátámasztó faszervezettel hozhatók összefüggésbe.

A magyarországi – ma is álló – hódoltsági dzsámik közül az esztergomi Víziváros dzsámija⁷ szintén várfalra, egészen pontosan a Víziváros kapujára épült rá, alapterületében és felépítményét tekintve azonban jóval nagyobb és reprezentatívabb, mint a csókakői dzsámi. Sudár Balázs kutatásai – balkáni példákon keresztül – rámutattak, hogy a hódoltságban török imahelyek nagyon egyszerű kivitelezésben, a klasszikus oszmán vallási épületekhez egyáltalán nem hasonló formában is épülhettek.⁸ A hódoltsági kisebb muszlim imahelyek sok esetben nem különböztek a lakóépületektől, talán a csókakői is ilyen lehetett. Az újkori boszniai egyszerű dzsámik között fából épült, deszkaminaretos imahelyek is előfordulnak.

A csókakői dzsámi kis mérete számos kérdést vetett fel az értékelést illetően, így 2015-ben kiemelt figyelmet fordítottunk a vele *K-ről szomszédos 15. századi épület török kori periódusára*, s annak esetleges kapcsolatára a dzsámi maradványaival. Megállapítottuk, hogy a középső sziklaterasz középkori alapokon kialakított török beépítése nincs funkcionális összefüggésben (és közvetlen közlekedési összeköttetésben sem) a dzsámival. Végül megjegyezzük, az ásatási eredmények arra sajnos nem adtak választ, hogy miként értelmezzük Evlia Cselebi III. Murád szultán (1574–1595) dzsámijára vonatkozó adatát, mely a csókakői török imahely 16. század utolsó negyedére (végére?) eső építését feltételezi. A kérdés tisztázása további kutatást igényel.

A felső sziklaterasz és a lépcsősor

Az alsóvár felső sziklateraszán („A” felület), a felsővár D-i homlokzatának középső és K-i harmadához támaszkodó, *több periódusú és eltérő építési technikájú helyiségsor* maradványait tártuk fel (6. kép). Ennek legkorábbi elemei – részben sziklára, részben a felső sziklaterasz középkori járószint-ágyazataira alapozott – *sarkain* gyengén *armírozott, keskeny törtköves falú épületek*, melyek a *török kor 17. századi építkezéseivel* köthetők. E helyiségsor jellegében igen hasonló az alsó sziklaterasz falszorosának D-i frontján kiépült, szintén 17. századi (majd a török korban még szintén többször megújított) osztófalas helyiségsorhoz, vélhetően ugyanazon építési program elemei.

7 HORVÁTH ISTVÁN – ZSEMBERY ÁKOS: Az esztergomi Uzicseli Hadzsi Ibrahim dzsámi kutatása és műemléki bemutatása. *Építés-Építészettudomány* 36 (2008): 1–2, 3–41.

8 SUDÁR BALÁZS: Dzsámik és mecsetek a hódolt Magyarországon. *Magyar Történelmi Emlékek – Adattárak*. Budapest 2014, 112–113.

A felső sziklaterasz helyiségsora szerkezetileg szervesen illeszkedik a felsővár D-i homlokzatának Ny-i harmada elé emelt, végső formájában *trapéz alaprajzú faltömbhöz*. A környezetéből nagy szintkülönbséggel kiugró platóra épített objektumot az 1962–63. évi ásátások hozták a napvilágra. Az 1997. évi hitelesítő feltárás mutatta ki, hogy *legkésőbbi* formájában egy kőből épült, 17. századi *köpenyezéssel és belső támpilléres megerősítéssel megújított török ágyúállás*, mely azonban *korábbi, 15-16. századi falak felhasználásával* épült.

A felső sziklateraszon lelt 17. századi helyiségsor – *török kori* – *átépítésének* emlékei a korábbi falakra hevenyészetten emelt, helyenként hozzátoldott, agyagba rakott gyenge állagú kő- és paticsfalak, továbbá téglát is alkalmazó javítások. Az épületekben több török kori járószint töredékét is dokumentáltuk. A legkésőbbi periódus *agyagba rakott kő-, illetve paticsepülete* leégett, megfigyelhettük hamus omladékát, benne nagyobb paticsdarabokkal.

A helyiségsort D-ről *a felső sziklaterasz K–Ny-i irányú kis útja* szegélyezi. Ez az utcácska szerves folytatása annak a már említett, több periódusú lépcsősornak, mely az alsóvár falszorosától indul és a dzsámit É-ről megkerülve vezet a sziklateraszra. A *több periódusú lépcsősor* meghatározóan *török kori*. Ugyanakkor egy török kor előtti periódusra enged következtetni néhány sziklába vágott lépcsőfok, melyek vélhetően 13. századiak (7. kép). A török kori periódusok közül a felső, keskenyebb szakasz a korábbi, talán 16. századi. A szabályos kősorokból álló és részben kiszélesedő középső, valamint alsó szakasz a *török kor* egy későbbi periódusának fejleménye. Az utóbbi (alsó) szakasz jelentős mennyiségű középkori faragvány másodlagos felhasználásával összerakott hevenyészett konstrukció, mely a falszoros É-i oldalán épített török kori rézsűs földfal K-i határolójaként fut le a falszoros kövezetére (5a. kép). E szakaszt a török kor végén (1680-as évek?) – a földfal felszínével egységben kezelve – vastag sárga agyagburkolattal fedték be.

A török kori lépcsősor szabályos kősorokból álló felső szakasza a felső sziklaterasz közepe táján – a vízszintessé szelődülő terepszakaszon – megszakad, átadva helyét a már ismertetett, a felsővár falához támaszkodó helyiségsor D-i frontján haladó „utca” legfelső, ugyancsak *török kori járószint alapozásának*. E habarcsba rakott törtköves-kavicsos járószint-ágyazatnak a kőburkolata nem maradt fenn. Az utcát késői török korszakában (1680-as évek?) ugyanazzal a *vastag sárga agyagréteggel* fedték le, mely a falszoros rézsűs támfalának fedőrétegét is alkotta, beborítva egyúttal a lépcsősor alsó szakaszát is. A török kori szintek alatt kb. 1 m-es vastagságban lehetett dokumentálni az időről időre megújított korábbi járószintek egymásra rétegződő habarcsos-törtköves, tömörített ágyazatainak sorát, a 13–15. század közötti időszakból. A falszoroséhoz hasonló burkolat az eddig feltárt szakaszon még töredékében sem volt észlelhető. A megfigyelt jelenségek alapján megállapítható, hogy *a felső sziklaterasz közlekedési nyomvonala* – bár „utcává” való kiépítése csak a 17. század vonatkozásában igazolható – már jóval korábban is létezett: *13. századi előzményekkel rendelkező, középkori eredetű kialakítás*.

A felső sziklaterasz feltárása során tisztáztuk az utcát D-ről határoló falrendszer építési periódusait is. Ennek legkorábbi eleme egy Árpád-kori keskeny támfal (13. század második fele), mely – habarcsának és falszövetének anyagát, jellegét tekintve is – jól elkülönül a hozzáépített későbbi falaktól (6. kép). Az utca legkorábbi, sárgásfehér-habarcsos, apróköves járószintje egyértelműen hozzá kapcsolódik, s igen gazdag 13. századi leletanyagot tartalmazott. A több periódusú lépcső már említett, sziklába vésett legkorábbi fokai e járószinttel és támfallal azonos korúak lehetnek, és összefüggésbe hozhatók. *A sziklába vésett lépcsőfokok, valamint a felső sziklaterasz 13. századi járószintje az azt*

6. kép: A felső sziklaterasz. Az utca K felől, a törtköves-kavicsos járósint-ágyazat, előtérben a K-i kőépület DK-i sarka

7. kép: A több periódusú lépcső részlete. A sziklába faragott 13. századi fokok, előtérben a dzsámi lépcsőjének részlete

kísérő keskeny támfallal kirajzolni látszanak azt a kápolna vonalától induló felvezető utat, mely – szerencsés esetben – a jövőben elvezethet a 13. századi vármag eddig még nem azonosított bejáratához.

A terasz középkori kialakításának emlékei a török kori lépcső és utcaszint által jórészt lefedett É–D-i irányú 15. századi falrészletek (egy szélesebb fal visszabontott maradványa és kb. 2 m-re K-re egy ezzel párhuzamos, keskenyebb fal csonkjá). E visszabontott falak a középső sziklaterasz 15. századi épületének később ismertető falrendszeréhez tartoztak. Nem kizárt, hogy visszabontásuk már a Bakics-korszakban bekövetkezett, a török időszakban már biztosan nem léteztek.

A középső sziklaterasz

A középső sziklateraszon („B” felület) a török kori utóhasználat és beépítés dominál, ennek alapvető kereteit azonban egy 15. századi kiépítés adja meg. E K–Ny-i tengelyű, keskeny, K felé szélesedő trapéz alaprajzú 15. századi „alapépület” K-i lezárása még nem ismert. É-i 2-3 m magasságig álló főfal – mely egyben a felső sziklaterasz „utcájának” határolója is D-ről – az Árpád-kori (13. századi) támfal maradványát is magába foglalva épült meg. A török korban (ekkor már téglákkal keverten) többször is javított és köpenyezett középkori falmag több szakaszán is megfigyelhetők voltak boltozatra utaló középkori téglaleveder indítások, melyek túlnyomó részét a későbbi visszabontások, elfalazások, vakolások eltüntették. Az épület D-i homlokzatát a középkori falszoros É-i falának 3-4 m magasan álló vonulata képezi, Ny-i főfalának visszabontott maradványaira a már tárgyalt dzsámi K-i fala épült rá.

E 15. századi épület belső kiosztásának kevés jele maradt fenn. Ezek egyike egy É–D-i keresztfal alapja (felmenő fal csonkjával) az épület Ny-i traktusában. Ez az osztófal, a már leírt főfalak beeső szakaszaival együtt, egy kis alapterületű, téglalap alaprajzú helyiséget ad ki. E helyiség É-i falának tetején – a felső sziklaterasz török kori utcaszintjéig visszabontott faltetőn, a helyiség szélességének vonalában – szinte teljesen megsemmisült téglafészkek helyeit figyelhettük meg. Ezek felmenő szakaszait a dzsámi emelésével is összefüggő török kori (17. századi) átépítés számolta fel (részben levéssel, részben ráfedő falazással). E fészkek egy hajdan a felső sziklateraszból nyíló É-i bejáratra, s a 15. századi épület egykori kétszintes voltára utalnak.

Nem kizárt, hogy a 15. századi épület keletebbi szakaszán is egy a Ny-i traktus földszintjén feltárt osztófallal azonos rendszerbe tartozó fal semmisülhetett meg, a kapcsolódó helyiséggel együtt. A feltételes megfogalmazás nem véletlen. Az erre utaló, szabályosan levésett és vastag fehérhabarcs-réteggel fedett É–D-i irányú sziklasáv ugyanis csak töredékes foszlányok formájában bukkant elő helyenként, a kérdéses felületre koncentrálandó későbbi beépítések (így az alább ismertetésre kerülő 16. századi téglázott felület, valamint egy körkeretes átjáróval tagolt osztófal a 17. század első feléből) alól. A habarcsos sziklasáv iránya és szélessége mindenesetre megegyezik a már megismert 15. századi osztófaléval, mint ahogy előkerülési sávja is a középkori Ny-i helyiség szélességét ismétli, indokoltá téve a felvetést.

A 15. századi épület alsó szintjéhez – kisebb foltokban – középkori leletanyagot tartalmazó terrazzo járószint-csonkok, alattuk murvás-kavicsos kiegyenlítő ágyzatok is kapcsolódnak.

8. kép: 16. századi téglázott felszín (sütő-, tüzelőhely?) a középső sziklateraszon

A felső sziklaterasz építményei kapcsán már említett É–D-i irányú, 15. századi falmaradványok ugyancsak a középső sziklaterasz középkori épületével vannak összefüggésben. Arra utalnak, hogy egy, a szóban forgó épület ÉNy-i sarkától kiinduló É–D-i falrendszerrel is számolhatunk, mely a felső sziklaterasz K-i részét valamilyen módon lehatárolta, ezt azonban a későbbi beépítések szinte maradéktalanul megsemmisítették.

A 15. századi épület belső kiosztásának megváltozására a 16. századból nincs adat. A használatnak is csak helyenként mutatkoznak jelei. Így egy *kiterjedtebb téglázott felszín* (8. kép), mely a rétegvizonyok alapján a 16. századra keltezhető, de ennél pontosabb időrendi elhelyezése – vagyis a Bakics-korszakhoz (1536–1544) vagy a korai török időszakhoz való sorolása – csak a leletanyag beható vizsgálata után dönthető el. A sarkain lekerekedő, keskeny és gyenge minőségű (csak a Ny-i és D-i szakaszon követhető) kőfallal keretezett téglakonstrukciót még értelmezzük, valószínűleg sütő-, tüzelőhely-felület lehetett (a D-i fal mentén égésnyomok és néhány kályhaszem-töredék, továbbá a közelben egy ép örlőkő került elő a feltöltésből). Falszegélyének Ny-i szakaszát a már ismertetett habarcsos sziklasávra alapozták, D-i szakasza pedig „belevág” a 15. századi épület D-i főfalába (mely egyben a középkori falszoros É-i vonulata). Maga a téglázott felszín a murvás-kavicsos középkori szikla-kiegyengető ágyazaton nyugszik. A használatból *kivont építmény maradványaira fedő feltöltési réteg korai török* (16. század második fele). A réteg számos talpas tál töredékét is tartalmazó leletanyagából különleges ritkaságként emelendők ki egy hazai párhuzamokkal alig rendelkező, kívül-belül sgraffito díszes tál darabjai. A téglás felületet keretező fal visszabontott Ny-i szakasza mentén a 17. században egy kökeretes ajtóval tagolt keresztfalat emeltek (9. kép).

A 15. századi alapépület belső térkiosztásának markáns megváltozása a 17. század első felétől meginduló török átépítési folyamathoz kötődik. Eredményeként a földszinti térben – az eredeti falak *részleges megtartásával és felhasználásával* – egy új helyiségsor jelent meg. A munkálatok – mint már jeleztük – a Ny-ról szomszédos 17. századi dzsámi emelésének részeként zajlottak. A 15. századi épület romos felső szintjének csonkjait,

9. kép: A középső sziklaterasz török kori helyiségei. Kökeretes átjáró az ún. Ny-i és a középső helyiség között, 17. század első fele

továbbá a földszint Ny-i traktusának középkori falait visszabontották. A Ny-i főfal helyére a török imahely keskeny K-i zárófala került, ettől K-re pedig – az É–D-i középkori osztófal felszámolásával – egy jelentősen megnövelt alapterületű, új helyiség jelent meg. Ennek *kökeretes ajtóval tagolt K-i falát* – a 16. századi téglázott objektummal összefüggésben – már említettük. Az ajtó küszöbe, szárkövei és félköríves záródású, élszedett szemöldök-kövei másodlagos felhasználású, eredetileg csak részben összetartozó középkori tagozatok (9. kép). A 16. században még érintetlenül hagyott, romos helyiség megemelt török kori járószintje alatt lelt téglás-köves omladék is talán a középkori épület visszabontásával és planírozási munkáival hozható összefüggésbe. A helyiségsor K felé további kamrás egységekkel folytatódik, de újabb átjáró, bejárat nyomaira nem bukkantunk. A helyiségekben – a középsőt kivéve – egy-egy kb. 1 m²-nyi téglázott felület jelzi a török kori *tűzelőhelyet*. A *legkeletibb helyiség* már a 17. század késői periódusában épülhetett, falai különösen gyenge minőségűek.

Ugyancsak a késői török periódus fejleménye a török helyiségsor D-i lezárását is adó 15. századi *falszoros-fal részleges visszabontása*. Ezzel egyidejűleg a belső oldalon a bontási határ szintjéig megemelt feltöltésre került sor. E planírozási réteget egy – lelet-anyaga alapján a 17. század utolsó harmadára keltezhető – *vastag agyag járószinttel* zárták le, mely a *török helyiségsor Ny-i és középső szakaszán egyértelműen ráfed a visszabontott faltetőre is* (10. kép). A visszabontás és a falra fedő agyagpadló tényleges D-i határát – a faltető rézsús lepusztulása miatt – sajnos sehol nem lehetett megfigyelni. Így arra egyértelmű válasz nem adható, hogy a lepusztult külső falperem milyen új homlokzatot kapott. (Elképzelhető a keskeny kő- vagy faszerkezetes sárfal, de természetesen nem zárható ki az egyszerű, nyitott terrasszá alakítás sem). E késői török periódus emléke a Ny-i török helyiség É-i falán igen jó állapotban dokumentált *vastag vakolat* is.

10. kép: A középső sziklaterasz török kori Ny-i helyisége, a középkori épület omladékát elplanírozó, ill. a visszabontott középkori támfalra ráfedő 17. századi agyagrétegekkel

A 15. századi falszoros és török kori beépítése

A 2014–2015. évi ásatások során a középkori falszoros hosszabb és látványos szakaszát tártuk fel, a középkori kövezetre 2–3 m-es vastagságban ráfedő, nagyrészt kora újkori leletanyagot tartalmazó köves omladék eltávolításával („C” felület).

A falszoros 15. századi kövezete (11–12. képek) a 2014–2015-ben feltárt szakaszon is viszonylag jó állapotban maradt fenn, helyenként köhiányos foltokkal. A dzsámi kisebb térré kiszélesedő D-i előterének kb. 2 m szélességű sávjában e középkori kövezetet – valószínűleg a muszlim imahely építése alkalmával – eltávolították.

A 16–17. századi átalakítások e kövezett közlekedő sáv D-i peremét érintették hangsúlyosabban. Nyomvonalát a török korban (16. század második fele – 17. század eleje) egy K–Ny-i irányú „kerékvető” kőszárral szűkítették le (11. kép), mely folyamatosan követhető az alsóvár bejáratától egészen a dzsámi tömbjéig. Az agyagba rakott, nagyméretű kövek sorából álló szegélyezést – szakaszosan – másodlagos felhasználású középkori faragványok szakítják meg, melyek mindegyike csapolt, azaz oszlopbázis funkciót ténylezhetünk fel. A többé-kevésbé szabályos kiosztással ismétlődő oszlopbázisok rendkívüli darabja egy frígiái sapkás hárpiaát ábrázoló 13. századi boltozati csomópont,⁹ mely felveti annak gyanúját, hogy az építkezéshez a törökök a közeli vértesszentkereszti monostort használták

⁹ https://www.google.hu/search?q=cs%C3%B3kak%C5%91&biw=1280&bih=864&source=lnms&tbn=isch&sa=X&sqi=2&ved=0ahUKEwiRr6Ta57DLAhXObZoKHTTrLAyq_AUIBygC#imgre=ZkDL0IH0sb_jM%3A (2016.03.08.)

11. kép: A falszoros középkori kövezete, D-i szélén a török kori kerékvető kőásvával, a háttérben a 2015-ben kibontott Ny-i török kori épület ÉNy-i sarka

„kőbányaként”. Erre utaló párkányzati elemek már a kaputorony elé emelt patkóíves védmű („barbakán”) feltárásakor is előbukkantak, a 1999–2001 közötti munkák során.¹⁰

A *falszoros* – a kövezett járószinthez képest helyenként 3–4 m magas – É-i falvonulata (amelyre a dzsámit ültették, és amely a középső sziklaterasz épületegyüttesének D-i fala is egyben) K-i szakaszának egy pontján megtörik. A beugrás – mely a falszoros-fal építése során kialakított, eredeti tagolás – a középső sziklateraszra felvezető *lépcsősornak* (13. kép) adott helyet, már a 15. században is. A középkori periódusból azonban csak az *alsó szakasz fülkeszerűen beugró* (a török korban oldalfalain vakolt) „pihenője” maradt fenn. A hiányos, sérült *lépcsőkövezés* már egy későbbi megújítás eredménye. Legfelső része elpusztult. Épebb, a 15. századi falszoros kövezetéről induló, arra utóbb alapozott alsó szakaszáról viszont megállapítható, hogy jellegében *szorosan rokonítható a felső sziklateraszra vezető lépcsősor török kori felső szakaszával*. E megfigyelést erősítik a *kései lépcsőperiódus K-i és D-i oldalát erősítő-keretező keskeny falak* is. A D-i falsík megint csak a középkori kövezetre utólag alapozott. Ennek K-i folytatása, továbbá az erre merőleges K-i keretező fal egyben azonos annak a *török kori helyiségnek a falaival is*, mely helyiség a feltárási terület K-i határán került napvilágra, megszakítva a 15. századi falszoros addig folyamatos É-i falvonulatát. Omladékában *beszakadt téglaboltív* maradványait is megfigyelhettük. Ez esetleg *pincét* jelez, melynek előbukkanására a leíró források alapján esély

10 MEZŐSINÉ KOZÁK ÉVA: A vértesszentkereszti apátság. Művészettörténet – Műemlékvédelem V. Budapest, 1993, 300 (61. kö).

12. kép: A falszoros kibontva, előtérben a Ny-i török kori épület ÉNy-i sarka

van.¹¹ A lépcsőt határoló török kori, valamint a meghagyott középkori falak együttese a lépcsősort egy téglalap alaprajzú keretbe, „lépcsőház-szerű” építménybe foglalják, tovább szűkítve a középkori falszoros eredeti közlekedési sávját.

Meghatározóbb változásokat észleltünk a falszoros „utcáját” D-ről határoló beépítés tekintetében. A török korban (17. század) került sor egy, a falszorost a dzsámitól K-re eső szakaszon szélességében felére csökkentő (lényegében keskeny sáttorrá lesűkítő) építkezésre. Az alsóvár D-i főfalrendszerét kísérő, Ny–K-i tengelyű, keskeny, törtköves falú épületegyüttes (12, 14. képek) fő határoló falait a 15. századi falszoros kövezetére alapozták. Az új épületek középkori felületre való ráfedése csaknem eléri a kövezet középtengelyében kiképzett vízszivárgót.

A feltárási megfigyelések szerint eredetileg két épület állt a várfal mentén, a kettő között kis „utca” vezetett ki a várfalhoz. Az épületek falai, így a Ny-i épület ÉNy-i armírozott sarka is (12. kép), több szakaszon 1-1,5 m magasságban ma is állnak. Építéskor mindkét épület belső terében elbontották a középkori kövezetet és annak ágyazatát, jelentős szint-süllyesztéssel megteremtve a török kori döngölt föld-agyag padlózatot. E „süllyesztett” belső szintkialakításról árulkodik a Ny-i épületrész korai periódusának, a földpadlóra épített téglázott tüzelőhelye is, mely hasonló a középső sziklaterasz török helyiségeiben feltártakhoz. Egyértelmű ajtó- vagy ablaknyílásokat a falakon nem tudunk megfigyelni, az É-i front közepe táján (itt a fal sarka kissé megtörik) viszont olyan konstrukció mutatkozott, mely esetleg küszöb- és lépcső maradványként is értelmezhető.

¹¹ Bél Mátyás leírása szerint [A vár], „... legalsó részét a pincék és egyéb effajta mélybenyúló boltzatok foglalták el...” HATHÁZI 2010, 139.

13. kép: A falszoros feltárt szakaszának K-i részén a középső teraszra felvezető török kori lépcső feltárás közben

14. kép: A falszoros és a D-i főfalhoz támaszkodó török kori (17. századi) épületsor maradványai, az épületsor É-i fala ÉK felől

Valószínűleg a 17. század utolsó harmadában a két épületet egyesítették – elbontották a Ny-i épület K-i főfalát és egy a régire részben ráfedő, újonnan épült K-Ny-i falszakasszal elzárták a várfalhoz kivezető utcácskát. A visszabontott fal csonkját az „összenyitott” épület É-i fala, annak jól elkülönülő későbbi periódusa őrzi magában foglalva, de helyét a várfalhoz kivezető utcácska kövezetének meghagyott tömbje is kiadja. A középkori kövezet ép kőburkolata 3 m szélességű sávban, összefüggő felületen maradt fenn, a burkolat tömör, kérges habarcságyazata a D-i várfal pusztulási határáig folyamatosan követhető.

Az épületek belső tere a század második felében fokozatosan feltöltődött (a spontán feltöltődés anyaga laza, földes, kevert törmelékes), a legkésőbbi periódusban azonban egy célirányos, egy ütemben végrehajtott, tömörített *szintfeltöltés* zajlott le. E jellegzetes kora újkori, „századfordulás” leletanyagot (többek között írókás tányérok, festett ún. tejeskőcsögök, késői tál alakú kályhaszemek töredékeit) tartalmazó, kb. 0,5 m vastagságú sárga agyagos zárórétteg megegyezik a falszoros rézsűs földfalának kései burkolatával, továbbá a török kori lépcsősor alsó szakaszára, a legfelső sziklaterasz késő török járószintjére, valamint a falszoros középkori köves járószintjére ráfedő agyagrétteggel – bár kissé lazább-kevertebb. E tudatos agyagfeltöltés (jelei a kaputorony és a várkápolna területén is jelentkeztek, mint török kori jelenségek) a visszafoglalást megelőző erődítési korszak fejleménye, melynek keretében a falszoros D-i épületegyüttesét talán hangsúlyosabban rendelkeztek a vár védelmi rendszeréhez.

A vázolt régészeti megfigyelések alapján a karlsruhei térképvázlat (4. kép) mai történészi keltezése revízióra szorul. Nem a visszafoglalás után (1690 táján), hanem évtizedekkel előbb készült, minden bizonnyal a 17. század középső harmadában, a két D-i épületrész egyesítése és a keresztény visszafoglalást megelőző, legutolsó török erődítési munkák előtt. Ez többek között arra is magyarázatot ad, hogy a térképvázlat miért jelöli még a két épület közötti utcát, miért ábrázolja a dzsáminál a felsővárba vezető utcát (ez a sárga agyagburkolás után az alsó szakaszon már nem volt járható), valamint hogy a dzsámi helyét és az épület funkcióját miért ismeri ilyen pontosan. A 17. század végi – 18. századi leíró források ugyanis nem említik a dzsámit!¹² Figyelemre méltó az is, hogy a vázlaton a vár erődítései elnagyoltak, az érdemi megfigyelések az alsóvárba korlátozódnak, a felsővárról nincs ilyen értékű adat. Lehet, hogy vázlatunk készítője csak az alsóvárba jutott be szétnézni...

A D-i főfalrendszer

Folytatódott az alsóvár több periódusú D-i főfalrendszerének tisztázása is, azonban olyan körülmények között, melyek a 2014–15. évi munkák által érintett szakaszon (az alsóvár középső harmadának hosszúságában) csak szondázó jelleggel tették lehetővé a kutatást. A D-i várfalrendszernek éppen ez a szakasza szenvedte el a legnagyobb arányú pusztulást, mely a 18. századtól az 1990-es évek közepéig lényegében folyamatos volt. Nem véletlen, hogy a vár 1996-tól meginduló, életveszélyt elhárító és „24 órás” állagvédelmi

12 Egy 1690-es német-latin nyelvű várleírás szerint a várban „Az épületek magyar, vagy inkább török módra kőből épültek”. A leíró tehát még érzékelte, hogy a várban „török módra” épült épületek is vannak, de a dzsámi-funkciót – a térkép készítőjével ellentétben – nem ismerte. Vö. *Urbaria et Conscriptiones*. A művészettörténeti dokumentációs központ forráskiadványai. IV/1. (Budapest, 1967) 100–101, továbbá JENEY KÁROLY: Székesfehérvár körülzárása és visszafoglalása 1688-ban. Fejér Megyei Történeti Évkönyv 5 (1971) 9.

mentése – a kaputorony mellett – e szakaszra koncentrált, még a feltárások megkezdése előtt. A Bakics-kori állapotot őrző műemléki felfalazás értelemszerűen korlátozta az eredeti részletekre irányuló megfigyelési lehetőségeket.

A feltárási terület Ny-i részén, a dzsámi tömbjének sávjában található a 2007–2008-ban feltárt Bakics-kori falszakaszhoz képest kb. 1,5 m-re visszaugratott, formáját tekintve szinte „olaszos” kiképzésű, átlós törésű-kiszögellésű „félbástya” (2., 3a. kép). E szakaszon – a bástya leomlott, majd az 1990-es években helyreállított homlokfalától eltekintve – nagyrészt épségben bukkantak elő a 17. századi, „török” formájukat megőrzött falazatok. Ezek megtartása és bemutatása prioritást élvezett, de – kisebb felületeken – eredeti falszakaszokat és korábbi rétegeket is találtunk. Mindenekelőtt megállapíthattuk, hogy a „félbástya” szintén *Bakics-kori* eleme a D-i várfalrendszernek. A 15. századi várfalat e szakaszon elbontották, alapozásának egyetlen, kicsiny csonkját tudtuk csak dokumentálni. Helyét a 16. században (egységes és zárt leletanyaga alapján a Bakics-periódusban) *döngölt palánk jellegű*, erősen tömörített *kitöltés* foglalta el. Pontosabban: a „félbástya” belső terét építői teljes felületén döngölt agyagrétegekkel váltakozó, kemény kérget alkotó habarcsos-kavicsos-meszes rétegekkel töltötték ki, szórványos, de rendszert mutató cölöpökkel is megerősítve. A „félbástyát” a *török korban* (16. század második fele – 17. század eleje) megújították. É-i peremén ekkor rakták le a már tárgyalt „kerékvető sáv” köveit, mellyel egyidejűleg a védmű-szakasz új járószintet is kapott, a korábbi szintekre ráfedő, sárga agyagréteg formájában. A „félbástya” DK-i sarkából, a műemléki felfalazással nem érintett faltető-szakaszáról egy 17. századi osztrák veret ismert.

A „félbástyától” K-re a Bakics-periódus (kb. 4 m mélységgel visszaugratott) falsíkja *egyenes vonalú kötőgát-szakaszként* halad tovább, egészen az alsóvár DK-i bástyájáig. E szakasz szenvedte el a legsúlyosabb károkat az alsóvár D-i frontján. A homlokfal túlnyomó részének leomlásán túl mintegy 1-1,5 m szélességben megsemmisültek a fal belső síkjához csatlakozó objektumok falai is, ami a kapcsolódó feltöltési rétegek – feltárással nem követhető mélységű – súlyos eróziójával is együtt járt. A várfal e szakaszának belső oldala mentén emelt (és már részletesen tárgyalt) török kori épületegyüttesről is csak a karlsruhei vázlat alapján feltételezhető, hogy annak É–D-i keresztfalai bekötöttek a várfalba, mely egyúttal az épületegyüttes D-i főfalát is adta. Miként az is, hogy a 15. századi várfal-periódus nyomvonala e szakaszon egybeesett a Bakics-korszakéval, annak lehetőségét is felvetve, hogy a 16. századi építkezés az egyenes kötőgát-szakasz esetében megtartotta, s legfeljebb javította a 15. századi várfalat. Ezt az utólag egybenyitott török kori épületegyüttes két helyisége közötti „kis utca” szerencsésen fennmaradt 15. századi kövezetének, pontosabban burkolat-ágyazatának egyenes vonalú D-i határa is támogatja.

Leletanyag

Mindkét év igen gazdag török kori és kora újkori tárgyi emlékanyagot eredményezett, pénzek, mázas török talpastál-, kínai porcelán-, és festett fajansztöredékek, üveg karpercek, továbbá faragott fanyelű kés, sodronying foszlány, bronz phalera, ágyú- és puskagolyók, mellettük írókás díszű tányér- és a fehér festésű motívumokkal díszített ún. tejesköcsög-töredékek említhetők. A 16. századi kívül-belül díszített balkáni török sgraffito díszes tál (15. kép) mellett érdekesebb darab egy ép örlőkő és egy faragott élő kőmozsár is.

15. kép: Sgraffito díszes balkáni török talpas tál töredéke, 16. század második fele. Fotó: Ősi Sándor

16. kép: A Sárkányrend jelvényével díszített Zsigmond-kori kályhacsempe-töredék, 15. század első fele. Fotó: Ősi Sándor

A középkori anyagból kiemelendő egy – a felső teraszon, a 15. századi járósint-periódus szintjén kátyú feltöltésére elterített – késő Zsigmond kori kályhacsempe-együttes, melynek töredékei sorában – többek között – a Sárkányrend jelvényével díszített darabok is előkerültek (16. kép).¹³ A kályha pusztulása esetleg összefüggésbe hozható a felsővár D-i frontján feltárt Zsigmond-kori épületnek az 1440-es években bekövetkezett pusztulásával,¹⁴ anyaga ekkor másodlagosan került az alsóvárba. Végül a korábbi évekhez hasonlóan nagy mennyiségben bukkantak elő – nemcsak másodlagosan beépítve, hanem az omladékból is – középkori kőtagozatok.

13 A hivatkozott és képen is bemutatott csempe – a sárkány által körülfont, négyelt címerpajzson vélhetően a Szántai Lack- (kelyhes címer-negyedek) és esetleg a Paczali-Peres? (koronás-agancsos címer-negyedek) családok címerével – a Zsigmond-kori V. csoport 2. típusával azonosítható. HOLL IMRE: Középkori kályhacsempék Magyarországon I. Budapest Régiségei 18 (1958) 243, 62. kép, HOLL IMRE: Középkori kályhacsempék Magyarországon IV. Archaeologiai Értesítő 117 (1990) 83, 33. kép, Sigismundus Rex et Imperator. Művészet és kultúra Luxemburgi Zsigmond korában 1387–1437. Szerk. Takács I. Szépművészeti Múzeum, Budapest 2006, Kat. 4.49: 347. (VÉGH ANDRÁS). A leletkör kései (1423/1431–1437 közötti) rétegéhez sorolható típus irányadó lehet az együttes egészének keltezése szempontjából. A jellemzően zöld vagy olajzöld mázas csempéi közt egyébként más Zsigmond-kori típusok is feltűnnek. Megjegyzendő továbbá, hogy a csókakői darabok közt nem ritkák a gyenge kivitelű, erősen elnagyolt és elmosódó ábrázolású példányok sem. Ezeket figyelembe véve számolnunk kell azzal, hogy a csókakői csempék nem királyi műhely termékei, hanem csak azok produktumait utánzó vidéki mester munkái (talán kronológiai vonzatokkal is). Nem zárható ki természetesen az sem, hogy több kályha anyagával állunk szemben. A csempe-együttes a 2015. évi feltárási határon bukkant elő, a következő ütem keretében további darabok előkerülése várható, csak ezek nyomán alakítható ki megalapozottabb összkép.

14 A felsővár leégett épületének elbontását és planírozását I. Ulászló és Hunyadi János kormányzó denárjai keltezik (Tóth Csaba, MNM meghatározása). Erről és az ezzel esetlegesen összefüggésbe hozható írott forrásokról: HATHÁZI 2010, 58–59, 67–68. A kályhacsempe-anyaggal való kapcsolat lehetőségét természetesen további kutatásoknak kell vizsgálnia, különös tekintettel annak vegyes összetételére is.

GÁL VIKTOR

JELENTÉS A FÜZÉRI VÁR 2015. ÉVI RÉGÉSZETI KUTATÁSÁRÓL

A Herman Ottó Múzeum Régészeti Tára a Füzeri Várgondnokság kérésére 2015. május 13-én folytatta a füzeri Felsővár kiépítését végző kivitelező által, 2014. november 12-én balesetveszélyes helyzetre hivatkozva leállított régészeti kutatást. A 2015. évi feladatunk a délkeleti palotaszárny keleti szélső tere, az ún. Rimay ház belső területének építész-tervező által meghatározott mélységig történő régészeti feltárása.¹⁵ (1. kép)

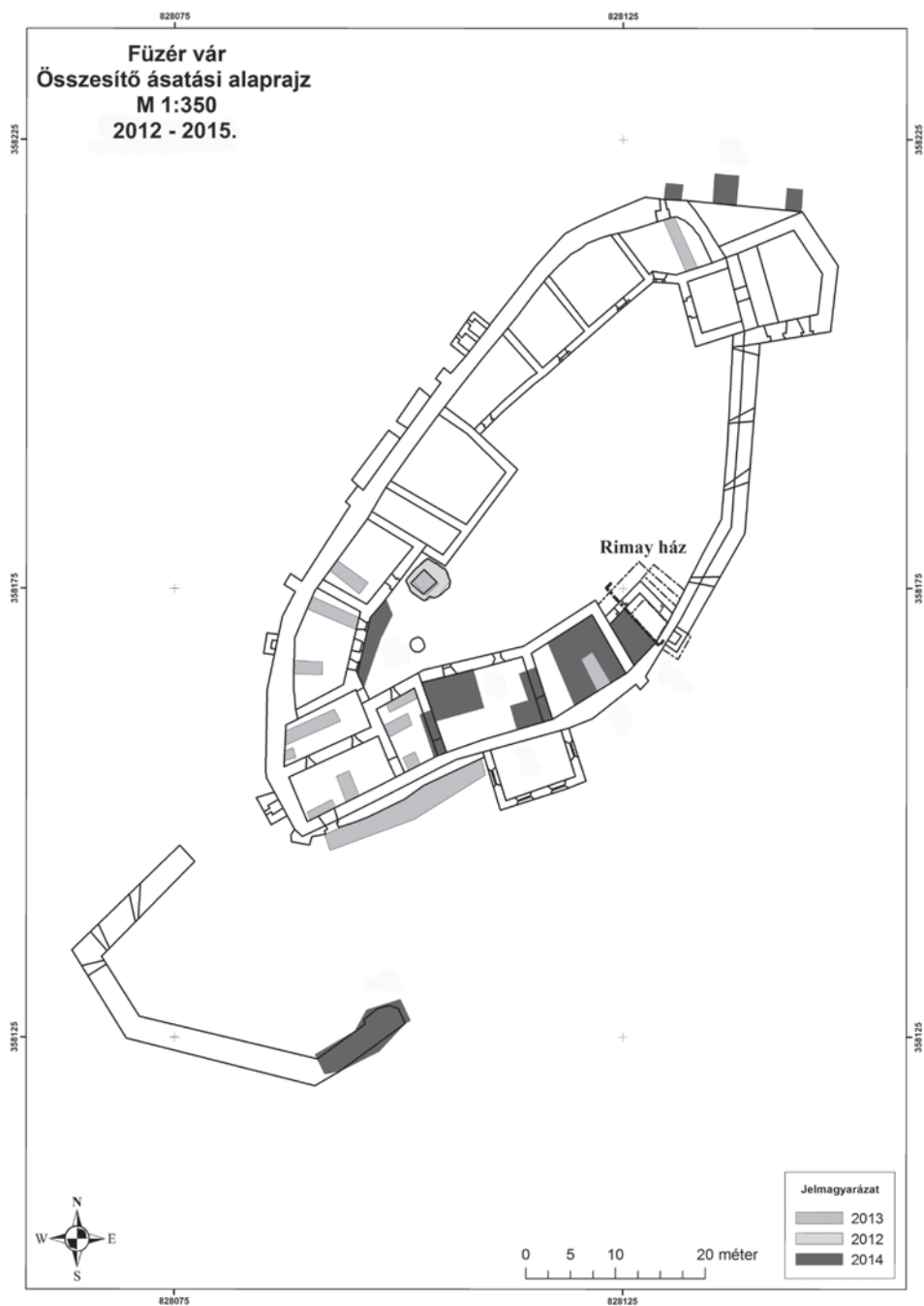
Mivel a fent jelzett időpontig az említett balesetveszély elhárítása még nem történt meg, a szezont a Rimay ház várfalon kívül elhelyezkedő árnyékszékaknájának kutatásával kezdtük. Az akna nyugati falazatának délnyugati sarkát a várfaltól mintegy 160 cm-re találtuk meg. Ezt követően a Simon Zoltán által korábban már feltárt akna belsejének tisztítására koncentráltunk, majd kivitelezői kérésre feltártuk az árnyékszék akna falainak külső síkjait is.

Az akna déli fala átlag 60 cm széles volt, belső oldalon átlag 60 cm, külső oldalon átlag 80-100 cm magasságban maradt meg. A déli fal középtengelyében egy 40 cm széles, 30 cm magas, egy darab kővel áthidalt téglalap alakú kifolyó- vagy tisztítónyílást tártunk fel. Az akna keleti fala, melyet a fehér tufaköves, lőréseket magába foglaló köpenyfal szegélyez, a várfal mellett 100 cm, déli végén 60 cm magasságban maradt meg (2. kép).

A régészeti feltárással párhuzamosan zajló kivitelezési munkák során folyamatos egyeztetésekre, egészséges kompromisszumok kialakítására törekedtünk. Ezért a feltárást ezt követően még mindig nem a Rimay ház belső területének kutatásával folytattuk, hanem annak északi fala váruddvar felől eső feltöltésének régészeti módszerekkel történő eltávolításával. Ez az északi fallal párhuzamosan egy 100 cm szélességű és 650 cm hosszúságú területet érintett. A korábbi évek kivitelezési munkái során felhalmozott vastag recens rétegek alatt feltártuk a helyiséghez kapcsolódó utolsó, 17. századi járószintet, az ezt metsző korábbi régészeti kutatások visszatöltött kutatóárkait, valamint a még érintetlenül hagyott korábbi (13-14. századi) járószintet, továbbá a természetes sziklafelszín takaró Árpád-kori feltöltési réteget. A Rimay ház északkeleti sarkán megmaradt in situ a sarokarmirozás két faragott eleme is. Ezek aljához kapcsolódott a metszetfalakban is észlelt 15. századi építési- és járószint. A déli irányban ereszkedő természetes sziklafelszín alját a kutatóárokban az északi falsík tövében, az utolsó felszíntől számított – 150 cm-en értük el. (3. kép) Az átvágott betöltés nyugati harmada, majdnem a sziklafelszín mélységéig bolygatott volt. Az északi falsík tövéből, annak alapozási árkanak betöltéséből egy kisméretű, vékonyfalú 15. századi pohár (ún. tojáshéj áru) nagyobb darabja került elő.

A feltárás harmadik ütemében megkezdtuk a Rimay ház keleti fala mellett húzódó külső terület (a 17. századi ágyúterasz délkeleti részének) kutatását és szintsüllyesztését. A vizsgálandó terület felett átvélő, az anyagmozgatást biztosító állvány- és hídrendszer stabilitását figyelembe vevő feltárás során a felső, átlag 80-100 cm-es újkori, recens réteg alatt jelentkezett a 17. századi ágyúdomb eddig még nem bolygatott tömörített, gazdag

15 A megnevezésre lásd: *Simon Zoltán: A füzeri vár a 16-17. században*. Borsod-Abaúj-Zemplén megye régészeti emlékei 1. Miskolc, 2000. 61-63. Az előirányzott mélység a Simon Zoltán által korábban feltárt terazzopadló szintje alatt majd 3 méterrel helyezkedett el.

1. kép: A füzéri vár alaprajza a 2015. évi feltárás helyszínével és a metszetrajz vonalával

2. kép: A Rimay ház külső árnyékszékaknája Ny felől

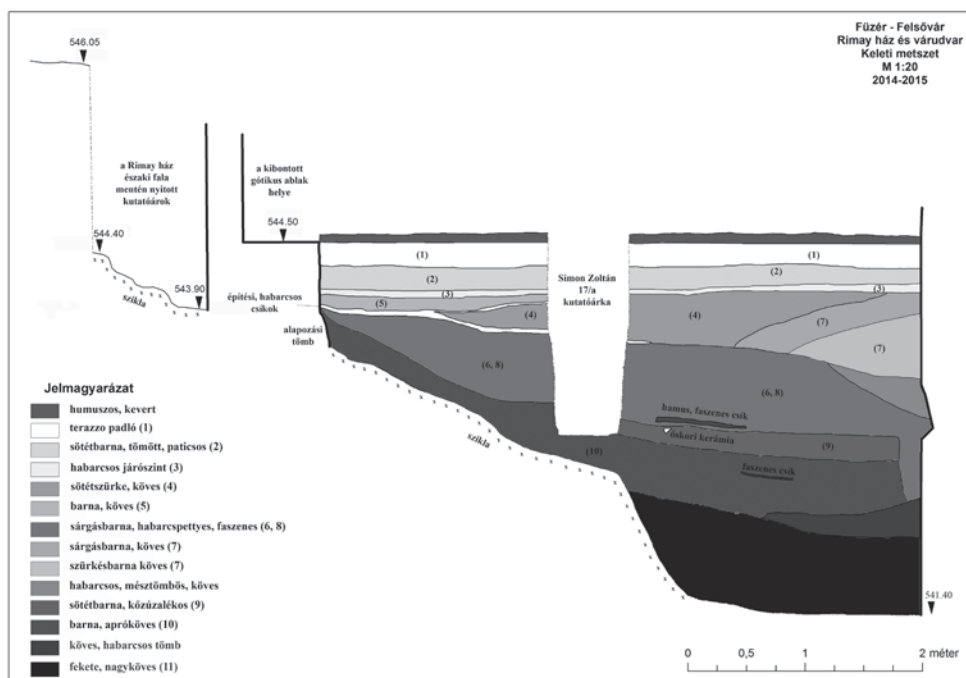

3. kép: A Rimay ház északi fala előtt nyitott kutatóblokk

4. kép: A Rimay ház északi falában kibontott gótikus ablak részlete

5. kép: A Rimay ház feltöltésének rétegsora

6. kép: A 13-14. századi rétegek felületén talált tűzhely nyoma délnyugat felől

7. kép: A Rimay ház keleti traktusa a kutatás végén nyugat felől

leletanyagot tartalmazó barna földes rétege a Rimay ház keleti fala mentén, melyet átlag 50 cm magasságig bontottuk ki.

A keleti fal déli szakaszán, ahol maga a falazat is jobban rongálódott, lehetőségünk volt egy mélyebb kutatási felszín kialakítására. Ezen a szakaszon előkerültek az ágyúterasz belső magját alkotó, a keleti fallal párhuzamosan, attól átlag 20-30 cm távolságra futó faszerkezet maradványai. Az igen rossz megtartású, porhanyós, átlag 10 cm széles, 2-4 cm vastagságú gerenda- vagy deszkamaradványok egymás felett két rétegben helyezkedtek el. Keresztgerendára utaló nyomokat a keskeny kutatási területen nem észleltünk. A feltárt területen, az elért kutatási mélységekig, a keleti fal külső síkján csorbázat vagy hozzáépítés formájában sem észleltük az írott forrásokban 1623 és 1641-ben említett „Pápai Tamás szállása” nyomát.¹⁶

A Rimay ház keleti falának déli végében, közvetlenül a 13. századi várfalhoz csatlakozva, feltártunk egy utólagosan elfalazott, maximum 150 cm szélességű, keretköveit már nélküldöző nyílást is. Emiatt feltételezhetjük, hogy az épület bejárata annak első, 15. századi periódusában a későbbi ágyúdomb felől nyílhatott.

A Rimay ház északi falában már korábban azonosított, ugyancsak később elfalazott ablak megmaradt alsó részének kutatására és kibontására is sor került. Ezt az indokolta, hogy a kivitelezési tervekben az északi középkori fal teljes elbontása szerepelt. Az elfalazott részből 4 db, feltételezhetően az itt működött gótikus ablakhoz tartozó keresztoszto töredéket, valamint 2 db nagyméretű könyöklőt emeltünk ki. (4. kép)

Az északi fal elbontása, majd újjáépítése miatt szükség volt a Rimay ház belső területének részleges kutatására is. Erre az északi fal belső oldala mentén egy 80 cm széles területen nyílt lehetőség. A keskeny kutatási terület nyugati felében sikerült azonosítanunk a Rimay ház első habarcsos járószintjét, valamint az ez alatt húzódó, ugyancsak habarcsos építési szintet. A sziklafelszín mélyebben már csak egy Árpád-kori leletanyagot tartalmazó köves feltöltési réteg, valamint sziklamálladék takarta.

A Rimay ház megmaradt belső rétegsorának feltárása során elértük az építészeti tervekben kijelölt szintet, mely jóval a középkori rétegek alá nyúlt. (5. kép) Így a füzéri vár egy középkori helyisége teljes rétegsorának feltárásán keresztül vizsgálhattuk többek között a Rimay ház 15. századi és a vár Árpád-kori falainak építési módszerét. A Rimay ház keleti faláról újra bebizonyosodott, hogy egyértelműen későbbi építésű a külső várfalnak. A 15. századi keleti fal esetében nem a sziklafelszínre alapozták annak alját, hanem csak egy kb. 180 cm mély alapozási árkot alakítottak ki, és a fal alját a legalsó, sziklát takaró köves feltöltésbe mélyítették.

A természetes sziklafelszín takaró jégkori üledék felett található köves réteg „tisztán” bronzkori, kelta, és vélhetően római császárkori germán leletanyagot tartalmazott. Felette helyezkedtek el az Árpád-kori építési, feltöltési rétegek. A 13-14. századi leletanyagot és nagy mennyiségű állatcsontot tartalmazó réteg tetején, ami feltételezhetően a vár egykori udvarszintjével lehet azonos, egy nagyméretű, 110 x 130 cm kiterjedésű nyílt tűzhely vagy vesszőfonatos kültéri kemence nyomait tártuk fel. Ezt a réteget és a tűzhely maradványait a helyiség keleti fala egyértelműen metszette. (6. kép)

16 Simon Zoltán: A füzéri vár a 16-17. században. Borsod-Abaúj-Zemplén megye régészeti emlékei 1. Miskolc, 2000. 61-63. ill. Simon Zoltán: Füzér vára. Vártörténeti kismonográfiák 1. Budapest 2006. 46.

A délkeleti várfal belső síkja viszont olyan szépen rakott struktúrát mutatott, melyet csak szabadon falazva alakíthattak ki a 13. században. (7. kép) Így feltételezhetően a mellette talált, őskori leletanyagot tartalmazó réteg is utólagosan kerülhetett a helyére. A vár területén máshol is találkoztunk a vár építési idejében lecsupaszított, helyenként habarcskifolyásokkal takart sziklafelszínnel. Azonban továbbra is furcsa jelenségnek hat az Árpád-kori leletektől mentes Árpád-kori réteg. (Fotók és rajz: Bárdos Nándor és Gál Viktor.)

GÁL VIKTOR

SZÖGLIGET-SZÁDVÁR RÉGÉSZETI KUTATÁSÁNAK ÚJABB EREDMÉNYEI

A Herman Ottó Múzeum Régészeti Tárának szervezésében 2015-ben június 22. – augusztus 8. között folytattunk tervásatást Szögliget-Szádvár középső várának több helyszínén (1-2. kép). A feltárás utolsó hete egybeesett a Szádvárért Baráti Kör által koordinált, önkéntesek bevonásával lezajlott Vármentő Hét programjával.

A feltárás első szakaszában a középső vár nyugati traktusában elhelyezkedő (feltételezett) Porkoláb ház (1. helyiség) keleti falának, délkeleti lezárásának, északkeleti sarkának, valamint belső területének kutatására koncentráltunk. Mintegy 50-100 cm magasságig kibontottuk az épület északkeleti sarkát (28. árok - 3. kép). A keleti falon, az északi fal belső síkjához igazodva előkerült egy nagyméretű (30x30 cm) gerendafészek. Mivel ez a nyílás keresztülfut a falon, elképzelhető, hogy a belső földem mellett talán egy külső, emeletre vezető fa folyosót is tarthatott. A helyiség belső sarkának feltárása során a gerendafészek aljának magasságában, egy-egy, mind az északi, mind a keleti falsíkból 10-12 cm szélességben kiugró padkát találtunk. Ez az építészeti megoldás talán kapcsolatba hozható az emeleti terek padlószerkezetével is. A keleti fal déli részein az utóbbiakra vonatkozó információkat már nem tudunk nyerni, mivel a falazat ezen a szakaszon mélyebben leromlott az északkeleti saroknál fennmaradt faltetőkhöz képest.

Az 1. helyiség keleti fala déli harmadának egy 2-3 m széles szakaszán a növényzettel takart faltető szintje, környezetéhez képest, hirtelen visszaugrott. Itt sejtettük az épület esetleg várudvarról nyíló bejáratát. Az itt nyitott 29. kutatóárkunk igazolta is ezt a feltevést. Megtaláltuk a feltételezett ajtó északi kávját. A 2 méter széles kutatóárkokban nem akadtunk a déli káva nyomaira, annak feltárását egy nagyméretű mogoróbokor is akadályozta. A nyíláshoz egykor tartozó szárköveket sem találtuk már meg, csak azok 25x25 cm-es fészket azonosítottuk be. A bejárat előterében feltártuk az udvar utolsó, omladék fedte járószintjét, valamint az egykori küszöbök helyét. Az épület belsejében egy barna, földes döngölt járószintet fedett az omladék. A 1. helyiség keleti, 125 cm széles falához belülről, talán a 17. század folyamán, egy „darázskövekből” épített dongaboltozatot emeltek (4. kép). A boltozat alul mintegy 50 cm szélességű, legnagyobb megmaradt magassága 150 cm. A boltozatot közvetlenül a bejárat mögötti tér felé már nem építették ki és boltíók nyomára sem bukkantunk. A döngölt padló átvágása után, alatta egy lapos kövekből kialakított, a boltozat alá befutó járófelületet azonosítottunk, mely feltételezhetően az épület első (talán síkmennyezetes?) periódusához kapcsolódott.

Az 1. helyiség hossz tengelyére merőlegesen, az északi fal belső síkjától 6 méterre egy 2 méter széles kutatóárkot (30. árok) nyitottunk, az épület pincszintjének tanulmányozására. A helyiség keleti falában egy trapéz alaprajzú, kelet felé szűkülő bevilágító ablakot fedeztünk fel (5. kép). Ez a pince feltárt döngölt, földes padlója felett mintegy 100 cm-rel helyezkedik el. Az árok és egyben a pince nyugati harmadát a felszínre bukkanó és 45 fokban nyugat felé emelkedő természetes sziklafelszín foglalja el. Dongaboltozat nyomaira a kutatóárkokban nem akadtunk, mivel az ablak előtt feltételezhetően egy boltíók helyezkedett el, másrészt a nyugati oldalon a sziklafelszín tetejéről indíhatták a boltozati ívet, mely teljes mértékben elpusztult. A járószint felett, az omladékban feltártuk az emeleti tér padlójának elszenült fagerendáinak valamint a bezuhant terazzopadló nyomait. A padlón egy ép állapotú vegyesmázás oromcsempé feküdt.

3. kép: Az 1. helyiség északkeleti sarka kelet felől fotózva

4. kép: Az 1. helyiség földszinti terének járószintje és dongaboltozatának indítása

5. kép: Az 1. helyiség keleti falában feltárt trapéz alaprajzú bevilágító ablak

6. kép: Az 1. helyiség délkeleti sarkának csatlakozása a Bebek kapuhoz (4. helyiség) délkelet felől

7. kép: A 4. helyiséget a várudvar felől lezáró falazat előtt talált faragott kőkeret

8. kép: A kaputorony (2. helyiség) feltárt keleti oldalának maradványai kelet felől

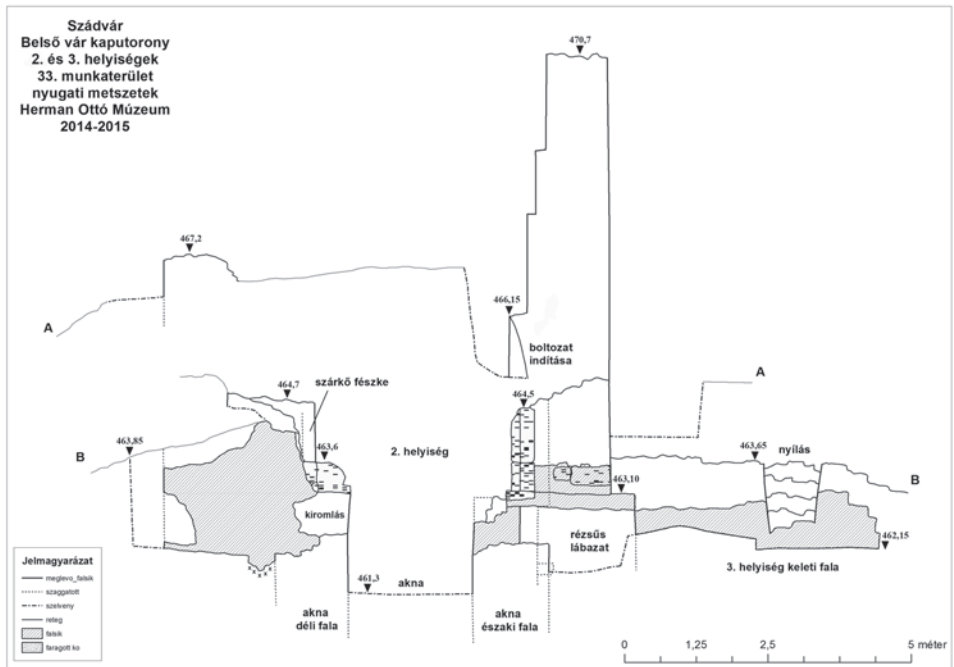

9. kép: A kaputorony (2. helyiség) feltárt keleti oldalának maradványai nyugat (kapubelső) felől

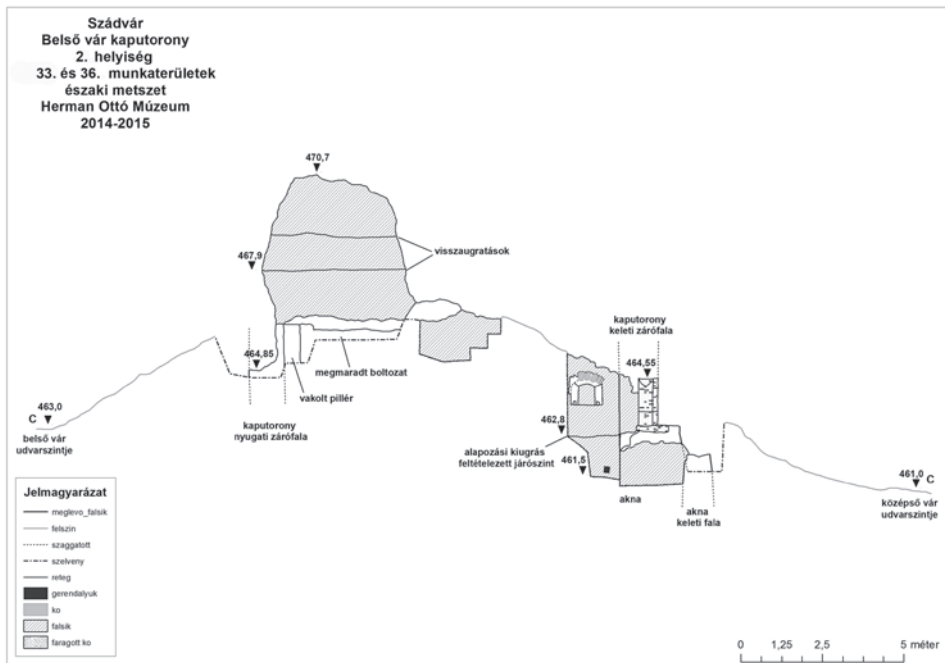
Az 1. helyiség déli lezárásának feltárása során megállapíthattuk, hogy a helyiség keleti fala utólagosan épült neki a Bebek kapu (4. helyiség) várbelső felé húzódó északi falának. (31. árok, 6. kép) Ez a falazat a várudvar felé még mintegy 5 m hosszan folytatódik. Ennek a csomópontnak, valamint az ettől délre eső külső várfal töréspontjának vizsgálatakor kiderült, (32. árok) hogy a Bebek kapu várudvar felőli szakaszát egy keskeny, 60 cm széles falazattal utólag lezárták. Mivel csak közvetlenül a csomópontok környezetét kutattuk, így pontosan nem tudjuk, hogy az utólagos falazat lezárásra utal, vagy egy belső kapuzat alapját képezheti-e. A keskeny falazat várudvar felől oldalán, az omladékból több sárgás színű, vakolatmaradványok nyomát is megőrző faragott kő (pl. ablakszárkő-töredékek) került elő (7. kép).

Ebben az ásatási idényben sor került a Bebek kapu (4. helyiség) részleges feltárására is. (37. árok) Ennek során kibontottuk a kapu in situ maradt északi keretköveinek alsó két elemét, tisztáztuk a kapu alatt található falazat szélességét, belső oldalához kapcsolódó rétegsort, valamint a falazat külső síkjának vonalát (8-11. kép). A kapu és a környezetét alkotó falazatok jelentős mértékben lepusztultak, azonban az in situ falazó kövek nem utalnak a kapu eddig feltételezett utólagos elfalazására, amit írott forrásaink sem cáfolnak meg.

A középső és belső várrészeket összekötő, többszintes kaputorony (2. helyiség) keleti oldalának feltárása során (33. árok) megtaláltuk a felvonóhidás kapu északi keretköveinek két in situ, valamint déli keretköveinek egy in situ elemét. A kapu belső, kerékvető által meghatározott szélessége 270 cm. A kapu előterében egy átlag 110 cm széles falakkal lehatárolt „farkasverem” került elő, melynek azonban nyugati, a kaputoronyba eső falazatát

10. kép: Kaputorony, A-A és B-B metszetek

11. kép: Kaputorony, C-C metszet

nem találtuk meg. A kapu keretköveinek szintje alatt járószintet nem azonosítottunk. A kapu belsejét feltételezhetően fa gerendákkal hidalhatták át, ezekre utalnak az északi és déli falakban talált, alapozási kiugrás felett elhelyezkedő gerendafészkek. A keretkövek mögött húzódó északi és déli falakban, utóbbi esetben erősen roncsolódott állapotban, egy-egy kisméretű boltozott fülkét találtunk, melynek alján, annak középtengelyében, a fal vonalával párhuzamosan gerenda futott végig. Ezek funkciója egyelőre még ismeretlen. A kaputorony belsejében, melyet átlag 3,5 – 4 méteres mélységig szabadítottunk ki az omladékból, nagy mennyiségű zöldmáz, vegyesmáz és mázatlan kályhacsempét, kályhaszemet, közepes mennyiségű 17. századi kerámiát, valamint egy jó állapotban lévő zárszerkezetet találtunk. Az omladékból továbbá előkerült a kapu keretköveinek további két darabja, feltételezhetően az északi perselykő, valamint egy reneszánsz tagozatú ablak szárkő és ablakosztó töredékei.

Az ásatás ideje alatt feltártuk és azonosítottuk a kaputorony délkeleti és északkeleti sarkait is. Utóbbihoz utólag építették neki a 2. helyiségtől északra lévő, téglalap alaprajzú 3. helyiséget, a feltételezett tömlőcöt. Délkeleten a feltárt mintegy 150 cm magas falazatban a falsarok megerősítésére utaló nyomokat nem találtunk. Az északkeleti sarok esetében ezt nagyméretű faragott „darázkövekkel”, lábazati kiugrással és kiszélesedő, rézsűs falazattal is megtoldották. A kaputorony délnyugati sarkának kutatására nyitott 34. árokban a toronysarok megerősítése mintegy 3 méteres mélységben került elő. Az itt feltárt „darázkövek” felett a falazat sarka roncsolódott, azonban az egymás felé beépített tufakövek helye részben visszaazonosítható volt.

A kaputorony (2. helyiség) északi falának középső szakaszán egy kisméretű kutatóblokkot nyitottunk, a kéttraktusosnak feltételezett kapuzat keleti irányú utólagos bővítésének igazolására vagy cáfolatára.¹ A 36. árokban, mind a fala belső (déli), mind annak külső (északi) oldalán átlag 100-120 cm-es mélységig vizsgáltuk a falak szerkezetét. Utólagos hozzáépítés, toldás nyomaira azonban ezen a szakaszon nem bukkantunk.

A kaputorony északi, magasan álló falától északra húzott 35. kutatóárok területén több, a – területen álló fák miatt - kisméretű kutatási felület miatt, nehezen értelmezhető anomáliára bukkantunk. Az árok déli végében, vastag omladékréteg alatt vörösesbarna, patisos jellegű rétegsíkok húzódnak, ami alatt, 150 cm-es mélységben habarcsba rakott köves felszín(?) figyelhető meg. Az árok középső szakaszában a 2014-ben feltárt téglapadló erősen roncsolódott folytatását sikerült azonosítanunk. Az árok északi végében ugyanakkor egy eddig még nem ismert 70-80 cm szélességű, egyértelmű falsíkokkal rendelkező, de feltételezhetően visszabontott falazat került felszínre.

1 A korábbi kaputorony keleti irányú kibővítésére legutóbb lásd: *Détshy Mihály*: Szádvár. Perkupa 2004. 27.

GÁL VIKTOR – MISKOLCZI MELINDA:

ELŐZETES JELENTÉS A DIÓSGYŐRI VÁRÁROK ELLENFALÁNAK 2015. ÉVI KUTATÁSÁRÓL

A diósgyőri várak ellenfalának kutatása nem új keletű feladat.¹ Szondázó jellegű régészeti feltárását 1965 – 1967 között Czeglédy Ilona, 2002-től Lovász Emese irányította. Helyreállítását, bemutatását az 1970-es években Ferenczy Károly irányítása mellett végezték el. Az elmúlt negyven évben maga a várak számos rendezvénynek adott otthont.

2015-ben „*A Diósgyőri Vár továbbfejlesztésére irányuló projekt*” II. üteme kapcsán kapott felkérést a Herman Ottó Múzeum Miskolc Megyei Jogú Város Önkormányzatától az ellenfal újabb régészeti kutatására. A munkát geofizikai vizsgálatokkal kezdtük, melynek során előbb talajradar, majd magnetométeres eszköz használatával kíséreltük meg az egykori fal nyomvonalát meghatározni. A magnetométeres mérés során² a vár és környezetének jelentős újkori használata miatt értékelhető eredményt sem a kontrafalak vélhető nyomvonalán, sem a várakban feltételezett középkori hídszerkezetek esetében nem tudtunk elérni. Sikeresebbnek bizonyult a talajradar használata.³ A meglévő kontrafalak, valamint a korábbi kutatási eredmények alapján feltételezett nyomvonalat figyelembe véve jelöltük ki a mérési területeket. Az északnyugati, valamint a déli falak esetében a műszeres mérés nagy pontossággal igazolta az ezt követő feltárás során előkerült kontrafal helyzetét. Sőt a déli területen ennek alapján a korábbi kutatási hipotézisek jelentős felülvizsgálata, korrekciója is várható. A kazamatákkal szemben, az északi oldalon – revíziós jellegű – régészeti kutatás még nem történt. Az eddigi legnagyobb eltérést a várakok délnyugati szegletében tapasztaltuk, ahol a talajradaros méréssel egy közmű nyomvonalát sikerült azonosítani.

A tervátsátás keretén belül szelvényekkel vizsgáltuk a fal nyomvonalát. Kutatásunk fókuszában elsősorban a délnyugati falszakasz állt, továbbá egy-egy szelvénnel vizsgáltuk a déli, északkeleti és északnyugati falszakaszokat is. Lehetőségeinket behatárolta, hogy az árok keleti, valamint kisebb mértékben a déli és északi része jelenleg is magántelkekre esik. Szelvényeinket az elvégzett geofizikai vizsgálatok eredményeinek megfelelően tűztük ki. A keleti oldalon ilyen jellegű méréseket nem tudtunk folytatni. A 2016. évi feltárás előkészítésére ezen a területen a lakók hozzájárulásával mikrodomborzati felmérést készítettünk, melynek eredményét ezen a szakaszon egyetlen szelvényben tudtuk vizsgálni. A munka folytatásaként a felmérést a várak teljes területére kiterjesztettük.

A délnyugati oldalon megkezdett feltárás nem várt eredményt hozott. Az 1970-es években a szondázó jellegű kutatások befejezését követően a kontrafal vonalának

1 A várral foglalkozó gazdag irodalomból itt csupán azokat említjük, melyekben a contrascarpa régészeti kutatására és állagmegóvására vonatkozó adatok lelhetők fel. Czeglédy Ilona: Előzetes beszámoló a diósgyőri vár 1964. évi feltárási munkáiról. Arch. Ért. 1966. 98–108.; Czeglédy Ilona: A diósgyőri vár. Corvina Kiadó, 1971.; Czeglédy Ilona: A diósgyőri vár. Akadémiai Kiadó, 1988.; Czeglédy Ilona: A diósgyőri vár feltárása. HOMÉ 37 (1999) 367–374.; Czeglédy Ilona – Lovász Emese: Élet a diósgyőri várban. Tanulmányok Diósgyőr történetéhez 7. Miskolc, 2000.; Ferenczy Károly: A diósgyőri várrom építészeti restaurálása és műemlékvédelme. Magyar Műemlékvédelem IX. (1984) 163–253.

2 A felmérést hordozható MAGNETO® MXPDA magnetométerrel végeztük el.

3 A mérést MALA típusú (500 MHz frekvenciás antennával rendelkező) és RD1000 típusú (100/250/375 MHz frekvenciás antennákkal rendelkező) műszerekkel végezték el.

1. kép: A diósgyőri vár alaprajza (Czeplédy 1988.) a 2015. évi kutatás helyszíneinek feltüntetésével

2. kép: A kontrafal és a hozzá kapcsolódó rétegek viszonya a délnyugati oldalon az 1970-es években helyreállított részsű tetejéről.

3. kép: A délnyugati oldalon nyitott kutatóárok a kontrafallal

4. kép: A déli oldalon nyitott kutatóárok

feltételezett szakaszát egy rézsűs földtakaróval érzékeltették. A geofizikai mérések eredményére támaszkodva úgy véltük, hogy e földtakaró rejtje a kontrafal maradványait, így ennek megfelelően jelöltük ki szelvényeinket. A kutatás során bebizonyosodott, hogy a délnyugati oldalon a helyreállított falszakaszoktól mintegy 2-5 méterrel keletebbre, a jelenlegi várárokban jelentkezett az ellenfal. Az 1970-es években, a rézsű kialakításakor a munkagépekkel megsérthették a kontrafal nyugati szakaszát; a bedőlt falmagra a jelenleg is látható, helyreállított kőfal déli végének közelében bukkantunk. Szintén a rézsű kialakításával bolygatták meg a kontrafaltól nyugatra elhelyezkedő, fekete színű, zsíros tapintású, Árpád-kori leletanyagban gazdag réteget, mely vélhetően a Lovász Emese által 2011-ben a vártól nyugatra azonosított településrészlethez⁴ köthető. A munkagép kanalának vonalát a kézi erővel kibontott szelvényekben könnyen azonosítani lehetett. Az északnyugati és a déli oldalon a falak nagyjából a geofizikai kutatás eredményei által meghatározott vonalon helyezkedtek el. Az északkeleti oldalon, a Bodrogi Zsigmond u. 16. szám alatt nyitott szelvényünkben a ház délnyugati végénél észlelt rézsű rejtette a fal vonalát. Ez a kiemelkedés a keleti oldal kertjeiben terepjelenségként többé-kevésbé még érzékelhető.

Az általunk kinyitott kilenc szelvény mindegyikében megtaláltuk az ellenfal maradványát. A várárok felé eső belső oldalon erősen lepusztult állapotban jelentkeztek a nagyméretű, forrásvízi mészkőlapokból készült, kimozdult kváderek. A belső oldalon a falsík nem függőleges, hanem rézsűsen a várárok irányába nyitott; külső oldalán – itt kvádereknek nem találtuk nyomát – a falsík minden esetben függőleges volt. A falszakaszok mérhető vastagsága 120–130 cm között változott; a falak külső síkja mentén kialakított alapozási árkukat a délnyugati és az északkeleti oldalon nyitott szelvényekben tudtuk meghatározni, ennek szélessége 80-90 cm között változott. Ez az alapozási árok a délnyugati oldalon a már említett, Árpád-kori leletanyagban gazdag réteget vágva az agyagos altalajba mélyült le. Ezen a szakaszon az árok alját nem értük el. Az északkeleti oldalon is egy, a 15. századinál korábbi réteget bolygattak meg az ellenfal építése során. Korának tisztázásához további vizsgálatok szükségesek.

A kontrafal pusztulása a 17. század első harmada után következett be. A délnyugati oldalon, a leszakadt kváderek között fémkereső műszer használatával⁵ egy 1627-es dénárt találtunk. A falat az általunk vizsgált szakaszokon egységesen 178 – 180 Btf. magasságra bontották vissza. Az északkeleti, déli és az északnyugati oldalon 135–200 cm vastag, újkori és modern kori feltöltés fedte az ellenfalat. Délnyugati szakasza csupán 30 cm-rel fekszik mélyebben a várárok jelenlegi szintjétől.

A 2016 tavaszán folytatódó feltárás során tisztázni kívánjuk az ellenfal feltételezett északi, keleti és déli nyomvonalát. A régészeti kutatás keretein belül remélhetőleg a délkeleti oldalon feltételezett, a várárok vizének elvezetésére szolgáló csatorna és a hozzá tartozó zsilip helyzetéről is pontosabb képet nyerünk.

4 Hajdú Melinda: A Herman Ottó Múzeum régészeti kutatásai 2011-ben. HOMÉ 51. (2012) 135. o.

5 Ez úton is szeretnénk megköszönni Lakatos Csaba segítségét.

SZÖRÉNYI GÁBOR ANDRÁS

**KÖZÉPKORI EREDETŰ ROMOK ÁLLAGVÉDELME ÉS MŰEMLÉKI
HELYREÁLLÍTÁSA A BÜKKBEN: SÁLY – LATORVÁR 13. SZÁZADI
LAKÓTORNYA¹**

A bükkaljai Latorpuszta települése földe magasodó éles sziklagerinc déli végében, sarkantyúhelyzetben emelkednek a középkori Latorvár romjai. Az erősség a térképi ábrázolásokon már a 18. században megjelent, elsőként egy 1777-es felmérésen látható, „*Lyán vár*” felirattal, és a későbbiekben is több kataszteri ábrázoláson szerepelt. A 19. század helynévtáráiban rendre megemlítették, 1851-ben Fényes Elek ismertette a „*pompás fekvésű*” várat, mely már ekkor is omladékból hevert. Pesty Frigyes 1864. évi gyűjtése során a vár eredetével kapcsolatos néphagyományt jegyzett fel, miszerint a sályiak mint „*Csehek által építetett, s majd Mátyás Magyar Király által elpusztított*” erősségről emlékeztek meg. Erre a cseh-huszita hagyományra utalhat a vár alatti település, Latorpuszta neve is, hiszen a késő-középkori források *bohemin*ek, illetve *latrones*nek nevezték azokat a 15. századi huszita zsoldosokat, akik súlyos pusztításokat végeztek a Bükkalján és környékén is. Bár a vidék huszita pusztításaiban nem kételkedhetünk, a népi emlékezetben szereplő cseh zsoldosok latorvári jelenlétének régészeti bizonyítékai máig nem ismertek.

A vár morfológiailag egyértelműen besorolható a 13. század második felében épült nemesi erősségek sorozatába. A kicsiny alapterületű, de stratégiai kiválóan védelmezhető vármagot félkör alakban (ÉNy–DK-ről) – mára erőteljesen feltöltődött – árok övezte, mely sekély mélyedésként, illetve gyűrűszerű teraszként fedezhető fel a fák között. Az erősség magját jelentő megmaradt falrészlet állapotára egy 1910-es évekből származó archív fotó nyújthat támpontot (*1. kép*). Az egykori lakótorony csonkjá máig megőrizte a száz esztendővel korábbi geometriáját. Ugyanezen fényképfelvételen azonban jól látható, hogy környezetét köfajtóként hasznosították az újkorban, mely gyakorlatilag teljesen elpusztította valamennyi kultúrtörténeti nyomát, rétegét. A Parádi Nándor vezetésével itt folyt 1982. évi régészeti kutatások, majd 2014-ben a Herman Ottó Múzeum ásatásai mindezt megerősítették; a kőbányászat során erősen rongált várbelsőből érdemleges eredményt nem lehetett nyerni. Csekély számú késő Árpád-kori kerámiatöredék, melyek a kőbánya meddőjében heverték, alátámasztja a vár 13. századi keltezését. Az ásatások tanúsága szerint az egykori lakótoronyt és a hozzá tartozó egyéb épületeket a kötörmelékkel feltöltött felszínre, illetve az egyes helyszíneken kibúvó sziklára alapozták. A toronyvár építtetője, az Örsúr nemzetség Váraljai ága volt, akik értékeik védelmére és nem utolsósorban hatalmuk szimbólumaként emelték latori erősségüket. A közel 10 m átmérőjű körívre kiserkeszthető – eredetileg minden bizonnyal több szintes – toronynak napjainkra csak a sziklafelszínre emelt 5 m hosszú és 4 m magas szakasza maradt fenn.²

1 A projekt a Bükki Nemzeti Park „Kunhalmok és földvárak rehabilitációja a BNPI Heves és Borsod-Abaúj-Zemplén megyei területein” című pályázata keretében valósult meg. Lebonyolító: Herman Ottó Múzeum; építészeti tervezés és felmérés: Partiné Samu Viktória és Rácz Miklós; kivitelezés: Borsod-Bos Kft.; tervezői és régészeti művezetés: Partiné Samu Viktória és Szörényi Gábor András.

2 A várra vonatkozó irodalom: Holl Imre - Parádi Nándor, Sály - Latorpuszta. In: Az 1982. év régészeti kutatásai. (Régészeti Füzetek Ser. I. No. 36.). Budapest, 1983, 86-87. , Nováki Gyula – Sárközy Sebestyén – Feld István, Borsod-Abaúj-Zemplén megye várai az őskortól a kuruc korig. Magyarország várainak topográfája 1. Borsod-Abaúj-Zemplén megye régészeti emlékei 5. Budapest–Miskolc, 2007, 98-100.

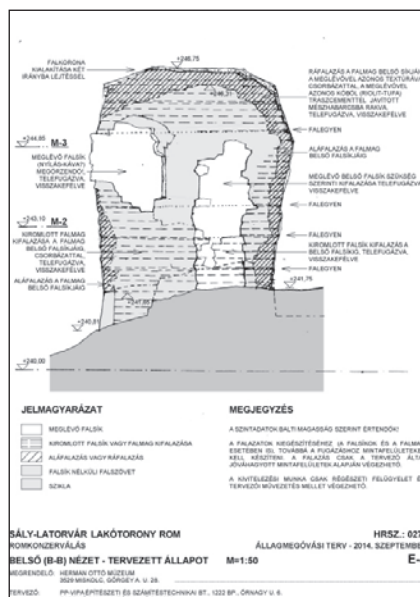
1. kép: Archív fotó az 1910-es évekből (Forrás: Forster Gyula Nemzeti Örökségvédelmi és Vagyongazdálkodási Központ Fotótára, 002.327.)

2. kép: A torony külső nézete az állagvédelem előtt (Fotó: Honti Sz.)

3. kép: A torony belső nézete az állagvédelem előtt (Fotó: Honti Sz.)

4. kép: A torony belső oldalának helyreállítási terve

5. kép: A torony észak felől a helyreállítás után (Fotó: Szörényi G. A.)

A latorvári rom arculata kettős. Külső falsíkja viszonylag ép állapotú. Ezen oldal kőso-
rainak nagyobb kövei közé kisebbeket is raktak a középkori építők, csökkentve a fugák
szélességét, így kialakítva egy zárt, tetszetős falszövetet. A külső falsík szövete idővel
azonban fokozatosan megkopott, a fugák és a kitöltő kövek több helyen kiperegtek. A belső
falsík a külsőhöz képest nagyon kis felületben maradt épen. Ezen az oldalon zömmel csak
a fal magja maradt fenn, több helyen mélyen kiromolva.

A rom körívének DK-i metszetén található az egyetlen, bár bizonytalan építészeti
részlet. A sziklafelszínhez képest 2,5 m-es magasságban egy viszonylag sík felület egy
nyíláskáva nyomaként értelmezhető, ám ennek teljes kiszerkesztése ma már nem lehet-
séges. A fal áttellenes, É-i metszetében jól értelmezhető a kb. 250 cm vastagon rakott fal
„szendvicses” szerkezete. A falsíkokon nagyobb kövekből emelt külső kérégek közé kisebb
törtköből álló magot raktak. A falazás során átlagosan 60-70 cm-es közönként falegyent
alakítottak ki a középkori építők.

A napjainkra kikopott, illetve leromlott falsíkokon túl a бүтүс metszetek erodálása is
jelentős volt. Komoly mértékű áthajlások alakultak ki, veszélyeztetve mind a rom stabili-
tását, mind a látogatók testi épségét.

A 2015 tavaszán folytatott állagvédelmi munkálatok során a rom száz éve meglévő
karakterének megőrzése alapvető cél volt. Ezért csak az elengedhetetlenül szükséges, sta-
bilitást biztosító alá- és kifalazások történtek meg. A falsíkok az egyértelműen kiegészít-
hető szakaszokon, elsősorban a külső oldalon lettek visszaépítve. A belső falsíkon a kicsiny
felületű, meglévő sík alatti kiromlás került kiegészítésre, míg másutt a falmag csorbázatos
felületű megerősítése történt. Az eredeti rom koronáját végül egy 60 cm-es ráfalazás védi
az időjárás viszontagságaitól. A középkori és az újonnan épült felületek közei teljes fugá-
zással lettek kitöltve, utólag 1-2 cm-es mélységben visszakeféelve, ezzel érvényesítve a
kövek rusztikus hatását.

Az állagvédelemhez felhasznált építőanyagot csupán csak részben tudta fedezni a
2014-es feltárások során kitermelt kőanyag, így további helyi nyersanyagról kellett gon-
doskodni. Ennek során szín és méret szerint előválogatott sálya bontott riolittufa került
beépítésre, zsákos trassz falazó habarcs kötőanyaggal. A tekintélyes mennyiségű építő-
anyag meredek hegyre történt felszállítása komoly kihívást jelentett a kivitelezés során,
ami egy speciális csőrlős felvonórendszer kiépítése segítségével valósulhatott meg.

Az így helyreállított lakótorony immáron újra a Бүккалжа egyik kedvelt turistacélpont-
jává válhat.

VÁRAK A GERECSÉ ÉS A VÉRTES VIDÉKÉN

VEZETŐ A CASTRUM BENE EGYESÜLET 22. VÁNDORGYŰLÉSÉNEK TANULMÁNYÚTJÁHOZ

SCHMIDTMAYER RICHÁRD

A TATAI VÁR

A tatai vár a 15-16. századi magyar építészet kiemelkedő jelentőségű alkotása, a Zsigmond, Mátyás és Jagelló-kor, valamint a török elleni végvári harcok korának egyik kulcsemléke, amely nélkül nem érthető meg e fontos korszakok építésze.

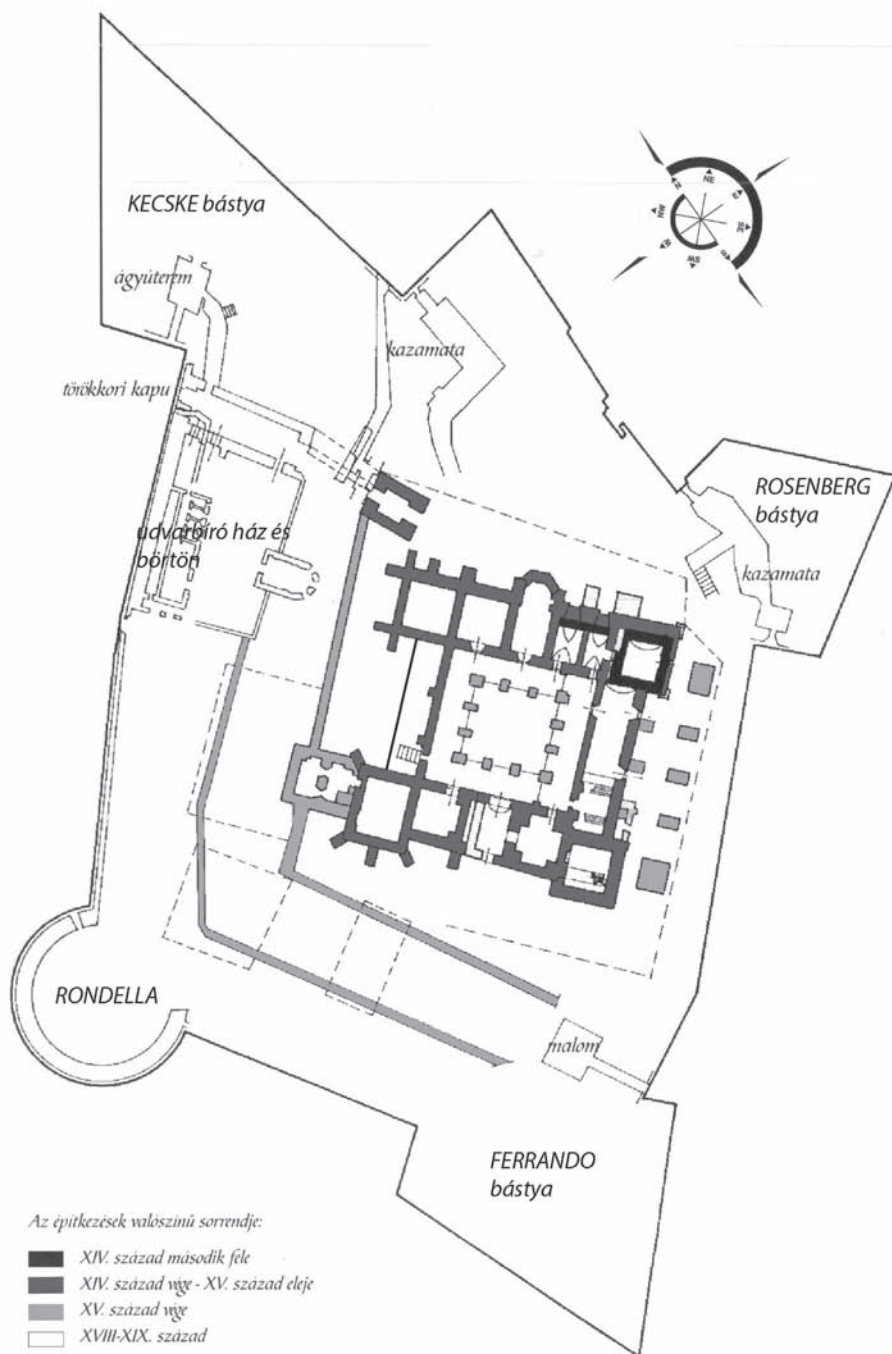
14. század

Szatmári Sarolta az ásatási eredményei alapján azt feltételezte, hogy a 14. század végén a Lackfi család emelt itt magának palotát. Az épület belsejében végzett ásatás során egy kisméretű toronyhoz kapcsolódó, feltehetően zárt udvaros, L alakú épület alapjai kerültek elő. E korai épület berendezéséből csak egy padlótégla és néhány kályhacsempetöredék maradt meg.

Zsigmond-kori építkezések

A Luxemburgi Zsigmond által emelt épület a 14. századi diósgyőri és a zólyomi vár nyomán készült, négyzetes alaprajzon négy saroktoronnyal, zárt belső udvarral. Buzás Gergely rekonstrukciója alapján az épület egyemeletes volt. Középvárárt a földszinten négyzetes pillérekre támaszkodó, csúcsíves árkádsor övezte. Az emeleten csak a tóra néző déli szárny előtt húzódott egy nyolcszögű pillérekre támaszkodó, keresztboltozatos folyosó. A kerengőfolyosó délkeleti és északnyugati sarkában helyezkedett el az a két lépcső, amely az emeletre vezetett.

A keleti szárnyban kapott helyet a kétszintes, karzattal ellátott várkápolna, melynek szentélye a várfal elé ugrott ki, így a mellette nyíló eredeti várkapu védelmét is elláthatta. A kápolnának nem csak az alapfalai, hanem a teljes déli fala megőrződött, így a ma is álló kései toronyhomlokzaton látható a gótikus kápolna szerkezete. Az alsó kápolna déli falán fennmaradtak a boltozatindítások és a papi ülőfülke is. A felső kápolna hajójának nyugati végében egy karzat, lépcső, ajtó és egy papi ülőfülke mellett a szentély egy gazdagon tagolt keretű ablakának egyik oldala, a boltozatot tartó hengeres falpillér, valamint a borda nélküli keresztboltozat indításai maradtak ránk. A ránk maradt déli pillérnél megfigyelhető, hogy egy falcsonkja ma is jóval magasabbra emelkedik, mint ahogy azt a kápolna szentélyének boltozata megkívánná. Ez egyértelműen jelzi, hogy a szentély felett egykor egy emelet (torony?) emelkedett.

A tatai vár alaprajza az építési periódusokkal B. Szatmári Sarolta nyomán

A vár nyugati szárnyában az ásatások során egy nagyméretű légfűtő kemence maradványai kerültek elő. Fennmaradt a fűtőajtó küszöbe és a kemence két oldalfalának csomkjai is. Sajnos a kemence nagy részét a török korban a helyére épült kapualj elpusztította.

A vár északi szárnyának külső fala sem maradt meg, így a korábbi rekonstrukciós kísérletek esetében felmerült, hogy esetleg nem is volt a várnak északi épületszárnya. Előkerült azonban ezen a helyen egy dongaboltozatos pince és annak előtere, benne a pincébe vezető lépcsővel. Maga az előtér és a lépcső egyértelműen bizonyítják legalábbis egy földszint létezését. A vár hiteles ábrázolásai azonban ezen a helyen a többihez hasonló palotaszárnyat mutatnak, és ezt támasztja alá a pincéből előkerült középkori leletek: beomlott kályhák, kőfaragványok tömege. A pince keleti fala mentén két vastos pillér került elő. Ezek a pillérek nem tartozhattak a pince szerkezetéhez, mert áttörik annak boltozatát, és felfelé is folytatódnak. Buzás Gergely rekonstrukciója alapján ez az egyik bizonyítéka az emeleten elhelyezett kétszintes nagyteremnek. Szerinte nem valószínű, hogy a pillérek a földszint tagolását képezték volna, ugyanis az egyik éppen a pinceelőtér földszinti helyiségének válaszfala vonalába esik, így a földszinti térben nem sok értelme lenne. Véleménye szerint a pilléreknek leginkább akkor van értelme, ha feltételezünk egy olyan emeletet, amelynek déli határoló fala a földszinti kerengőfolyosó északi pillérsora felett húzódott. Egy ilyen, két traktus szélességű teremnek ugyanis a pincében talált pillérek pontosan a középtengelyébe esnek, és azt hosszában közel pontosan harmadolják. Ez a terem lehetett a nagyterem, amely hasonló méretű lett volna, mint a diósgyőri, a visegrádi, illetve budai déli nagycsarnoka. Kérdéses, hogy már ebben a periódusban megépült-e a déli szárny tóra néző homlokzata előtt a pilléres alépitményre emelt függőkert vagy ez Mátyás-kori.

Mátyás- és Jagelló-kori építkezések

A vár Hunyadi Mátyás által elvéggeztetett átépítéséről Pietro Ransano és Ursinus Velius tett említést. A vár Mátyás-kori állapotáról Antonio Bonfini tudósított a *Decadesban*, ahol megemlítette az árkádokkal övezett udvart, az aranyozott faragott mennyezetű termeket és a kettős várfalat a várárokkal.

A vár déli szárnyának fennmaradt a második emelete is. Az udvari homlokzat fala egyértelműen utólag épült rá az alatta húzódó Zsigmond-kori árkádsorra. Megfigyelhető, hogy ez a fal eredetileg befordult a nyugati szárny folyosója fölé, a keleti szárny fölé viszont nem. A falat ma 19. századi ablakok törik át, a középkori nyílásokat feltehetően ezek pusztították el. Az mindenesetre így is biztosan megállapítható, hogy ez a fal nem volt árkádokkal áttörve, hanem egy zárt, esetleg ablakos homlokzatot alkotott.

A ma is álló déli szárny első emeletén, a nyugati oldalon egy késő gótikus csillagboltozat válla maradt meg. Ezek szerint a nyugati földszinti folyosó fölé, feltehetően a Mátyás-korban egy új boltozott folyosó épült. A várból egyetlen Mátyás-kori reneszánsz faragványtöredék ismert: egy vörösmárvány párkánydarab, ékköveket utánzó díszítéssel. Ez a díszítési mód jellemző a visegrádi reneszánsz kutakra és Giovanni Dalmata más műveire is. Lehetséges, hogy a tatai töredék is Dalmata műhelyéből kerülhetett ki. A Mátyás-kori építészeti töredékek túlnyomó többsége késő gótikus nyíláskeretekből és boltozati elemekből áll. Ezek szoros stílusos kapcsolatban állnak a visegrádi palota Mátyás-kori késő gótikus faragványaival.

A Jagelló-korban az északi szárny előtt húzódó régi földszinti loggiára is emeletet építettek. A folyosót bordás keresztboltozat fedte. Buzás Gergely rekonstrukciója szerint valószínű, hogy a tatai vár udvarának emeleti, keleti folyosóját az udvar felől reneszánsz oszlopokra támaszkodó árkádok határolták. Lábazatuk minden bizonnyal a folyosó padlószintjén helyezkedett el, a loggia korláta az előtt helyezkedhetett el, a velencei reneszánsz palotahomlokzatok erkélymegoldásaihoz hasonlóan. Valószínűleg egy balusztrád alkothatta a belső udvar loggiája előtt húzódó mellvédet.

Török kori periódus

Buda török uralom alá kerülése (1541) után Tata Komárom egyik fontos előváráként a magyar végvári rendszer egyik jelentős erődtípménye lett. Ekkor kezdték meg a külső várfal építését a rondellával és a külső vizesárokkal. Ennek ellenére a török rövid időre mégis elfoglalta 1558-1566 között. A keresztény csapatok visszafoglalása után elhatározták a védművek korszerű megerősítését. Elsőként 1568-1572 között a délkeleti sarkot védő olaszbástya, a Ferrando-bástya épült meg, ám építését valójában sohasem fejezték be: a bástya belsejét nem töltötték meg földdel, ahogy eredetileg tervezték. 1577-ben Urban Suess építészeti főfelügyelő a vár átépítéséről szóló jelentése megemlíti a négy tornyot, amely közül hármat visszabontottak, valamint az ekkor szintén részben lebontott második emeletet. Ekkor készült el a vár délkeleti sarkát védő Rosenberg-bástya. 1586-ban az északkeleti sarkon álló Kecske-bástya építésével fejeződtek be az erősítési munkák. Fennmaradt egy 1587-ből származó felülnézeti rajz is, amely bár elég elnagyolt, egyértelműen jelzi az udvart körülölelő egyemeletes árkádsorokat. Ezt az állapotot ábrázolja a vár egyetlen hitelesnek tekinthető látképe, Wilhelm Dillich 1606-ban megjelent rézkarca.

A tizenöt éves háborúban és a 17. században a vár számos ostromot élt át, de komolyabb átépítésre már nem került többé sor. A legsúlyosabb károk a középkori belső várat érték. A 17. század végén már alig néhány helyiséget nem nyilvánították életveszélyesnek. A belső vár nagy részét – három palotaszárnyát – a 18. században bontották le, romjait felhasználták a belső vizesárok feltöltéséhez, illetve más tatai építkezésekhez. Ekkor épült Fellner Jakab tervei alapján a kosáríves híd és az uradalmi börtön épülete is. A ma álló déli palotaszárnyat a 19. század elején Charles Moreau tervei alapján építették át, ekkor készült el a zárterkély és terasz a vár délnyugati sarkán romantikus stílusban. Nem sokkal később a börtön mellett a rabok lelke üdvéért egy kis kápolnát is emeltek. Végül a millennium megünneplésére kapta az épület a ma is ismert historizáló homlokzati átalakítást 1897-ben.

Történeti adatok

A várat eredetileg a Lackfi család kezdte építeni a 14. század végén, felismerve a táj értékeit. Zsigmond király, miután leszámolt a Lackfiakkal, az épületet birtokaival együtt elkobozta, és saját ízlésének megfelelő királyi palotát emeltetett itt. A pompás épületet számos külföldi utazó csodálta meg, számos uralkodó, a bizánci császártól a skandináv uralkodóig felkereste a magyar királyt tatai mellékrezidenciájában. Zsigmond élete végén a Rozgonyi családnak adományozta a palotát, ők 1472-ig birtokolták. Rozgonyi János

jelentős építkezéseket folytatott a várban, ehhez az alapanyagokat Bécsből hozatta. A széles látókörű, jó politikai érzékkel megáldott főúr Tatán rendezte be székhelyét. Halálát követően Mátyás király szerezte meg Tatát, ő további építkezéssel gazdagította a várat. Számos alkalommal mutatható ki 1472 és 1490 között a király tatai tartózkodása. A hazai történetírók még két évszázad távlatából is magasztalóan írtak Mátyás tatai építkezéseiről.

Bonfini nyilván az itáliai vízivárakhoz való hasonlósága alapján, az egyik legszebb magyarországi várnak tartja. „*A vár kocka formájú, kettős fal és árok védi. Az épületek között keskeny a tér.*” Bonfini leírásának további része szerint „*körös-körül dúsan aranyozott ebédlők, nagyszerű hálótermek sora húzódik, gerendázatos mennyezetüket gazdag aranyozás és faragványok teszik díszessé*”. II. Ulászló uralkodása alatt tovább bővítették a várat, amely így már nemzetközi eseményeknek, valamint az 1510-es (rész)országgyűlésnek is helyszínéül szolgálhatott.

1526 után a vár hamar „frontvonalba” került, s a török küzdelmek egyik fontos helyszínévé vált. A török történetírók képzeletét is megragadta a magyar királyok egykori palotájának pompája. Dzselaalade Musztafa leírása szerint „*A gonosz gyauroknak ezen a vidéken még egy Tata nevű, égigérő fallal körülvett erősségük is volt... melyet minden oldalról kellemes ízű víz vett körül, minden oldalon tulipán- és rózsaliget környezett: melynek minden zuga hasonló a paradicsomhoz.*”

Ennek a paradicsomi állapotnak azonban véget vetett, hogy a vár az Oszmán Birodalom határára került. 1566-ban Salm generális kemény ostrommal foglalta vissza. (Ebben részt vett Thury György palotai kapitány is.) 1593-ban Tata újra hadművelési területté vált. Szolimán pasa 1594-ben elfoglalta. 1597-ben egy új fegyver, a kapurobbantó petárda segítségével és csellel foglalták vissza Pálffy Miklós főkapitány seregei.

1605-ben Bocskai seregei foglalták el, majd a császári csapatok vették át az uralmat felette. 1646-97-ig Csáky László zálogbirtoka volt. 1683-ban Kara Musztafa újra elfoglalta. 1685-ben végleg visszafoglalták a töröktől, a vár és uradalma 1697-től királyi birtok lett. A leromlott várat a 17. század végére már csak „puszta vár”-ként emlegették.

A Rákóczi-szabadságharc kitörése miatt azonban zsoldosokat helyeztek a várba, amelyet 1704-05-ben Vak Bottyán foglalt el, de 1706-ban újra a császáriaké lett. 1717-ben Krapf József haditanácsos szerezte meg a tatai birtokokat a várral, akitől 1727-ben Esterházy József vásárolta meg, aki nagy energiákkal kezdett a környék helyrehozatalához. A család eredeti tervei alapján a vár területén építették volna fel kastélyukat, de erre végül pénzhiány miatt nem került sor.

Irodalom

Buzás Gergely: A tatai vár 1510-ben. In László János (szerk.): *Annales Tataienses VI. A diplomácia válaszfútján. 500 éve volt Tatán országgyűlés.* Tata, 2010. 93-114.

Buzás Gergely: A tatai vár. In: (Buzás Gergely-Orosz Krisztina-Vasáros Zsolt szerk.) *Reneszánsz látványtár. Virtuális utazás a múltba.* Budapest 2009, 220-227.

B. Szatmári Sarolta: Előzetes jelentés a tatai vár ásatásáról. *Archaeologiai Értesítő* 101 (1974) 45-54.

LÁSZLÓ JÁNOS

NESZMÉLY, NAGYVÁR

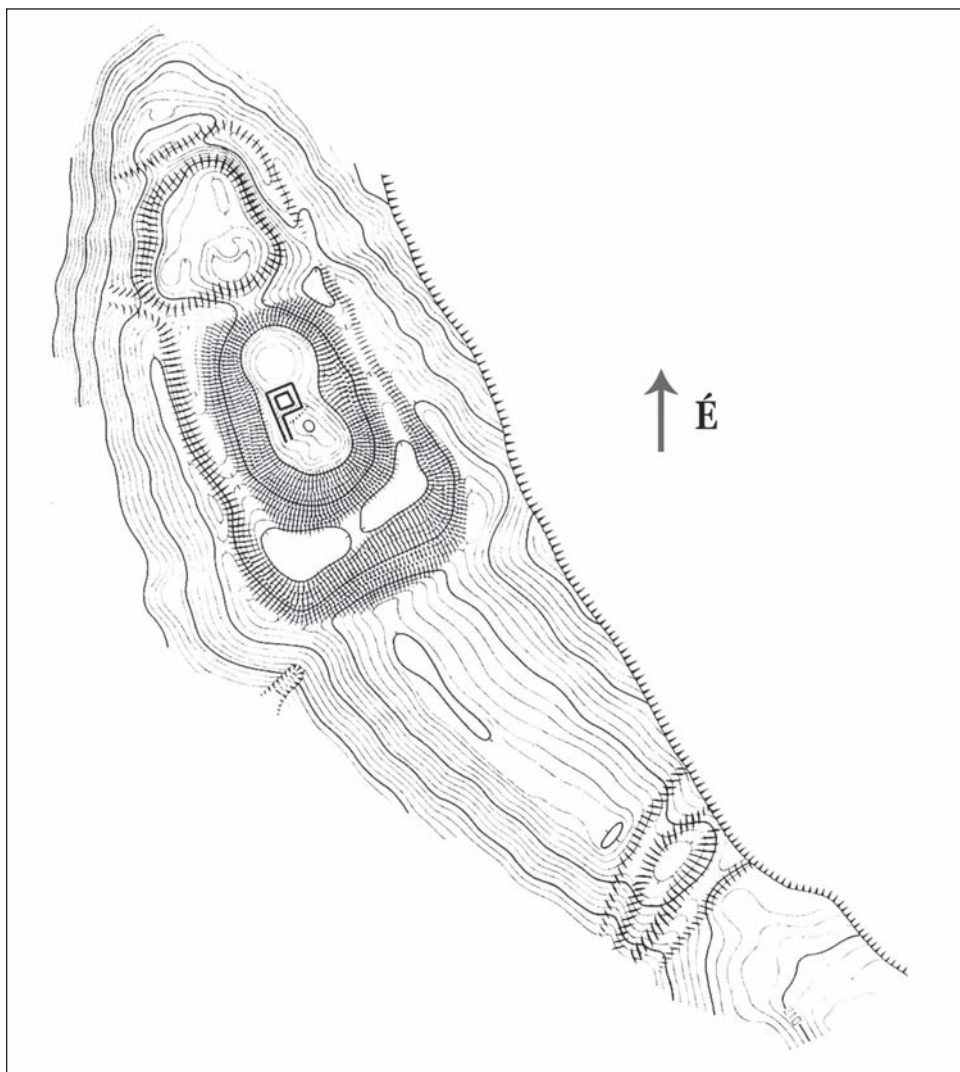
Neszmély falu egykori központját jelző református erődtemplomtól dél-délkeletre magasodik a Vár-hegy, amelyen egy, ásatással még nem kutatott erődítés látható. Nyugatra a Disznós-kúti völgy és az alján folyó patak határolja, keleti felén pedig egy löszbe vájt mélyút zárja le a Vár-hegy tömbjét. Csak egy kisebb gerinc köti össze a mintegy 270 m tszf. magasságú kiemelkedést a délre levő, szőlővel fedett terepalakulatoktól. A déli oldalt leszámítva igen meredek lejtők fogják közre (a Vár-hegy relatív magassága 90-100 m), felszíni alakformái jelenleg is jól beláthatóak.

A vár okleveles említése eddig még nem ismert. Birtoklástörténeti adatok alapján a falu a Zovárd nemzetségbeliek birtoka volt, 1339-ben azután Károly Róbert a Hanckófiak őseinek adományozta, de az erre vonatkozó oklevélben várról nem esik szó. Mindebből Feld István azt a következtetést vonja le, hogy a megyében jelentős birtokokkal rendelkező úri nemzetség valamelyik tagja emeltethette az erősséget valamikor az Árpád-kor végén, majd azt a 14. század elején felhagyták. Az erősség viszonylag korai felhagyásának elképzelését némileg gyengíti az, hogy a várhegy oldalában késő középkori edénytöredékek gyűjthetők, főleg esős időjárás esetén.

A vár legelső említése Pesty Frigyes kéziratos helységnévtárából származik (1864), aki ekkor már megkülönböztetett „Nagy-várhegyet” (római őrtoronynak gondolva a közelben talált római fémek miatt) és „Kis-várhegyet”. Náczy József 1899-ben egy olyan alaprajzot közölt a várról, amelyen csak a torony és a hozzá kapcsolódó falszakasz volt látható, a hozzájuk kapcsolódó sáncok nem. Szerinte a torony pincerésze dongaboltozatos volt, amelyet még látni is vélte. Úgy vélte, hogy a toronytól egy fal vezetett déli irányban, ennek folytatását azonban már ő sem látta. Történeti következtetései azonban tévesnek bizonyultak. Genthon István Magyarország műemlékei című, 1951-ben kiadott munkájában a várhegyen egy „apácakolostort” említett, Magyarország művészeti emlékei című, nyolc évvel később megjelent kötetében pedig Zsigmond-kori „donjonnak” vélte a tornyot. Arra viszont nem szolgáltat adatokkal, hogy mindezt mire alapozta. A Nagyvárat 1970-ben Virágh Dénes mérte fel, eddig ez az egyetlen megbízható alaprajzi forrásunk a területről. **(1. kép)** Ezt Sándorfi György közölte a Műemlékvédelem című folyóiratban.

A vár középső részén, amelyet négy oldalról igen mély várárok vesz körül, emelkedik az alapfalaiban még ma is látható torony. Pincerésznél falainak vastagsága eléri a 2 métert, belső szélessége pedig mintegy 4 méter. A belső részén levő növényzet és omladékréteg miatt műrészletek nem figyelhetők meg. Külső részein a várárokból származó feltöltés található, ennek építészeti-gyakorlati funkciója is lehetett, mivel a homokos-löszös altalaj komolyabb építmény megtartására önállóan, a pincszintet megtámasztó rétegek miatt nem lett volna alkalmas. **(2. kép)**

A középső résznél mintegy 5 méterrel alacsonyabb az északi rész, amelynek területe kissé nagyobb az előzőnél. Ezt csak három oldalról övezi várárok, a Disznós-kúti völgy felőli oldalon a terep meredek volta miatt erre nem volt szükség. Ezen a területen falaknak nem látható nyoma.

1. kép: Neszmély, Nagyvár, Virágh Dénes felmérése, 1970

A harmadik, egyben legnagyobb területű rész a középső, magas kiemelkedéstől délkeletre található, ezt a hegy távolabbi részeitől egy újabb árokrendszerrel, átvágással választották le. Jelenleg nem lehet megállapítani, hogy ez is a késő középkori várhoz tartozott-e. Dénes József felvetette, hogy esetleg ebben az esetben egy őskori erődítmény megmaradt sáncait kellene feltételeznünk itt.

2. kép: A vár tornyának maradványa északról (fotó: László János)

Irodalom

Nácz József: A Vértes vidékének történelmi műemlékei. *Archaeologiai Közlemények* XXII. (1899) 160–161.

Sándorfi György: Hozzászólás az Árpád-kori „kisváarak” problémájához. *Műemlékvédelem*. XXXI. (1987) 16–20.

Feld István: A középkori előretolt védőművek és előváarak kérdéséhez. In: „Gondolják, látják az várnak nagy voltát...” *Tanulmányok a 80 éves Nováki Gyula tiszteletére*. Budapest 2006, 101–118.

LÁSZLÓ JÁNOS

NESZMÉLY, KISVÁR

A neszemélyi református erőd-templomtól délkeletre magasodó Vár-hegy északi oldalában (a „Nagyvár” tetője alatt) találjuk az ún. Kisvár kisebb kiemelkedését, amelyet egy löszmélyút választ el a Vár-hegy tömbjétől. 177 méteres tengerszint feletti magasságával a Nagyvárnál mintegy 35 méterrel alacsonyabban helyezkedik el. Keleti oldalát kisebb vízmosás határolja, északon pedig a Duna felé lejtő meredek domboldal zárja le környezetét **(1. kép)**.

A várra vonatkozó történeti adatok nem ismertek. Irodalmi említés is csupán Pesty Frigyesnek köszönhető, aki helynévgyűjtése eredményeként felhívta a figyelmet arra, hogy a várhegyen két vár létezik, egy „Nagyvár” és egy „Kisvár”. Mindez feledésbe merült egészen addig, amíg Sándorfi György és Dénes József terepbejárásai során beazonosították a helyszínt és Nováki Gyulával fel is mérték a sáncot a megyei múzeumigazgatóság megbízásából **(2. kép)**.

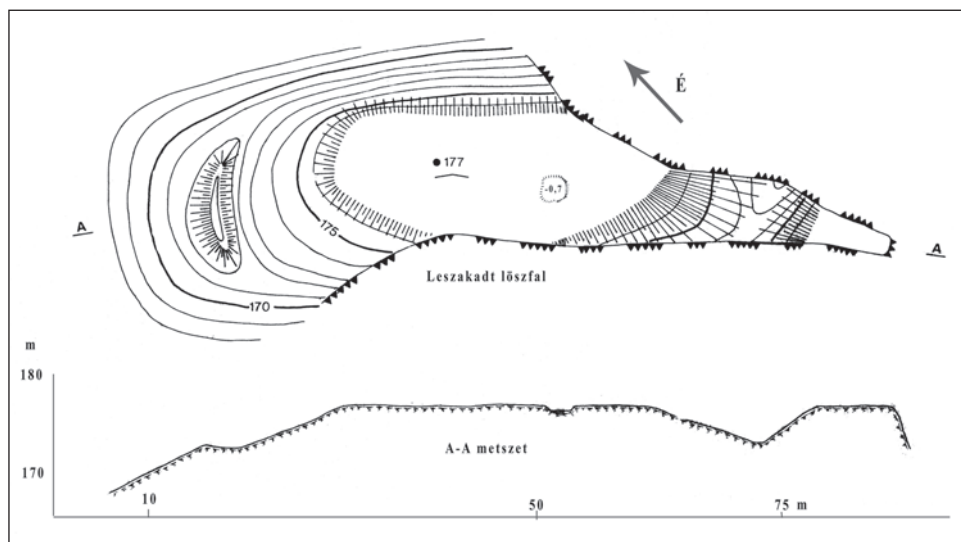

*1. kép: A Nagyvár és a Kisvár légifotója dél felől
(Fotó: Civertan)*

A vár belső része egy ovális alakú, 30x15 méteres sík terület, amelynek peremét a felszíni erózió a keleti és nyugati-délnyugati oldalon elpusztította. Északnyugati és délkeleti oldalán „v” alakú sáncárok határolhatta a központi részt, további peremrészein pedig a terep nyújtotta meredekség jelenthette a természetes védelmet.

Mivel régészeti feltárás itt nem volt még, ezért a vár korának meghatározása nehézségekbe ütközik. Árnyalja a helyzetet továbbá az is, hogy egy kiemelkedésen, egymáshoz igen közel két vár is található. Sándorfi György úgy gondolta, hogy egyszerre a két erődítés nem létezett. Véleménye szerint a hegytetőn álló „Nagyvár” lényegesen nagyobb potenciális védelmi erőt jelenthetett a lentebb álló „Kisvárnál”, ezért mindenképpen azt építhették fel később, így a korábban már álló „Kisvár” használaton kívülé vált. Feld István ezzel szemben felvetette, hogy az egész várrendszer egy időben épülhetett, esetleg a „Kisvár” későbbi lehet. Ezzel a domboldal északi részének nagyobb védhetőségét kívánták

2. kép: Neszmély, Kisvár, Sándorfi György és Dénes József felmérése (1985)

megoldani. Jelenleg egyértelműen nem lehet állást foglalni a kérdésben, mindegyre egy alapos régészeti kutatás szolgálhatna bizonyítékot.

Irodalom

Feld István: A középkori előretolt védőművek és elővárak kérdéséhez. In: „Gondolják, látják az várnak nagy voltát...” Tanulmányok a 80 éves Nováki Gyula tiszteletére. Budapest 2006, 101-118.

Sándorfi György: Hozzászólás az Árpád-kori „kisvárak” problémájához. Műemlékvédelem. XXXI. (1987) 16–20.

LÁSZLÓ JÁNOS

VITÁNY VÁRA

A Vértes hegység északi részén, északnyugati lefutású hegygerincek között találjuk Vitányvárat. Mivel délnyugatról a Nyerges-hegy, északkeletről pedig a Zsidó-hegy fogja közre, s mindkettő némileg magasabb a várgerincnél, ezért a romot messziről csak korlátozott területről lehet látni. A várhegy gerincének északnyugati vége, ahol maga az erősség is áll, mintegy 370 métert meghaladó tengerszint feletti magasságú. Délkelet felé haladva ez a gerinc lassan, fokozatosan emelkedik: valószínűleg ennek oldalában lehetett megközelíteni régen a várat. A közelben húzódik a középkor egyik jelentős kereskedelmi útja, a Budát Béccsel összekötő, így adódik a következtetés, hogy Vitányt erről az útról lehetett megközelíteni.

A vár építési ideje ismeretlen. Az eddigi kutatásban felmerült annak a lehetősége, hogy a többi vértesi várhoz hasonlóan ezt is a Csákok építtették. Azonban első okleveles említése némileg ellentmond ennek, ugyanis 1324-ben - tehát már a Csákokkal történt vértesi királyi birtokcsere előtt 2 évvel! - Maróti István fia Mihály vitányi várnagyról hallhatunk, akinek a Délvidéken voltak egyébként birtokai, és jelentős szerepet töltött be a király mellett. Ekkor királyi birtokban volt a vár. A 14. század második felében a győri ispánság tartozékai között szerepelt, több várnagyát is ismerjük ebből az időszakból.

Zsigmond király rövid időre elzálogosította a várat Hohenzollern Frigyesnek, majd az visszakerült az uralkodóhoz, aki Silstrang Erik komáromi ispánt bízta meg a várnagysággal. Albert király 1439-ben az erősséget Rozgonyi István temesi ispánnak adta zálogba. Ezek után a század közepén a Rozgonyi-család tagjai közti viszálykodások határozták meg a vár történelmét, az egykori temesi ispán fia, János, valamint a pozsonyi comes, Rozgonyi István fiai: János, Rénold, Osvald és Lőrinc vetélkedtek birtokáért. A küzdelmek akkor hagytak alább, amikor Rozgonyi János meghalt, s a vele szemben álló testvérek közül is már csak János és Rénold élt, akik megegyezést kötöttek Rozgonyi János özvegyével. 1478-ban a vár és birtokai Rozgonyi Dorottya tulajdonában voltak. A 15. század végén rövid időre ismét királyi kézbe került, majd Ulászló elzálogosította Egervári László horvát–dalmát–szlávón bánnak, s később, 1508-ban Kanizsai Györgyöt látjuk birtokosai között.

A mohácsi csata utáni időben, 1532-ben Szapolyai Héderváry Istvánnak adományozta el a várat, ezt Szerdahelyi Imreffy, azaz Fekete Mihály – a korábbi birtokos – örökösei nem nézték jó szemmel, köztük perpatvar is támadt, amelynek törvényszéki ítélet lett a vége.

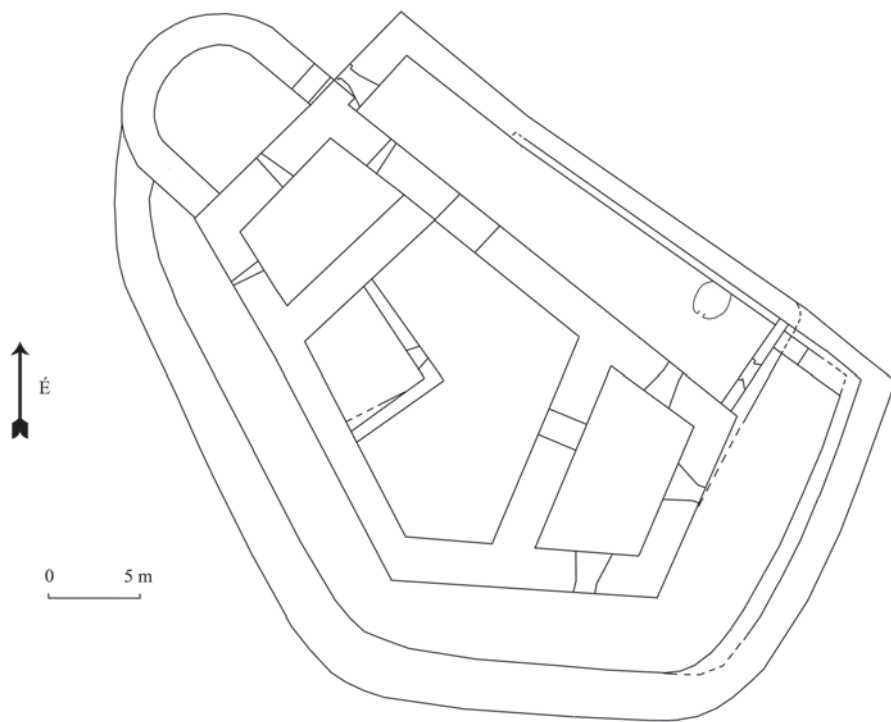
1529-ben, valamint 1543-ban a törökök foglalhatták el a várat, ha nem is hosszú időre. Ferdinánd király később visszavette Vitányt, majd újból használhatóvá tette. Ebből az időszakból (1555-ből) származik az egyetlen, az erősségre vonatkozó inventárium, amely sajnálatos módon jelenleg nem lelhető fel a levéltárakban. A törökök 1557-ben ismét elfoglalták a várat, majd két évvel később ők is megerősítették az építményt, többek között felvonóhidját is. 1558-tól civil lakosság élt falai között. 1566-ban a keresztény csapatok közeledtének hírére oszmán védői elmenekültek. 1594-ben ismét török kézre került, azonban nem tudták sokáig tartani, mivel 1598-ban Pálffy Miklós csapatai Vitányt is visszafoglalták. Hogy a hódítók ne tudják tovább használni az egyébként csekély katonai értékkel rendelkező várat, Pálffyék állítólag felrobbantották. Utána már nem is vette használatba senki, köveit a környékbeli földeket megszerző Esterházy-családtól a kocsiaik kérték építkezési célokra. A szénbányászat fellendülésével párhuzamosan a környező területek birtokosa a Magyar Általános Kőszénbánya Rt. lett, egészen a 20. század közepén bekövetkezett államosításig. Utána a vár magára hagyatva, tulajdonosi gondoskodás nélkül omladozott tovább.

Jelenleg a vár falai rendkívül rossz állapotban vannak. A két legmagasabb épületrész – a torony és a vele szemben álló magas épülettömb – falkoronájáról folyamatosan hullnak az építőkövek, a külső, körítőfalakra is nagyjából ugyanez az állapot a jellemző. Mind a vár belső udvarán, mind a külső falszorosokban jelentős vastagságú omladékkal kell számolni, ez helyenként még a 3 métert is eléri. A 20. században többször kincskeresők bolygatták mind az udvari részeket, mind a falszoros bizonyos részeit, ezzel jelentős károkat okoztak a régészeti rétegekben. Ezen tényezők határozzák meg összességében a régészeti kutatás és a falkonzerválás irányát és lehetőségeit.

Röviden meg kell említenünk a várra vonatkozó alaprajzi felméréseket. Az első Könyöki József készítette el 1886 körül, azonban ez nem tükrözi a valóságot, a felmenő falakat ábrázoló rajzot – vélelmezhetően – helyszíni szemléje után, otthon készítette el. 1897-ben készült el a következő, Csernó Geyza, Tata környéki fotográfus által jegyzett alaprajzi vázlat, amelyet Náczy József közölt Vértes vidékének műemlékeit bemutató nagyívű munkájában. Mind a mai napig ez az az alaprajz, amely megbízható, viszonylag pontos és alkalmas a régészeti kutatás elősegítésére. Csernó rajzát vette át Soós Elemér, aki kétszer is járt a várnál, azonban apróbb pontatlanságok figyelhetők meg munkájában. A 2. világháború után Méhes Gábor készített alapos felmérést, köztük alaprajzot a romokról. Ez az akkor megismerhető állapotokat mutatta, így szembeötlő az előző időszak pusztulási folyamatainak megjelenése az alaprajzban. Ezt egészítette ki Nováki Gyula 1994-ben a várfalakat körbefogó sáncok felméréseivel. Jelenleg a 2015. évi ásatás után készített alaprajz a leghitelesebb, ez felülírta a korábbi alaprajz-rekonstrukciós kísérleteket. **(1. kép)**

A vár legépebben maradt része a délkeleten magasodó, háromszintes torony, amely vélhetően a legkorábbi építési periódusban épült, jelen ismereteink szerint a 14. század elején. Északkeleti és északnyugati oldala szinte teljes egészében áll, a déli sarka körüli részek a feltöltődés szintjéig leromlottak. A meglevő részek alapján azonban egyértelműen megállapítható, hogy legalább két építési periódusban nyerte el mai formáját. Az első építési szakaszban már valószínűleg a mai magasságában állt, lényeges falazásbeli-falszerkezetbeli különbség nem figyelhető meg a szintek között. A szintek síkfödémek voltak (a gerendafészek nyomai jól láthatóak a torony belsejében), közöttük falépcsőn lehetett közlekedni. A torony keleti sarkában a földszint és az első szint között a gerendafészek hiányoznak, itt lehetett a felfelé vezető lépcső. A földszinti részre az udvar felől ajtó vezetett, amelynek a helye nem azonos a mai ajtónyílással, hanem attól kissé északabbra helyezkedhetett el, a falszövetben jól látható a korábbi nyílás széle. Ebben a helyiségben jelenleg két irányba nyíló, kónuszos ablak nyomai maradtak meg, a harmadik oldal hasonló kiképzése csak sejthető a fal omlása miatt. Az első szinten is több nyílást figyelhetünk meg, a két ülőfülkés ablakhoz hasonló lehetett a harmadik oldalon is, az északnyugatin pedig egy kökeret nélküli ajtó nyomai láthatók. Az udvar felőli oldal gerendafészkei egy körbefutó gyilokjáró maradványai, a falszövetben még eredeti fagerendák vannak. A fagerendák a várgesztesi várban levőkkel egykorúak, mindegyikre a dendrokronológiai vizsgálatok derítettek fényt. A tetőszintet pártázatos mellvéd koronázza.

A torony második építési periódusában jelentős változáson esett át. A korábbi síkfödémeket dongás keresztboltozat váltotta fel a földszint és első emelet, valamint az első és második emelet között, ennek boltvállait a már meglevő fal síkjába vésték bele. A második periódushoz való tartozásukat az igazolja, hogy a korábbi vakolat helyenként előbukkan az újonnan bevészt boltszakaszok alól. Az udvarra nyíló ajtót is áthelyezték, mivel a dongaboltozat íve elfedte a korábbi ajtó egy részét. (Az elfalazás nyomait jól nyomon lehet követni a torony külső és belső oldalán egyaránt.) Az ablakoknál, a belső oldalon édesvízi mészkő köpenyezést alkalmaztak, ezzel a korábbi vakolatot elfedték, azok ülőfülkés kiképzése azonban megmaradt. Az újonnan kialakított ablakok keresztosztású keretézéssel voltak ellátva. A keresztosztó indítása a régebbi felvételeken és felméréseken még jól látható, az ablakkeretek töredékei a külső, keleti falszoros feltárásakor elő is kerültek. A második emeleten, a nyugati sarok közelében a torony fala mintegy 40 cm-rel vékonyabb az átlagos falvastagságnál, a fal anyaga is eltér a többi falszakasztól, ugyanis tégladarakat találunk a mészkőfalazásban. Ezt talán akkor falazhatták, amikor az egyik ostrom

1. kép: Vitányvár alaprajza a 2015. évi régészeti feltárás után (készítette: László János)

idején a torony megrongálódhatott (vagy az 1540-es években vagy 1559 után közvetlenül), s a gyors helyreállítás során csak egy vékonyabb fallal pótolták a sérült szakaszt.

A torony első periódusával egy időben húzták fel az udvart övező falat, amelynek toronnyal szemközti vége szögben fordult s akkor még nem volt jelentősebb építmény ezen a helyen. Az alsó, kisebb lőrések ebből az időszakból származhatnak. A fal tetején körben gyilokjáró húzódott (tartógerendáinak nyoma a várfalban még mindig látszik), koronája pedig szintén lőrésekkel volt ellátva, ugyanúgy, mint a torony lezárása. A várudvar belső beosztásáról semmi információnk nem volt az ásatás megkezdése előtt, hiszen vastag omladékréteg fedte minden részen. Egyedül egy, a körítő falra merőleges, vékony falmaradvány volt látható a felszínen, amely egy belső épületből származik. Ennek ajtaját találtuk meg a 2015. évi ásatás során.

Korántsem olyan jó megtartásúak a falak a vár északnyugati részén, mint a torony esetében. Az itt álló épületrészt legalább három periódusban építették, bővítették mind vízszintes, mind függőleges irányban. Az első periódusban, a 14. század elején megépült az előbb említett körítőfal, majd a következőben (vagy akár azzal egy időben) egy vastag fallal lezárták az udvar északnyugati végét - ezt az udvar felőli falszakasz falkötései mutatják - így itt egy lakóépület alakulhatott ki. Ez egyemeletes lehetett, hasonló ablakkiképzésekkel, mint a torony esetében, belső felületén édesvízi mészko köpenyezéssel, keresztoszlású kőkerettel. Véltetően a 15. században további félköríves záródású falszakaszt emeltek

ettől északnyugatra, meghosszabbítva ezzel az építményt, illetve mindkét részt meg is emelték egy, illetve két emelettel. Az első emelet feletti, téglát is tartalmazó kiegyenlítő falazás az új épületrész felett is megtalálható, tehát az újabb épületrész megemelése a második emelettel bizonyíthatóan egy időben készült. Ebben a fázisban a második emeleti ablak már nem az első emeleti felett helyezkedik el. A hozzáépített épületszárny északkeleti oldalán még most is látható kökonzol valószínűleg egy erkélyt tarhatott. Az épületrész tetején lőréses-pártázatos mellvéd volt, amely mára már megsemmisült. A korábbi fényképfelvételek azonban megőrizték ennek formáját, így az egy esetleges helyreállításkor mindez visszaépíthető.

A várat körbefogó külső körítőfalat is legalább háromszor átépítették. A 14. századi első periódusban csak a belső várkapu előtti, keleti oldalon húzódott fal. A második periódusban, a 15. században ezt a vár déli és nyugati oldalán kibővítették, a vár déli felén a belső oldalán gyilokjárós, pártázatos volt. Ezt a szakaszt a harmadik periódusban (szintén valamikor a 15. században) megerősítették, a pártázatokat elfalazták - nyomuk helyenként jól beazonosítható a délkeleti külső várfal külső felületén. Ekkor épült meg a torony keleti sarkán álló épület, amely a 2015. évi feltárás során került elő. A harmadik átépítés végül a török korra datálható, amikor a keleti várfal felső részét megerősítették.

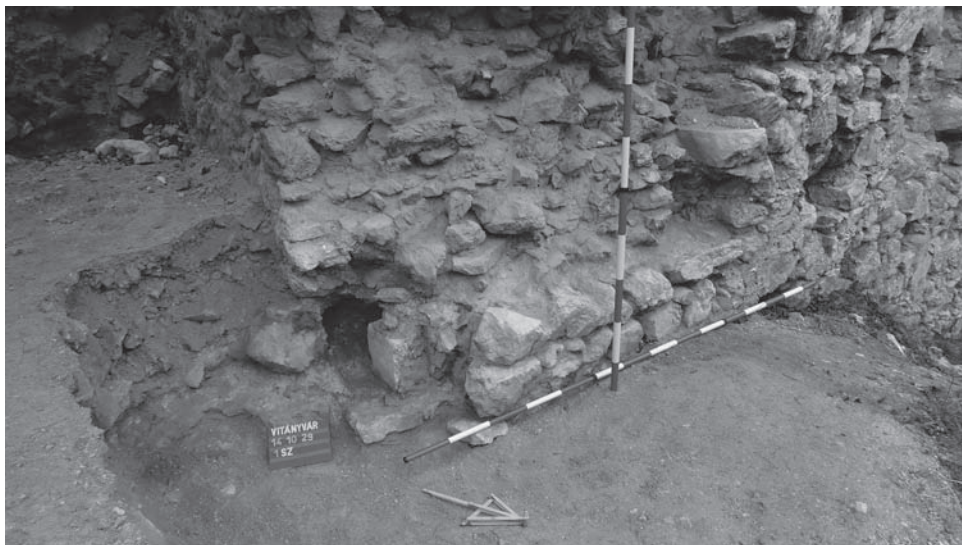
A külső és a várudvart körbefogó belső várfalak közötti területek nagymértékben feltöltődtek. A belső várudvar kapuja az udvar keleti részén volt, ezt a 2014. évi állagmegóvás során állítottuk helyre. A külső várkapu pedig a vár északkeleti sarkán található, helyét, méreteit 2015-ben tudtuk meghatározni.

A régészeti kutatás 2012-ben indult a várnál, majd 2014-ben és 2015-ben folytatódott. Az első évben a szerény anyagi lehetőségek miatt csak tájékoztató jellegű kutatóárkok nyitására volt módunk. Elsőként a belső várudvaron kijelölt kutatóárokból győződünk meg arról, hogy igen vastag omladékréteggel kell számolnunk, ráadásul az is nyilvánvalóvá vált, hogy a 20. századi bolygatások helyenként majdnem a 2 méter mélységet is elérték. A várudvar (talán gazdasági jellegű?) épülete omladékból kilátszó falának kitisztítása során egyértelművé vált, hogy annak létezik egy korábbi periódusa is. Ezt nem tudtuk feltárni, mivel a jelentős mélység már szükségessé tette volna a kutatóárok zsáuzását, erre pedig nem volt lehetőségünk.

A másik kutatóárkunkkal a vár északi külső részén levő sáncot vágtuk át. Itt a sánc tetején nyomát sem találtuk egy paliszádfalnak vagy cölöpkonstrukciónak. Az eddigi számos rekonstrukciós kísérlettel ellentétben a várat körbefogó sánc belső oldalán csupán egy „szárazárok” volt, külső felét pedig rendszeresen megerősítették, ha szükséges volt. A harmadik kutatóárokkal végül egy vízszintes felületet vizsgáltunk a vártól délkeletre, itt a várhoz vezető út nyomvonalát találtuk meg: vagyis a várhoz vezető út nem a hegygerincen vezetett, hanem mellette, kissé alacsonyabb terepszinten.

2014 őszén a belső várudvarra vezető kapu melletti falszakasz állapotát kívántuk stabilizálni, ennek érdekében először a kapunyílás környezetét tisztítottuk ki. Szerencsés módon meg tudtuk állapítani a kapu méreteit, küszöbszintjét, annak ellenére, hogy a 20. században kincskeresők ezt a területet egy árokkal átvágták. A kapunyíláshoz valószínűleg lépcsőn lehetett feljutni, az előtér tartógerendáinak nyomát megtaláltuk a falban, amelyet egy későbbi periódusban befalaztak. **(2. kép)** Ugyanebben az évben a keleti falszoros kutatását is megkezdtük keresztirányú kutatóárkokkal. Az itt levő buja növényzet és vastag fagyókerek azonban nem tették lehetővé a teljes feltárást, csupán két kisebb árkot bontottunk ki, az egyik alján áglenyomatos, vörösre átégett, agyagos réteget találtunk. Mindkét

2. kép: Gerendafészek nyoma a belső várkapu küszöbszintjénél bontás közben (2014)
(fotó: László János)

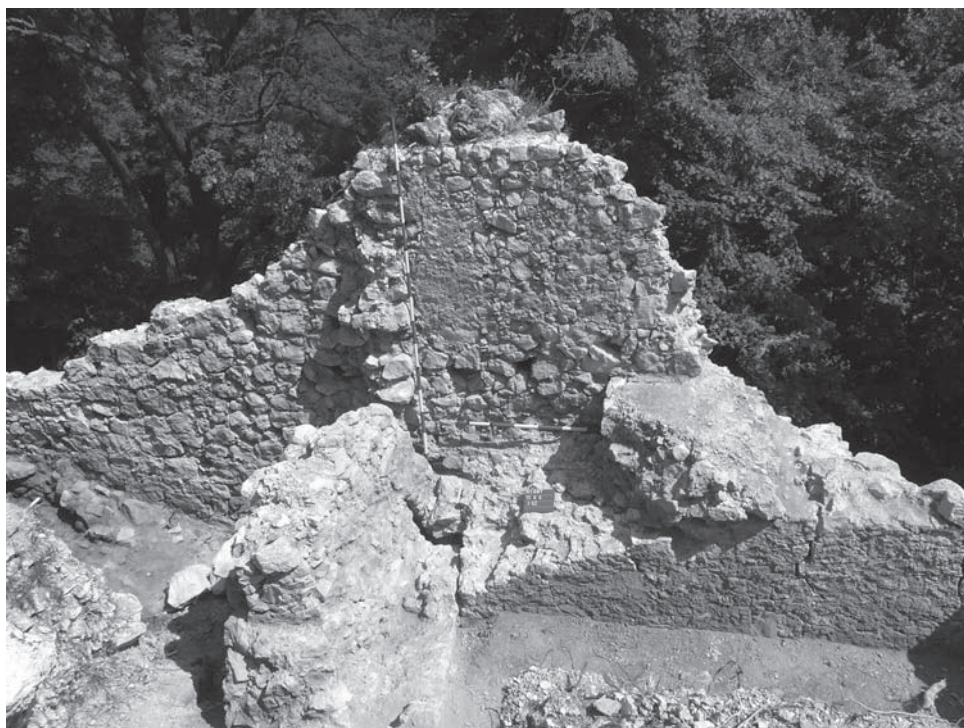
árokban megtaláltuk a várfal külső falsíkját. 2014 fontos kutatási helyszíne volt még a vár északi vége, itt feltártuk az északi magas épülettömb északi zárófalának alsó részét. A belső falsík jó állapotúnak bizonyult, míg a külső részek rossz megtartásúak voltak.

2015-ben nagyobb arányú régészeti feltárássra volt lehetőségünk. Elsőként a feltételezett külső várkapu környékét tettük szabaddá a közel 4 méter vastag omladékrétegtől. Itt egy igen szűk keresztmetszetű, befelé kónuszosan táguló várkapu képe bontakozott ki. **(3. kép)** Valószínűleg felvonóhíddal rendelkezhetett, mivel jobb oldalán a falban, a küszöbszintnél még megfigyelhető volt a perselykő részlete. A kapu alatti nyílás a falszoros irányából vezető eső- és szennyvizet vezette a kapu előtti területre. A kaputól jobbra levő nyílás funkciója jelenleg még ismeretlen. Külső oldalán egyértelműen egy faszerkezetű ajtó nyomai látszódnak, azonban belső oldala lényegesen kisebb méretű, emberi közlekedésre csak korlátozottan alkalmas. Az északi magas épülettömb északi félköríves záródású részének funkciója még szintén bizonytalan, ezt majd csak a teljes feltárás tisztázhatja. Az mindenesetre elgondolkodtató, hogy legalsó szintje a vár legmagasabb belmagasságú tere.

2015-ben a másik jelentős kutatási terület a torony keleti sarkánál kibontakozó épület volt. **(4. kép)** Ennek léte már a Csernő-féle alaprajz alapján is sejthető volt. Itt egy több periódusban épített/átalakított épületrész képe bontakozott ki. Legkorábban a vár belső kapuja előtti falszoros déli zárófalát épült meg, majd utána, ezt visszabontva a várat keleti irányban meghosszabbították pártázatos várfallal. Később boltozattal fedték le ezt a részt, amely egy további szintmagasítást is kapott. Erre utalnak a beomlásból előkerült oszlop-lábazatok, amelyek bizonyára nem a boltozatos „pincerészből” származnak. Az épületrész pontos mérete még nem ismert, mivel a torony délkeleti oldala jelenleg feltáratlan. A keleti falszorosban, a 2014. évi kutatóárkok folytatásaként, újabb területet vizsgáltunk, és itt egy török kori, téglából készült kemencét bontottunk ki. **(5. kép)** Valószínűleg előző évben ennek egy másik szakaszát találtuk meg.

3. kép: A várkapu belső falai a perselykő maradványával (2015) (fotó: László János)

4. kép: A toronytól keletre levő épületrészek a bontás után (2015) (fotó: László János)

5. kép: Török kori kemence a keleti falszorosban (2015) (fotó: László János)

2015-ben a belső várudvaron belül is végeztünk egy kisebb kutatást, ennek során a már korábban ismert „gazdasági épület” további falszakaszainak elhelyezkedését kívántuk megvizsgálni. Kiderült, hogy a fal észak felé fordulva hirtelen megszakad, mivel itt egy ajtónyílás található. Az ajtót fatokkal készítették, ennek gerendacsapolási nyoma fellelhető a falban. A vastag omladékréteg miatt itt sem tudtuk folytatni a feltárást, ezért a következő évben a helyreállított belső várkapu irányából közelítjük meg ezt a helyszínt a betöltés eltávolításával.

A vár építéstörténetéről biztosat jelenleg nem lehet mondani, hiszen a régészeti feltárássok csak egy kis részét érintették, s ahol folyt is kutatás, ott zömmel csak az omladék eltávolítása történt meg vagy csak kezdődött el. Több éves kutatás szükséges még a pontos építési periodizációhoz és a vár közelebbi megismeréséhez.

Irodalom

G. Sándor Mária: A Vértes hegység középkori várai. Komárom Megyei Múzeumok Közleményei 1 (1968) 245–258.

László János: Egy méltatlanul elhanyagolt vár a Vértesben: Vitány. A Kuny Domokos Múzeum Közleményei 19 (2014) 95–116.

Nácz József: A Vértes vidékének történelmi műemlékei. Archaeológiai Közlemények XXII. (1899) 118–203.

KOVÁCS BIANKA GINA

A GESZTESI „KISVÁR”

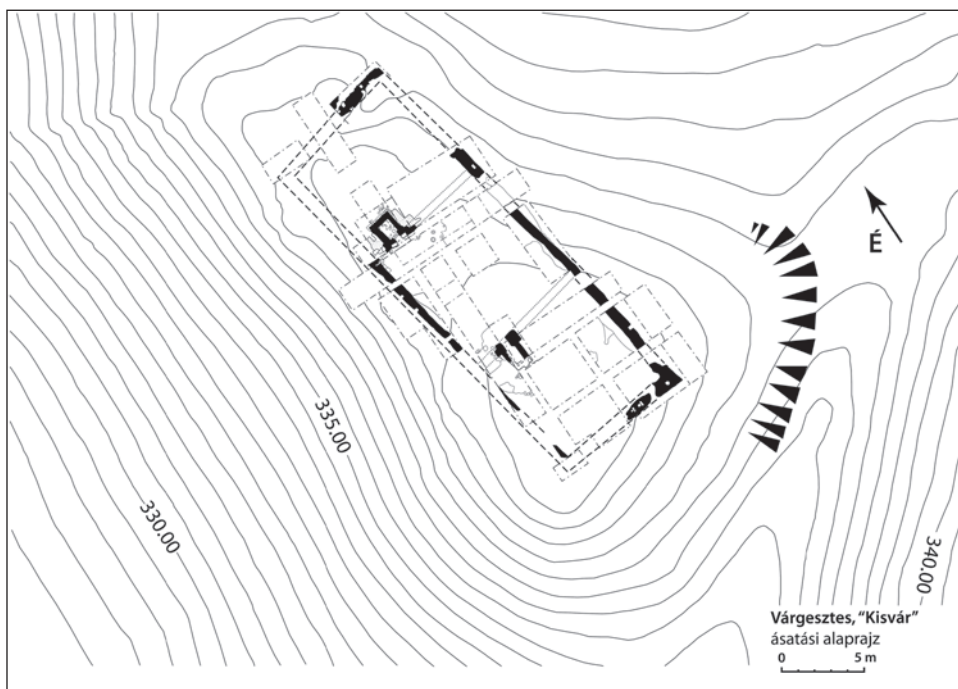
A gesztesi várat először Károly Róbert 1326-ban kelt oklevelében említik, mely szerint a király csere útján jutott az erősséghez, ami korábban a Csák nemzetség trencsényi ágának birtokai közé tartozott. Azonban a ma álló épület régészeti kutatása során nem találták nyomát e korábbi erődítménynek, így logikusan adódott az a feltételezés, hogy az 1980-as években a vártól nem messze azonosított, majd 1986-ban Nováki Gyula és Sándorfi György által felmért kisebb építmény lehetett az Árpád-kori vár. Ez a „kisvárnak” nevezett épület a mai gesztesi vártól mintegy 150 méterre, délre helyezkedik el, az erősségbe felvezető út mellett. Területét Feld István vezetésével 2003-ban, majd 2005-ben és 2006-ban teljesen feltárták, mellyel sikerült tisztázni az épület alaprajzi elrendezését és korát.

Az ásatás során egy 26x9 m alapterületű, csaknem szabályos téglalap alakú épület maradványai láttak napvilágot, melynek falai csupán 60-70 cm vastagok voltak. Az építmény egy kisebb dombra épült, igazodva annak adottságaihoz. Valószínűleg azért tér el DK-i sarka a szabályostól, mert a statikai adottságok miatt szükség volt a megerősítésre, nehogy megcsússzon az épület. A dombot DK-en természetes eredetű, de emberkéz által tovább alakított árok határolja. Az épület külső fala igen rossz megtartású volt, sőt a Ny-i oldalon nagyrészt elpusztult, de vonalát sikerült végig meghatározni. Sajnos a fal nagymértékű pusztulása miatt nem találtak az egykori bejáratra utaló nyomot sem. A DK-i sarokban nagy, kerek alakú gerendafészek került elő, mely egy nagyobb súly tartására szolgálhatott. Ehhez hasonló a többi sarokban nem volt megfigyelhető. Ugyanakkor a fal külső síkján több helyen is függőleges, illetve ferde gerendafészeket találtak, melyek arra utalnak, hogy maguk a felmenő falak csak 1-1,5 méter magasságúak lehettek, melyek egy faszerkezetet tartottak.

A belső tér nagy részét elég rossz megtartású, néhány cm vastag, egykor egybefüggő habarcsréteg borította, mely valószínűleg öntött, terazzo padló maradványa lehetett. Ez helyenként a sziklás altalajra, néhol pedig egy kemény agyagrétegre került rá, melyet a talajszint kiegyenlítésére használtak.

Az épület belsejében két, egymással szemben elhelyezkedő kályhaalapozásra bukkantak, melyek felépítése nagyon hasonló volt. Mindkettőt téglából, köztük római tegulából készítették, melyeket közvetlenül a sziklás felszínre helyeztek, szájnnyílásuk pedig az épület közepe felé nézett. Az északi kályha 1,5x2 méter alapterületű, 30-40 cm-es falvastagságú volt, betöltésében kályhaszem-, illetve mázas kályhacsempe töredékeket találtak. A másik kályhaalap falai sokkal jobban elpusztultak, nyugati és déli részén csak a már említett habarcsréteg szélei rajzolták ki egykori körvonalait. A kályha belső tere 110x70 cm-es volt, szájnnyílását kétoldalt belül egy-egy köhasáb keretezte, melyek igen rossz állapotban kerültek elő. Mindkét kályhaalapozás a szájnnyílás felőli oldalán két oldalt egy-egy 20-25 cm hosszú nyúlvánnyal rendelkezett. Egyik kályha feltárása során sem került elő égésnyom vagy égett tapasztás, ami arra utal, hogy soha nem gyújtottak be.

Az északabbra elhelyezkedő kályha falnyúlványával egy vonalban az épület K-i falában nagyobb méretű (20x30 cm), függőleges gerendafészek került elő, mely 50 cm hosszan mélyedt a falba. A Ny-i oldalon a fal sajnos már elpusztult ezen a szakaszon, viszont találtak egy hasonló nagyságú habarcsos felületet, ami talán szintén gerendafészeknek értelmezhető. Ezek alapján arra következtetnek, hogy a kályha szájnnyílásának vonalában

Gesztes-Kisvár ásatási alaprajza (Eleki-Feld 2007 nyomán)

eredetileg egy fából készült osztófál lehetett. A déli kályha szélével egy vonalban a K-i falban is találtak egy habarcsos lenyomatot, a Ny-i oldalon viszont a fal teljesen elpusztult, így ott nem találtak semmilyen, gerendafészekre utaló jelet. Ennek ellenére azért valószínűsíthető, hogy itt is egy osztófállal lehet számolni. Tehát az épületet valószínűleg két faszerkezetű fal három, nagyjából azonos méretű helyiségre osztotta. A két kályha szája a középső helyiségbe nyílt, így a két szélső szoba fűthető, de füstmentes lehetett. A középső helyiség konyhaként vagy előtérként funkcionálhatott. E helyiség padlóján 5 cölöplyukat figyeltek meg, melyek funkciója kérdéses, de mivel az északi kályha közelében helyezkedtek el, azzal állhattak kapcsolatban.

A területen kevés leletanyag került elő, melynek jelentős része vasszeg volt, a talált kerámiaanyag pedig a 15. századra, elsősorban annak második felére keltezhető. Ez kizárja az építmény azonosítását a már említett korai várral. Bár az épület elhelyezkedése elővédmű-szerű funkcióra is utalhatna, a feltárt maradványok alapján ki lehet zárni, hogy katonai funkcióval rendelkezett volna, inkább valamilyen, az északra eső hegytetőn álló várhoz kapcsolódó kisegítő szerepe lehetett. Felmerült, hogy vendégháznak vagy a várnagy számára készült az épület. Ezt a rezidenciális jellegű funkciót erősíti a két kályha jelenléte is, melyekbe kályhacsempéket is beépítettek. Ugyanakkor érdekes, hogy a leletanyag ezen csoportja az egyetlen, melyet a többitől eltérően a 15. század elejére, Zsigmond idejére lehet keltezni. Mivel a „nagyvár” ásatása során is találtak azonos csempetöredékeket, valószínűsíthető, hogy ezeket a darabokat onnan hozták át az épületbe, és másodlagosan felhasználták őket az új kályhák építéséhez. Viszont e kályhákba a megfigyelések szerint sosem gyűjtottak be, valamint a leletanyag is rendkívül szegényes és

kevés volt, így az épületet vagy csak rövid ideig, csak nyáron használták, vagy pedig nem készült el teljesen, soha nem vették használatba.

IRODALOM

ELEKI NÁNDOR – FELD ISTVÁN: Várgesztes–Kisvár 2006. évi ásatása. *Castrum* 5 (2007/1), 130-135.

FELD ISTVÁN: A várgesztesi „Kisvár” 2005. évi ásatása. *Castrum* 3 (2006/1), 110-112.

FELD ISTVÁN: A középkori előretolt védművek és elővárak kérdéséhez. In: Kovács Gyöngyi – Miklós Zsuzsa (szerk.): „*Gondolják, látják az várnak nagy voltát...*”. *Tanulmányok a 80 éves Nováki Gyula tiszteletére*. Budapest, 2006. 101-118.

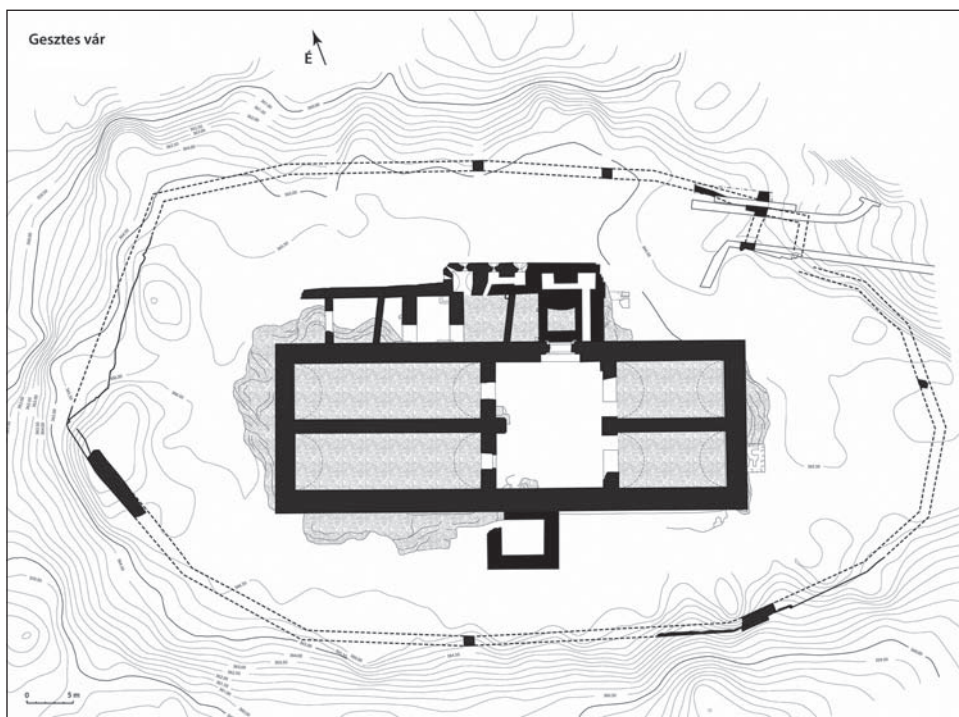
KOVÁCS BIANKA GINA

GESZTES VÁRA

A gesztesi vár a Vértes középső részén, egy közel 400 méteres magaslatról tekint le a tőle északra elterülő Várgesztes településre. A középkorban a Vértes vidéke az ország központi része, az ún. Medium Regni közelében helyezkedett el, így több fontos útvonal is elhaladt ezen a területen, melyek hatással voltak az itt álló várak, így Gesztes életére.

A krónikás hagyomány szerint a Vértes már a 10. század óta a Csák nemzetség tulajdonát képezte. Így a hegység közepén álló Gesztes várának építése feltételezhetően az ő nevükhöz köthető, bár írott adat erre vonatkozóan nem maradt fenn. A források tanúsága szerint Károly Róbert erre és három másik közeli erősségre cserélte el két Tolna megyei várát 1326-ban a nemzetség tagjaival. A király ezzel a lépésével eltávolította korábbi ellenfeleit az országnak erről a központi részéről, és ezzel egyúttal az erre haladó Győr-Fehérvár főútvonal biztonságát is növelhette. A 14. században a területen valószínűleg az Árpád-kori erdőispánságokhoz hasonló szervezetet alakított ki az uralkodó, melyre többek között a vár honorbirtokosának, Gönyüi Jánosnak „vértesi ispán”-ként való megnevezése, valamint a többször adatolható királyi vadászatok is utalnak. A források alapján Gesztes 1380 és 1405 között közvetlen királyi kezelés alatt állt, Zsigmond és felesége többször is tartózkodott itt, azonban Tata 1397-es megszerzésével a vár elveszíthette korábbi jelentőségét. Az erősség 1405-ben rövid időre Zsigmond húga, Margit, majd később annak férje, Hohenzollern Frigyes tulajdonába került. Újabb rövid királyi birtoklás után, 1422-ben a Rozgonyi család kapta zálogba. Tőlük 1443-ban Újlaki Miklós foglalta el a többi vértesi várral egyetemben, viszont hosszú távon csak ezt tudta megtartani. Végül 1494-ben fiától, Újlaki Lőrincről kobozta el a király, mivel felmerült, hogy együttműködött a törökökkel. A várat az uralkodó csak ostrommal tudta megszerezni, és nem sokkal később az abban részt vevő Somi Józának adta zálogba. A Somiak valószínűleg állandó lakhelyként használták Gesztest. Utánuk rövid időre újra királyi kezelésben volt a vár, majd az 1520-as évek végén az enyingi Török család vette birtokba.

A vár életében nagy változást jelentett a törökök megjelenése, akik először 1529-ben ostromolták meg. Az építmény, bár eredetileg nem ilyen célra épült, ettől kezdve katonai funkciót kapott. Mivel nem tartozott az erősebb várak közé, így mivel határterületen feküdt,

A gesztesi vár alaprajza az eddig feltárások alapján (rajz: Kovács Bianka Gina)

a 16. század folyamán többször is gazdát cserélt, bár 1557-től jórészt a törökök kezén volt huzamosabb ideig. Alárendeltebb szerepét helyőrségének létszáma is mutatja, amely ebben az időben 50 fő körül mozgott. Ez a helyzet a század végén, a 15 éves háborúnak köszönhetően változott meg, amikor a megszállók 75 főre emelték a várvédők létszámát. Ennek ellenére a háború folyamán birtokosai a hadi viszonyoknak megfelelően váltották egymást. Véglegesen 1605-ben sikerült visszafoglalniuk a keresztény hadaknak, ettől kezdve már nem került török kézre az erősség. A vár és birtokai jogilag a 16. század folyamán az enyingi Török család tulajdonában maradtak, akiktől a Nyáryak örökölték. Tőlük szerezte meg 1628-ban Esterházy Miklós, aki 1647-ben zálogba adta a Csáky családnak, ami arra utal, hogy akkor még használható állapotban lehetett az épület. Nem sokkal később, 1652-ben viszont már javításokra volt szükség - ennek költségvetése is fennmaradt. Sajnos arról nincs információ, hogy mikor hagytak fel a vár katonai jellegű használatával, de erre valószínűleg a 17. század végén került sor. Esterházy Miklós halála után a birtokot fiatalabb fia, Ferenc kapta. Viszont annak leszármazottja Rákóczi oldalára állt a szabadságharcban, így megfosztották birtokaitól. Ennek köszönhetően a várat később testvére, József kapta meg a királytól, akinek birtokba iktatása 1721-ben történt meg. Az erről fennmaradt dokumentum szerint az épület ekkor már elhagyatott, és tartózkodásra alkalmatlan volt. Esterházy 1733-ban engedélyt adott köveinek elhordására a majki kamalduli rendház, valamint a vár alatti faluba érkező sváb telepesek házainak építéséhez, aminek következtében 1759-ben már romként említik a várat.

A romok már a 19. században felkeltették a kutatók érdeklődését: 1877-ben Rómer Flóris készített vázlatos felmérést a várról, majd 1899-ben Náczy József foglalkozott vele tanulmányában. Nagy pusztítást jelentett, hogy az épület délnyugati részében 1932-ben turistaházat építettek, melyet sajnos nem előzött meg semmiféle kutatás. Viszont a '30-as évek végén a budapesti egyetem építészhallgatói felmérték a várat.

Az épület és birtokai egészen 1945-ig az Esterházyak tulajdonában maradtak. Ezt követően, az '50-es évek végén merült fel újra a vár hasznosításának ötlete: ismét turistaházat kívántak létesíteni benne. Az ehhez szükséges helyreállítási munkákkal kapcsolatban valósulhatott meg a területen 1960 és 1962 között az első régészeti kutatás G. Sándor Mária vezetésével. Ennek során elsősorban a belsővárat és annak környékét tárták fel. Az épületen belül a helyiségek betöltése mind újkorinak bizonyult, viszont foltokban sikerült megtalálni az eredeti padlószintet. A belső udvar déli felén előkerült az egykori lépcsőfeljáró alapozása, valamint egy kb. 130 cm átmérőjű üreget is találtak, mely valószínűleg ciszterna lehetett. Az épületen kívül nagyobb kiterjedésű volt a kutatás, a keleti homlokzat előtti szakaszon 3 méteres szélességben, északon és délen pedig 7-10 méteres szélességben, teljes felületen feltárták a területet, melynek során elsősorban a 16-17. századi rétegek kerültek elő. Az ásatás fontos eredménye volt az északi oldalon, a kapu előtt, illetve attól nyugatra elhelyezkedő bonyolult védműrendszer feltárása. Szintén újdonság volt a déli torony megtalálása, melynek létezéséről korábban nem tudtak. A vár kora újkori életéhez szolgáltatott további adalékot az ásatás során előkerült, a belsővár köré épült összedőlt kályhák maradványai. Középkori réteget egyedül az északi torony előtt kis szakaszon sikerült feltárni.

A vár újabb ásatása 2003-ban, Feld István vezetésével zajlott. Ennek során részben a korábbi ásatás kutatóárait meghosszabbítva, részben újakat nyitva határozták meg a vár külső falának egykori alaprajzát. Ez viszonylag vékony, kb. 1 m vastagságú, szabálytalan hatszög alakú lehetett, kisebb kőcsoportokból készült, az északkeleti részén pedig egy 4x4 m-es kaputorony helyezkedett el. Ezenkívül sikerült megállapítani, hogy a külső vár területén a középkorban a maihoz képest kb. 1,5-2 m-rel mélyebben lehetett a szint, tehát a belső vár eredetileg sokkal jobban kiemelkedett környezetéből. Két ponton falkutatásra is lehetőség nyílt ekkor: a belső vár udvarának déli homlokzatát, valamint a keleti szárny egy kisebb részletét vizsgálták.

A várban végzett kutatásoknak köszönhetően ma már elég pontosan felvázolható annak építéstörténete. Az 1326. évi oklevélben említett vár azonban nem azonos a ma álló épülettel. Bár az ásatásokon nem került elő erre utaló nyom, valószínűsíthető, hogy a korábbi vár a mai helyén állt, és azt az új építése előtt elbontották, ahhoz hasonlóan, ahogy Diósgyőr esetében már bebizonyosodott. Ezen új vár építési idejéről azonban szintén nem rendelkezünk írott forrással, így csak valószínűsíthető, hogy vagy Nagy Lajos uralkodása végén, vagy azt követően kezdték el építeni. Viszont az biztosnak tűnik, hogy 1388-ban már állt, mivel ekkor Zsigmond és Mária itt tartózkodott. Ez az új, ma is álló épület felépítésében nagyon hasonló Nagy Lajos vadászkastélyaihoz, azok némileg redukált változatát képviseli, amely a terepviszonyokból adódott. A belső épület téglalap alaprajzú, nyugati szárnya hosszabb, keleti rövidebb, köztük egy négyzet alakú zárt udvar helyezkedik el. Az utóbbi északi részén nyílik az eredetileg felvonóhídon megközelíthető várkapu. A kaputól nyugatra a homlokzathoz egy torony kapcsolódott, melyben G. Sándor Mária feltételezése szerint a vár kápolnája helyezkedhetett el. A belső udvaron körben konzolos folyosó kötötte össze a két szárny emeleti helyiségeit. A konzolok az északi oldalon kőből

készültek, viszont a déli részen fából voltak, ami vagy egy építkezés közbeni tervmódosításra, vagy pedig későbbi átépítésre utal. Az épület déli homlokzatához kapcsolódó tornyot csak erről a folyosóról lehetett megközelíteni. Maga a torony később épülhetett a várhoz, mivel önálló északi fala van, viszont építési idejét nem sikerült meghatározni. Az épület szárnyai a földszinten két-két helyiségre tagolódtak. Az emeleti rész belső osztása sajnos ismeretlen, ahogy az épület eredeti magassága és lezárása is. A régi ábrázolások és az előkerült nyílászkeretek száma alapján egy második emelettel is számolni lehet. Az épület déli homlokzatának keleti felén egy zárterkély lehetett, valamint a nyugati részén is találtak konzolokat, melyek szintén egy zárterkély vagy egy árnyékszék egykori létére utalnak. Ezenkívül a vár északi homlokzatán elhelyezkedő, részben in situ megmaradt ablakkeretek érdekesek, melyekhez hasonlóak többek között a visegrádi palotából ismertek, ahol újabban 1358 utánra keltezik őket. Az ismert gótikus nyílászkeretek mind ebben az időszakban készültek. A külső vár 14. századi építésére nem került elő bizonyíték, így nem kizárt, hogy később épült. Az ásatások során előkerült 15. század végén-16. század elején készült reneszánsz nyílászkeret-töredékek alapján a várat valószínűleg a Somiak kisebb mértékben átépíthették, korszerűsíthették.

Ezt követően a török időkben történtek jelentősebb építkezések. G. Sándor Mária feltételezése szerint még a hosszabb török birtoklás előtt, 1543 és 1558 között kerülhetett sor a belső vár kapujának kettős farkasvermes rendszerrel való megerősítésére. Viszont valószínűleg már a törökökhöz köthető ennek többszintes, kazamatás védműrendszerre bővítése. Ehhez hasonló eddig nem került elő az ország területén, csak keleti párhuzamai ismertek. Szintén a törökökhöz köthető a kapu fölötti két örfülke építése, melyek az emeleti folyosóról voltak megközelíthetőek. Az említett kutató szerint a déli torony is ekkor készülhetett, valamint a belső vár körül feltárt kályhákat is a törökök építették. Ezen kályhák jelenléte arra utal, hogy a belső és a külső vár közötti területen ebben az időszakban könnyűszerkezetű házak állhattak. Valószínűleg a 16. században elpusztult a külső várfal egy része is az északi oldalon, így föld-fa szerkezetű sáncot készítettek helyette, mellyel egyúttal a szintet is jelentősen megemelték a külső és belső várfal között, és néhol ágyúpadot is kialakítottak. A már említett belső kapu előtti védműrendszer már ezen szintemelés után készült.

Irodalom

- CSÁNYI KÁROLY – LUX GÉZA: A gesztesi várrom. *Technika* 7 (1942), 232-235.
- FELD ISTVÁN: Gesztes várának kutatástörténete. *Castrum* 2 (2005), 9-30.
- G. SÁNDOR MÁRIA: A gesztesi vár építéstörténete. *FolArch* 16 (1964), 163-178.
- G. SÁNDOR MÁRIA: A Vértes hegység középkori várai. *KMMK* 1 (1968), 245-251.
- KOVÁCS, BIANKA: Von der ungarischen Königsburg zur osmanischen Grenzbefestigung – Die Burg Gesztes. *Burgen und Schlösser* 4/2014. 233-241.
- NÁCZ JÓZSEF: A Vértes vidékének történelmi műemlékei. *ArchKözl* 22 (1899), 118-202.
- SCHMIDTMAYER RICHÁRD: *Vértes vidéke három várának (Gesztes, Vitény, Gerencsér) története a középkorban*. Budapest, 2005. Szakdolgozat, *ELTE BTK*
- SCHMIDTMAYER RICHÁRD: *Vitény, Gesztes, Tata, Gerencsér várai és uradalmi a késő középkorban*. Budapest, 2015. *Doktori disszertáció, ELTE BTK*

SCHMIDTMAYER RICHÁRD

GERENCSÉR VÁRA

Gerencsérpuszta ma Oroszlány külterületéhez tartozik, attól délre található. Az erdőben a Gerencséri-ér partján, attól nem messze, a zöld jelű turistaútvonal mellett láthatóak Gerencsér várának romjai. Az alig észrevehető falmaradványok egy kisebb kiemelkedésen állnak. A vár egykori területére utal a még ma is jól megfigyelhető várakör és a vártól északra elhelyezkedő mesterséges tó medre és gátja.

Gerencsér területe feltehetően már korán királyi birtok volt. A névetimológiára alapozott birtoklást megerősíti az a tény is, hogy királyi lovászok éltek ezen a földön. 1330-ban (Gerencsér első okleveles említésekor) Károly király az itt lévő királyi lovászok földjét Csák nembeli Györke fia Pál udvari ifjúnak adományozta, pontosabban elcserélte vele a csókakői vár mellett levő Vaja birtokkal. E birtokcserével lezárult Károly király Vértesben történő területgyarapítása. Károly hatalmának megszilárdulása után ugyanis jelentős birtokrendezésbe kezdett a térségben, amelyek összefüggésben lehettek Székesfehérvár biztosításával. A király ebben az időszakban szerezte meg a közeli Gesztes, Csókakő és Vitány várait is.

Györke fia Pál halála után Gerencsér birtoka feltehetően ismét a királyra szállt. Lajos király felismerte a hely környezetéből adódó előnyöket, és vadászhelyet alakított ki, amelyet azután többször is felkeresett fáradságainak kipihenése végett. Ezzel párhuzamosan újjászervezte a vértesi erdőispánságot, amelynek központjává a gerencséri vadászóhelyet tette meg. Mindennek 1362 előtt kellett sorra kerülnie, hiszen az év elején Nagy Lajos már a Vértesben töltötte idejét.¹ Ebből a korszakból számos uralkodói tartózkodásról maradt fent emlék. 1363. november 23-án Gerencsér faluban állított ki oklevelet,² s amikor a következő év nyarán újra felkereste Gerencsért, akkor – eddigi ismereteink szerint – először nevezték vadászhelynek a birtokot.³ Két esztendővel később, 1366. december 6-án és 7-én Velencének írt több levelet a vértesi vadászhelyéről.⁴ Ezután még két alkalommal töltötte el idejét e vadászhelyen (1369, 1372). Lajos felesége, Kotromanić Erzsébet királyné 1381. július 7-én tett látogatást Gerencséren.

Zsigmond uralkodása idejéből is számos királyi tartózkodásról maradt fent adat, hiszen ő is több alkalommal (1410, 1424, 1425 és 1435) felkereste Gerencsért, amelyet rövid időre 1410-ben Hohenzollern Frigyes számára kötött le. Ekkor ismét „*locum venacionis nostre Gerencher*”, vagyis gerencséri vadászhelyként azonosították a helységet. Zsigmond uralkodásának második felében a térségben Rozgonyi István lett a királyi honorok irányítója, így ő is megfordult Gerencséren, ahová bort hozatott a maga számára Pannonhalomról. A vadászhely országos események sodrába is bekerült 1440-ben, amikor Zsigmond lánya, Erzsébet királyné utószülött gyermekét, a későbbi V. Lászlót meg akarta koronáztatni. Egy tárgyalás elhúzódása miatt előre küldte gyermekét és kíséreit Gerencsérre. Az ekkor itt tapasztaltakról Kottáner Ilona így fogalmazott emlékirataiban: „*in ainen schonen*

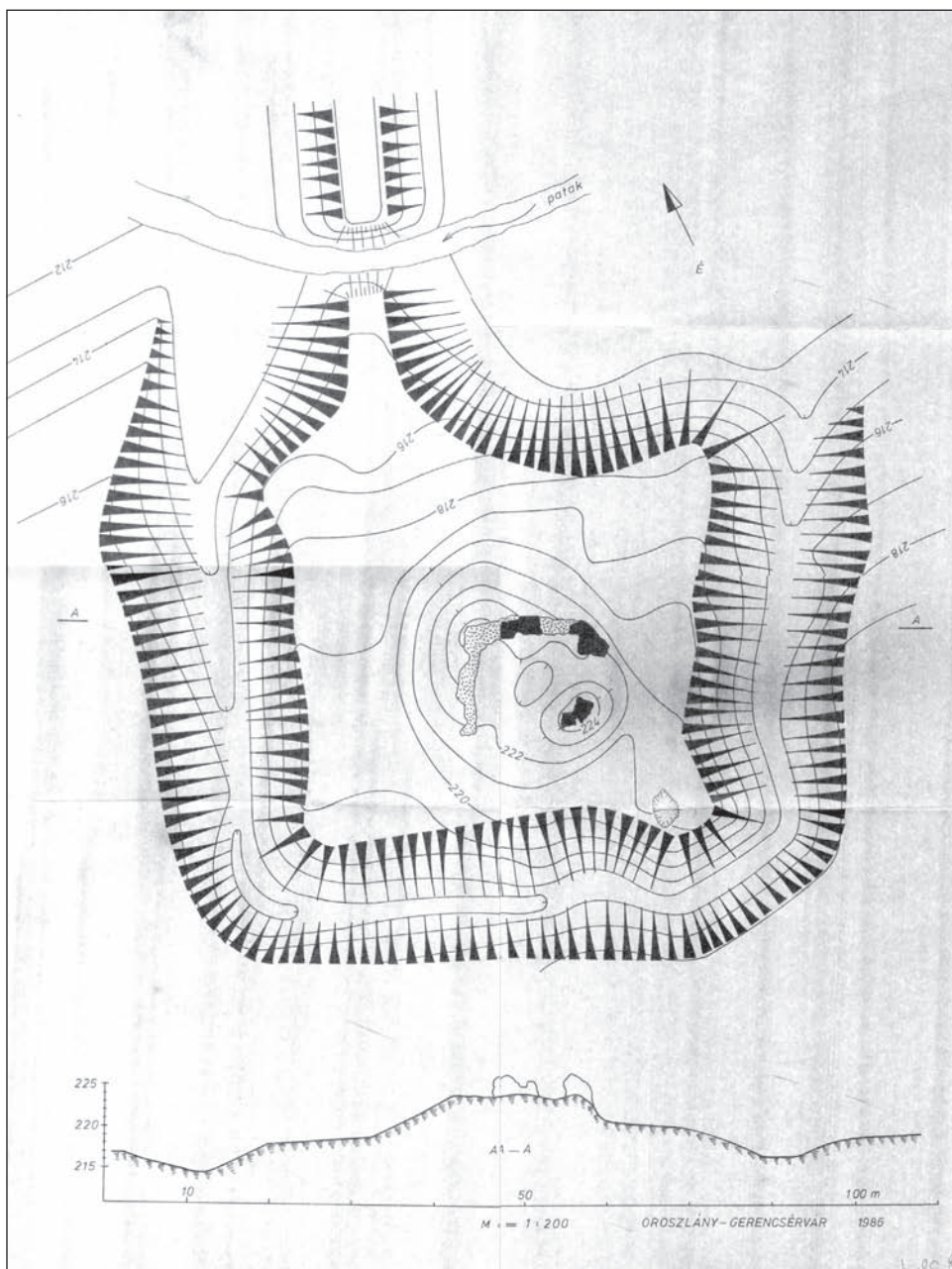
1 1362. február 20. DF 207335.; kiadva: HO II, 108–109. (77. sz.).

2 „in villa Gerencher” 1363. november 23. DL 90604.

3 „in villa Gerencher” 1364. július 25. DF 230493.; „in villa Gerencher in loco venacionis nostre” 1364. július 26. DL 5333; „in villa Gerencher” 1364. július 26. DL 5332.

4 „in Werthus loco nostre venacionis” ANJOUKORI OKMT. II, 652. (486. sz.), 653. (487. sz.) és (488. sz.)

Gerencsér várának felmérése (Nováki Gyula munkája)

Geiaydhof, Der hies zu Dewtsch der Grintsechdel”, vagyis a németül Grintsechdelnek nevezett szép vadászlakba érkeztek. „Itt nagyon rideg szállásunk volt, szívesen ettünk volna, de nem sokat találtunk itt, mert péntek volt, jól böjtöltünk, és éjszakára ott maradtunk.”

A koronázás sikeres volt, a közreműködők hamar megkapták jutalmukat, ennek köszönhetően Gerencsér is magánkézbe került, méghozzá az előbb említett Rozgonyi István fia, János szerezte meg. A koronázást követően az ország két részre szakadt, a nemesek pedig egymás rovására próbálták befolyásukat növelni. Így – egyelőre nem tisztázott módon – Újlaki Miklós szerezte meg Gesztes várát, ahonnan tovább próbálta növelni befolyását. 1446-ban derült fény arra, hogy gesztesi várnagya, Laca Mátyás fegyvereivel lecsapott Rozgonyi János Gerencsér birtokán levő „curiájára”, ahol a ház ajtaját feltörték, és ifjabb János ingóságait, s amit ott találtak, elvittek, valamint az itt élő népek és jobbágyok értékeit is elrabolták, végül nem utolsó sorban Dobozy Pétert, János familiárisát a birtokon találva megfutamították. A forrás rávilágít arra, hogy a vadászhely a nemesi jog szempontjából kúriának minősült. Feltehetően Újlaki nem sokkal később Gerencsér birtok valódi ura lett, azonban erre csak egy 1460-as adatból lehet következtetni. 1460. szeptember 3-án a Rozgonyiak és Újlaki Miklós kiegyezett a győri káptalan előtt elcsendesítve a vértesi vitáikat. Az egyezés alapján Újlaki lemondott Vitány és Csókakő váráról, míg cserébe a Rozgonyiak lemondtak Gesztesről. Gesztes uradalmához tartozó helységek között pedig Gerencsér birtok is szerepelt, tehát az utóbbi Gesztes várának tartozékként került jogilag Újlaki Miklós tulajdonába. Az egykori vadászhely valamilyen jellegű megerősítését Újlakihoz köthetjük, mivel egy mára megsemmisült oklevélben Gerencsért 1465-ben várként említették. Sajnos ez az oklevél sem maradt fenn.

A vár szerepet kapott a Mátyás halálát követően kialakult örökösödési harcokban. Habsburg Miksa lendületesen kapcsolódott be a trónért folytatott küzdelembe. 1490. november 17-én csapataival elfoglalta Székesfehérvárt s Buda elfoglalásában is csak a pénzszüke akadályozta meg. Miksa katonái Székesfehérvár elfoglalása után közvetlenül veszélyeztették Gerencsévár birtokait. Újlaki Lőrinc öt nappal Fehérvár elfoglalása után, november 22-én oltalomlevelet szerzett Habsburg Miksától birtokai védelmére, azok békéjének megóvására. Ezt követően a várat ismételten említették 1492-ben, de sajnos mára ez az oklevél is megsemmisült. Az uralkodók közötti küzdelemből II. Ulászló került ki győztesen. Az új király és Lőrinc herceg kapcsolata folyamatosan romlott, amíg 1494-ben fegyveres konfliktussá alakult. Újlaki több várat elfoglalták a királyi csapatok, így fegyveres összecsapás nélkül Gerencsért is birtokba vették. 1495 márciusában Lőrinc herceg utolsó még megmaradt várába, Németújvárba (ma Güssing, Ausztria) menekült, amelyet II. Ulászló katonái ostromoltak. Bakócz Tamás azonban kijárta az uralkodónál, hogy kegyelmet adjon Lőrinc hercegnek, aki ezért hálából, 10 000 aranyforintért elzalogosította Bakócz Tamásnak és rokonainak Gerencsér várát a hozzátartozó javakkal együtt. A herceg erről 1495. március 24-én a pécsi káptalan előtt formászerűen is bevallást tett. A következő év végén, december 8-án kelt levelében II. Ulászló utasítja a budai káptalant, hogy Bakócz Tamást és rokonait iktassák be az uradalomba, amely 1497. január 4-én meg is történt.

A vár sorsa ezt követően izgalmasan alakulhatott, mivel ismeretlen módon újra a király rendelkezett vele: Bakócz Tamás halála előtt néhány hónappal II. Lajos már eladományozta a várat és uradalmát Paksi Jánosnak. Az adományozásra 1521. február 20-án került sor, és az semmilyen utalást nem tartalmazott Bakócz Tamásra vonatkozólag.

Újlaki Lőrinc herceg 1524. késő tavaszán elhunyt. Fiú utódot nem hagyott hátra, de hatalmas birtokait többen próbálták megszerezni, annak ellenére, hogy az 1496. évi országgyűlés döntése alapján Újlaki csak akkor részesülhetett a király kegyelmében, ha vállalta, hogy magtalan halála esetére birtokai a koronára szállnak. Lőrinc halála után elsőként a Szapolyaiak próbálták érvényesíteni az 1490-ben kötött örökösödési szerződésüket. Nem sokkal később Újlaki özvegye, aki időközben feleségül ment csulai Móré László királyi asztalnokmesterhez, a leányágnak is érvényesíteni akarta jogait. Gerencsér és a már többször eladományozott Gesztes várára is akadt jelentkező. 1525 nyarán az Újlaki-örökségre igényt tartó nemesek: Sarlay István – Guti Ország Ferenc, Imre és Dorottya, továbbá Bucsányi Korlátkövi Péter királyi udvarmester, valamint Borbála, csáktornyai Ernsth János felesége nevében – fejezték ki igényüket (tiltakozás formájában) a Fejér megyei Gerencsérvárra. A várnak ez az utolsó ismert említése a középkorból. A kora újkorban felbukkan még azon veszteséglistákon, ahol a török előrenyomulás következtében elpusztult helységeket vették számba.

Mindezek alapján nyugodtan kijelenthetjük, hogy Gerencséren csak a 15. század közepétől állt egy kisebb alapterületű vár, amelyet Újlaki Miklós építtetett ki 1465 előtt. Ekkor kapcsolt hozzá egy kisebb terjedelmű uradalmat is, amelyet lehetőségeihez képest saját birtokaiból bővíteni próbált. Újlaki feltehetően a vár kiépítésekor pozícióit kívánta megerősíteni, de az erősség katonai értékét jól mutatja az, hogy sem 1494/95 telén, sem a török portyázásoknál nem tudott érdemben ellenállást kifejteni.

Építési periódusok

G. Sándor Mária a múlt század közepén foglalta össze az addigi kutatások eredményeit, továbbá egy rövid állapotleírást is közölt. A pontosabb korhatározáshoz és az épület kiterjedésének megállapításához is szükségesnek látta az ásatások megkezdését. 1986-ban Nováki Gyula és Sándorfi György a Komárom-Esztergom Megyei Múzeumigazgatóság megbízásából – többek között – Gerencsérvár alaprajzát is felmérte. A felmérésen már pontosan látható a várromot körülölelő árok és az északra fekvő mesterséges halastó gátjának egy része is. Az ezredforduló után Nováki Gyula, Béni Kornél segítségével, a Gerencséri-éren található további gáttal bővítette felmérését, és összefoglalta az addigi kutatásokat, ismert okleveles adatokat.

László János és Schmidtayer Richárd vezetésével 2008 és 2012 között évről évre kis alapterületű tervásatás folyt a toronytól észak-északkeletre található területen. A kutatás során több falszakasz látott napvilágot, nem egyszer vastag omladékréteg alól. Előkerült egy cölöpszervezetes épület maradványa, több tüzelő alapozása. A lelőhely talán legkorábbi szakaszához tartozik egy V átmetszetű nyugat-kelet irányú árok. A feltárás során a kutatott területen legalább két periódust sikerült elkülöníteni. Az első, korai periódusban viszonylag jól rakott, 75 cm vastag falakat építettek, majd ezt visszabontották a második periódus kialakításakor, a felszínt elegyengették, és erre egy rosszabb minőségű falat húztak. Ennek alapozási szintje mindenütt elkülöníthető a korábbi, mélyebb falalapozásoktól. Többnyire fehér apró kavicsos, kemény falalapozásként jelentkezik.

Irodalom

G. SÁNDOR MÁRIA: A Vértes hegység középkori várai. *KMMK* 1 (1968), 245-251.

SCHMIDTMAYER RICHÁRD: *Gerencsér és várának története az írott források alapján*. In: Komárom-Esztergom Megyei Múzeumok Közleményei 16 (2010) 69-86.

SCHMIDTMAYER RICHÁRD: *Vitány, Gesztes, Tata, Gerencsér várai és uradalmi a késő középkorban*. Budapest, 2015. *Doktori disszertáció, ELTE BTK*

SCHMIDTMAYER RICHÁRD

VÉRTESSZENTKERESZT, APÁTSÁG

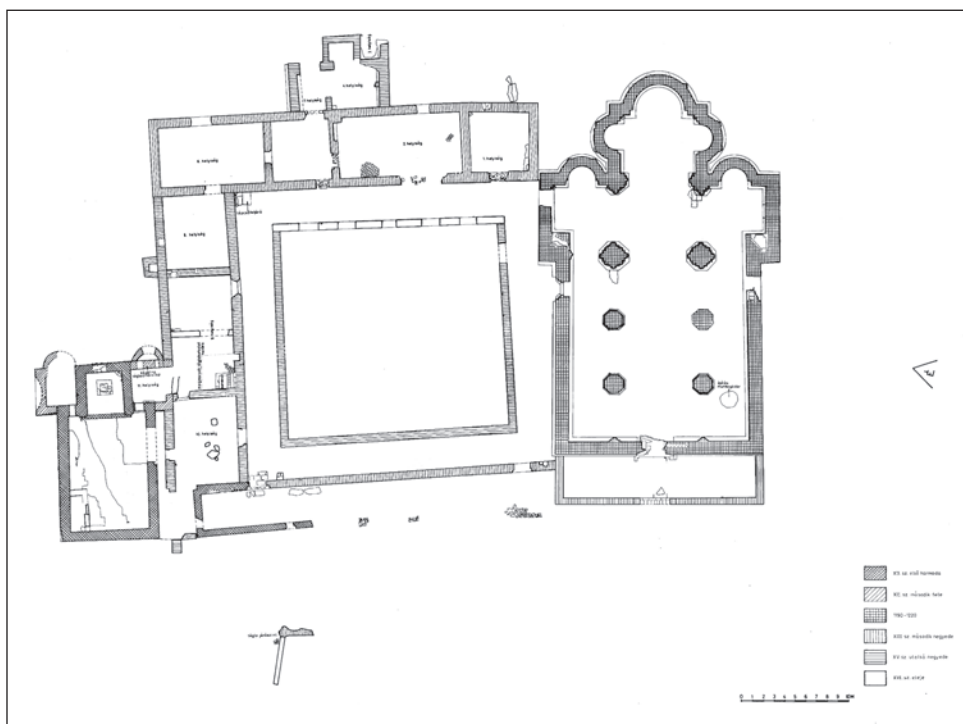
Román kori építészetünk kiemelkedő emléke a Vértes hegység egyik magaslatára épült bencés, később dominikánus apátság Szent Kereszt tiszteletére szentelt temploma. A terület ma közigazgatásilag Oroszlány városához tartozik. A korai, egyenes szentély-záródású templomot és a délről hozzá csatlakozó kolostor épületét az 1964-1971 között Mezösiné Kozák Éva vezetésével végzett régészeti ásatás során találták meg. A régészeti leletanyagból, faragott kövekből ízelítőt kaphat a látogató a tatai Kuny Domokos Múzeum állandó kiállításán és az Esterházy család egykori uradalmában létesített angolkertben, a táj parkhoz tartozó műromban, amelybe 24 faragott részletet foglaltak be.

A régészeti kutatások eredményei

12. századi előzmények

A régészeti kutatás nyomán derült ki, hogy az árokkal körülvett (96x86 m) terület északi részén emelkedtek a monostor legkorábbi épületei: egy egyenes szentély-záródású templom, a délről hozzá csatlakozó kolostorral. E templomot temető vette körül. A kőtemplom téglalap alaprajzú hajóból és a keleten hozzá kapcsolódó négyszögletes szentélyből állt. A két teret lépcső választotta el egymástól. A bejárat délről nyílt, a szentély déli falán egy ablaknyílás részlete maradt meg. A feltárás nyomán vált meghatározhatóvá a korai, 12. századi kolostor: a 10,7x3,5 m alapterületű épület nagy része alapfalaiban maradt fenn. Ez az egytraktusos építmény homlokzatával az első templom nyugati homlokzatához igazodik, annak vonalába esik.

A 12. század első harmadában épített korai templom szentélyének északi-, illetve déli oldalához a század második felében egy-egy téglakápolna épült. A kápolnák alaprajza a négyszögletes hajóból és a keleten hozzá csatlakozó szentélyből áll. A kápolnába a templom hajójának keleti falán vágott bejáraton át lehetett bejutni. Az északi kápolnát később osszáriumként használták. A 12. századi templom körül hosszú évtizedeken keresztül temetkeztek, ezek jellege Árpád-kori köznépi temetőre vall. A templom déli oldalánál önálló csoportot alkotnak a kő- és téglakeretes sírok, melyekben az apátság kegyurainak nyugvóhelyeit kell látnunk.

*A vértesszentkereszt apátság alaprajza az építési periódusokkal
(Mezősiné Kozák Éva nyomán)*

13. századi templom és kolostor

A korai épületegyüttestől délre hatalmas méretű, gazdag szobrászati díszítésű háromhajós, keletelt, bazilikális elrendezésű román kori templom épült Csák (II.) Ugrin és (I.) Miklós kegyurasága idején. Az építkezésen több műhely munkája tükröződik. A templom belső terét három pár pillér osztotta három hajóra, a keleti oldalon a hosszház kereszthajójával bővült amelynek félköríves szentélyei nem esnek egy vonalba a mellékhajók tengelyével.

Különleges kialakítást kapott a főszentély: a szentélynégyyszöget keletre egy nagyobb, az északi és déli oldalon egy-egy kisebb, alacsonyabb apszis bővíti. A kváderek mellett ugyancsak keménymészkőből készültek a templom gazdagon faragott részletei. Emellett fokozta a látványt a vörösmárvány elemek alkalmazása (padozat, kapuk, sírkövek stb.). Az épületen belüli súlyeloszlás nem volt egyenletes, amint ezt a különböző pontjain végzett régészeti kutatások adatai mutatják: az alapozások mélysége kelet felé növekvő terhelésre utal. A diadalív és a hajó keleti első pillérpárja erőteljesebb kialakítást kapott. Mezősiné Kozák Éva szerint itt a torony a négyezet vagy a kereszthajó szárai felett, esetleg a szentélynégyyszög felett emelkedett. Buzás Gergely ezzel szemben rekonstrukciójában nem feltételezett templomtornyot.

A templom belsőterébe délről, nyugatról és északról nyílt kapu. A templomnak három, bélletes kapuja volt. A déli és nyugati tagozatait gazdagon, részben figurális faragványokkal díszítették. A déli főbejárat volt szerkezetileg is a leggazdagabb. A kolostor felé közlekedést biztosító északi kapu volt a legegyszerűbb.

A 13. századi szerzetesi templom építészeti megoldásaiban és részletképzésében ketősséget mutat. Az érett román kori stílust képviselik a figurális faragványok: bűnbeesés, „jongleur”, szerzetes, Krisztus-fej ábrázolása, az állatalakos frízek, a kapuoroszlánok, illetve olyan ornamentális formák, mint az akantuszos oszlopfők, palmettás indák és szalagok. Ugyanakkor megjelennek az épületen az 11e-de France-ból, Burgundiából közvetített kora gótikus elemek: nyolcszögletes pillérek, boltozatformák, bimbós oszlopfők, a hajó ívsoros párkánya.

A két román kori templom között helyezkedett el a 13. századi kolostor, amely nem szabályos kolostorformát mutat, négyszögbe zárt kerengővel, hanem egy keleti és egy nyugati szárnyból állt, s ezeket egy zárófal kötötte össze. A kolostor durván megmunkált kövekből épült fel, csak fontosabb részletekhez használtak szépen faragott köveket. A helyiségek a hagyományos sorrendben követték egymást: sekrestye, káptalanterem, gyülekező terem. A nyugati oldalon a korai kolostor falait is felhasználva, egészen az előcsarnok faláig húzódó épületszárnyat alakítottak ki, itt a refektórium (ebédlő) és a konyha kapott helyet. Az 1330–40-es évektől az új szerzetesi templomba temetkezett a kegyúri család. A templombelső egész területén egyszerű-, az előcsarnokban, valamint a déli kerengő folyosó alsó rétegeiben téglakeretes sírok kerültek elő.

A domonkosok építkezései

A 15. század első évtizedeiben még jelentős apátság a század második felére lehasznált, a kolostor falai leromlottak, csak egy-két szerzetes élt köztük. A fehértvári Szent Margit dominikánus kolostorral történt egyesítésről 1478. július 15-én kelt az oklevél. A beköltöző új rend tagjainak fő feladata volt, hogy életet vigyenek az elhagyatott falak közé. A meginduló építkezést a szerénység és a rendelkezésre álló építőanyagok mind gazdaságosabb felhasználása jellemezte. A dominikánusok rendjük szabályainak megfelelő építkezésekre törekedtek, de helyzetüket Vértesszentkereszten erősen megszabták a már meglevő épületek.

A 12. századi templom szakraális használata megszűnt. A plébánia funkciókat a nagy templom vette át, ahol a világi hívek elkülönítésére rekesztővel választották el a hajó terét a szentélytől. Az idők folyamán megrongálódott színes mázas tetőfedés helyébe mázatlan cserépfedés került. A kolostor építéskor a belső négyszögű udvar körül építették ki a kerengőfolyosókat. A kolostor keleti szárnyát átépítették, de nagyrészt megtartották a helyiségsor funkcióit, kibővítették a prior helyiségeivel, a szobájával, amelyből egy kápolna nyílt. A nyugati kolostorszárnyat lebontották, az itteni helyiségek funkcióit az új északi szárny helyiségei vették át. A lebontott épület anyagát felhasználva nyári és téli refektórium és konyha épült. A dominikánusok elmélyült tanulmányokat folytattak, ezért minden szerzetes számára önálló cellát alakítottak ki. A vértesi kolostorban a cellasor és a könyvtár az emeleten kapott helyet. A történeti adatok, a számos kőfaragvány és a régészeti leletanyag az építkezés idejét az 1480-as évekre helyezi. A 16. század első negyedében még kisebb átalakításokat végeztek a kolostoron (kerengő átépítése, bejáratok, burkolat), amit a

reneszánsz faragott részletek is jeleznek. A török hódoltság idején a szerzetesi élet végleg megszűnt az apátságban.

Az írott források

A bencés apátságról az első írásos feljegyzés 1146-ból származik, mikor is egy Fulco nevezetű hospes (idegen) végrendeletében négy márka értékű földet adományozott örökös birtokul Ugrin comes monostorának. Ebből kiderül, hogy a XII. század első felében már állt a Csák nemzetség monostora. Ugrin azonosítható azzal a (II.) Ugrinnal, aki a korban fontos egyházi méltóságokat töltött be, (1185-ben zágrábi, 1188-ban győri püspök egész 1203-ig, majd 1203-tól esztergomi érsek). Feltehetően az ő befolyásos személyisége és anyagi helyzete tette lehetővé, hogy Vértesszentkereszten a család monostorát jelentősen kiépítse, és megfelelő javadalmakkal lássa el. Vagyonát (I.) Miklós ispán örökölte, aki szintén nagy világi hatalommal bírt. (1214: komáromi, 1222-24 csanádi, 1228-29 bihari, 1230-ban pozsonyi ispán) Miklós fennmaradt végrendeletei 1231, 1237 tudósítanak a monostorról is.

A bencés monostor befolyását jelzi, hogy III. Honorius pápa 1226-ban a vértesi apátnak megbízást adott, valamint az apát 1239-ben is pápai megbízásban részesült. 1276-ban IV. László király megfordult a monostorban. Ezt tanúsítja egy itt keletkezett oklevele.

A Csákok szerepe a Vértés vidékén Károly Róbert uralkodása idején lecsökkent. A 14. század folyamán a vértesi váraik és birtokaik (Gesztés, Vitány stb.) a király birtokába kerültek. A Vértés hegység a királyok kedvelt vadászterülete lett, a várak vadászkasztélyokká alakultak. Kozák Éva feltételezése szerint Nagy Lajos az apátságot többször látogathatta, kegyúri jogot is gyakorolt felette. Nagylelkű támogatását mutatja egy 1419-ből fennmaradt oklevél; amelyben a Tatán tartott nádori gyűlésen a tатаi apát tiltakozva említette, hogy Nagy Lajos király valamikor a vérteskeresztúri apátságnak adta a tатаi vám felét, bár ez szerinte őt illetné meg. Vértesszentkereszt nagy valószínűséggel legkésőbb Zsigmond uralkodásakor került királyi felügyelet alá, ugyanis ekkor cserélt el Zsigmond több vértesi birtokot a Csák nemzetség helyben maradt tagjaival. A kolostorra vonatkozóan adataink gyérek. 1424-ben Péter apátot említik egy Kás nevű birtok rendezése kapcsán. A kolostor kegyurasága – a vértesi várakkal való rendelkezéssel együtt – az 1440-es években a Rozgonyi család kezébe került. Erre utal egy 1450-ből fennmaradt oklevél, amelyben András perjel és Valentin custos kéri Rozgonyi Jánost, hogy kegyúri tisztsége értelmében Ferenc apát testi nehézsége miatt Lámpás Jánost vezesse be apátként Vérteskeresztúron.

A 15. század második felére, vélhetően Gerencsér birtoklásával összefüggésben az Újlaki család próbálja megszerezni az apátság kegyúri jogát. 1475-ben ugyanis Újlaki Miklós boszniai király kérelmet ír a pápához a kolostor ügyében. E kérelem szerint a vérteskeresztúri bencés monostor épületei annyira megromlottak, hogy apátja nem mer benne tartózkodni, a jövedelem meg oly csekély, hogy két szerzetessel alig tudja magát eltartani. Újlaki pálosokat szeretne ide telepíteni. A pápa ebbe beleegyezett, de erre mégsem került sor, mivel Mátyás király magához vonta a kegyúri jogot és másként intézkedett: 1478-ban ő is írt levelet a pápának, kérte IV. Sixtust, hogy járuljon hozzá ahhoz, hogy az apátságot a Fehérvár város falain kívül lévő, Szent Margit tiszteletére emelt domonkánus kolostor bekebelezhesse. A pápa a király kérelmét teljesítette és a domonkos rend tagjai népesítették be az apátságot, amelyben ismét megindult az élet. Az apátságban folyó

életre utal az 1538-ból származó írásos feljegyzés, melyben Mihály főapát tiltakozott az ellen, hogy a dominikánusok a tatai Kőrös folyón működő malmát használják.

A kolostorban az életet a török pusztítás szüntette meg. 1543-ban Tata török kézre került. Ekkor a környező lakosság és nyilvánvalóan a kolostor szerzetesei is elmenekültek. A kutatás során nagyon sok helyen erős égés nyomait lehetett megfigyelni, ami Kozák Éva szerint török pusztításra utal.

A Csákok „lakótornya”

Vértesszentkereszthez köthető a Csák nemzetség lakótornyának helye is. A 13 - 15. században Udvarhelynek (vagy később más néven Kőkéménynek) nevezett területen állt Csák nembeli Miklós központja. Erről 1231-ben keletkezett végrendelete így szól: *„Először: a Szent Kereszt melletti prédiomot, ahol ház épült, ennek földjét valamennyi – jelenlegi vagy további – fiaim közösen birtokolják, mivel a hely, amit közönségesen Udvarhelynek mondanak, különleges; ám az azon a területen lévő épületeket és tartozékait, ahogy Magyarországon szokás, a legfiatalabb (fű) kapja meg.”* 1237-ben Miklós ispán megismételte végrendeletét, amelyben a Szent Kereszt egyháza melletti földet ismét három fiára hagyta, míg az ott álló épületet csak a legkisebbre. 1278-ban ismét megemlíttették a vértesi Szent Kereszt monostora melletti helyet, ekkor az Csák nembeli Lőrinc birtokában volt. Az oklevél több információt is tartalmaz az épületről, amelyről leírja, hogy egy tető alatt három házból, azaz szobából állt.

Udvarhely Árpád-kori említéseit összefoglalva arra a megállapításra juthatunk, hogy a helység a Vértésben álló Szent Kereszt monostor, vagyis Vértesszentkereszt mellett állt. A monostortól való távolságra nem maradt fenn adatunk, ahogy az épület felépítésére sincsen pontos információnk. E birtokot Zsigmond szerezte meg csere segítségével a Csák nemzetség tagjaitól 1409-ben.

A helyszínen a kolostorépülettől északra 100-150 m-rel egy kisebb domborzati kiemelkedés figyelhető meg, amelynek a felszínén épületmaradványokra utaló téglatöredékek találhatók. A feltevés megerősítésére 2013-ban talajradaros felmérést végzett Bertók Gábor. A növényzet takarása ellenére a vizsgálat eredményeként jelentkező lineáris anomáliákat falként lehet értelmezni, azonban a kutatásra kevésbé alkalmas terület nem tette lehetővé, hogy minden kétséget kizáró alaprajzot eredményezzen.

Irodalom:

Mezősiné Kozák Éva: A vértesszentkereszti apátság. Bp., 1993.

Mezősiné Kozák Éva: A vértesszentkereszti apátság a dominikánusok idején. Haris Andrea szerk.: Koldulórendi építészet a középkori Magyarországon. Tanulmányok. Bp., 1994. 302-335.

Schmidtmayer Richárd: Gerencsér és várának története az írott források alapján. KMMK 16 (2010) 69–85.

TARTALOM

TANULMÁNYOK

ZSOLDOS ATTILA	Egervár és Dobra.....	7
KOPECZNY ZSUZSANNA	Temes megye középkori műemlékei.....	21
SZÖRÉNYI GÁBOR ANDRÁS	Késő középkori fa- és földstruktúrájú erődítésépítészet nyomai a Sajó völgyében.....	47
VÁNDOR LÁSZLÓ	A zalaegerszegi és a keszthelyi palánkerődítések ...	63
SZVITEK RÓBERT JÓZSEF	Kanizsával szembeni végvidék palánkerődítései	73
TOLNAI GERGELY	Gondolatok a palánkvárakról	89

MŰHELY

LŐVEI PÁL	A diósgyőri vár „helyreállítása” – a magyar műemlékvédelem vége.....	103
-----------	---	-----

KUTATÁSI JELENTÉSEK

NOÉMI BELJAK PAŽINOVÁ - JÁN BELJAK	A zólyomi Pusztavár ciszternájának 2015. évi ásatása	105
HATHÁZI GÁBOR – KOVÁCS GYÖNGYI	Újabb kutatások a csókakői várban	111
GÁL VIKTOR	Jelentés a füzéri vár 2015. évi régészeti kutatásáról	131
GÁL VIKTOR	Szögliget-Szádvár régészeti kutatásának újabb eredményei	139
GÁL VIKTOR – MISKOLCZI MELINDA	Előzetes jelentés a diósgyőri várak ellenfalának 2015. évi kutatásáról	147
SZÖRÉNYI GÁBOR ANDRÁS	Középkori eredetű romok állagvédelme és műemléki helyreállítása a Bükkben: Sály – Latorvár 13. századi lakótornya	151

VÁRAK A GERECSÉ ÉS A VÉRTES VIDÉKÉN

SCHMIDTMAYER RICHÁRD	A tatái vár	155
LÁSZLÓ JÁNOS	Neszmély, nagyvár	160
LÁSZLÓ JÁNOS	Neszmély, kisvár	163
LÁSZLÓ JÁNOS	Vitány vára	164
KOVÁCS BIANKA GINA	A gesztesi „kisvár”	172
KOVÁCS BIANKA GINA	Gesztes vára	174
SCHMIDTMAYER RICHÁRD	Gerencsér vára.....	178
SCHMIDTMAYER RICHÁRD	Vértesszentkereszt, apátság.....	182

Újgenerációs

mobil idegenvezető

- **Hangos**
navigáció

- **Inspiráló**
vizuális
élmény

- **Több idegen**
nyelven
is használható

- **Évszaktól, napszaktól**
függetlenül bármikor
igénybe vehető

További információk:
www.mobil-guide.hu

Okostelefonos alkalmazás, melynek segítségével kiállításokon, műemlékeknél képekkel illusztrált szöveges információt nyújthatunk a látogatóknak. Használható olyan helyeken is, ahol tájékoztató táblák kihelyezése nem megoldható.

